

Моріс ДРЮОН

Малюнки **О. Овчиннікової**

ПАДІННЯ СЛОВПІВ

ПЕРЕЛІК ВЕЛИКИХ СВІТУ ЦЬОГО, ЩО ВІДІЙШЛИ У СВІТ ІНШИЙ

Граф Жан де ла Моннері

Уславлений поет, член Французької академії, вищий офіцер ордену Почесного легіону, вмер у Парижі в грудні 1920 року, коли йому минуло сімдесят чотири роки, у своєму особняку на вулиці Любек. В останні його хвилини біля нього були двоє братів: старший брат — поміщик Урбен і молодший — бригадний генерал Робер; крім того: племінниця з боку дружини Ізабелла д'Юїн, нащадок родовитої сім'ї, але мало приваблива і без грошей (вона дівувала аж до тридцяти з лишком років), про-

фесор Еміль Лартуа, відомий лікар, член Медичної академії і кандидат у члени Французької академії наук; Сімон Лашом, молодик з університетською освітою, честолюбний і бідний, виходець з беррішонських селян; він викладав у четвертому класі ліцею Людовіка Великого. Цей молодий вчений, щойно закінчивши докторську дисертацію про творчість Жана де ла Моннері, приніс умираючому поетові коректуру своєї праці; той, уже агонізуючи, але ще тямлячи дещо, погортав її, і в уяві його пройшло все життя, — спогади спалахнули і згасли.

Уряд влаштував Жану де ла Моннері урочистий похорон за рахунок держави.

Вважався, хоч він і заперечував це, позашлюбним сином герцога Шартрського, тридцять років цнотливо і несміливо упадав за дружиною Жана де ла Моннері. Щоб догодити їй і пригасити скандал, цей лагідний шістдесятивосьмирічний холостяк через рік після смерті поета погодився одружитись з його племінницею Ізабеллою, вагітною від Сімона Лашома. Ізабелла поїхала до Швейцарії і там влаштувала собі штучні роди. Через півроку подружнього життя в Олів'є прокинувся мужчина, але, вимотаний за кілька тижнів дружиною, молодшою за нього на тридцять п'ять років, Меньєре якось уночі сконав у неї в ліжку від крововиливу.

Барон Франсуа Шудлер

Син барона Ноеля, онук барона Зігфріда, незаперечний спадкоємець династії фінансистів єврейського походження, вшанований дворянським званням в Австрії за Фердинанда II та у Франції за Наполеона III. Самогубство, що до нього в тридцять три роки вдався цей розумний, кмітливий, багатий молодик, який з першого погляду викликав симпатію, — вразило весь Париж. Застрелився Франсуа у хвилину сум'яття, гадаючи, що він винуватець краху на біржі. Насправді цю махінацію-крах підстроїв його батько, барон Ноель, заздрячи дедалі більшому впливу сина і намагаючись підірвати його зростаючий авторитет.

Франсуа Шудлер залишив молоду вдову — Жакліну, єдину доньку Жана де ла Моннері; після тривалої нервової хвороби — наслідок пережитої драми — Жакліна, завдяки старанням домініканського ченця пан-отця Будре, стала ревною католичкою. Крім того, після Франсуа лишилося двоє дітей — Жан-Ноель і Марі-Анж, котрим у момент смерті батька було відповідно шість і сім з половиною років.

Сімон Лашом невдовзі після цих подій почав працювати в редакції «Еко дю матен» — газети, що належала Ноелю Шудлеру, і незабаром зайняв біля старого Ноеля те місце, яке останній не хотів надавати своєму синові.

Маленький Фернан

Помер у мамки недалеко від Мальмезона, не проживши й двох місяців. Це був один з близнюків, за допомогою яких молода двадцятилітня актриса Сільвена Дюаль, оголосивши себе їх матір'ю, видурила у шістдесятилітнього Люсьєна Моблана два мільйони франків.

Барон Зігфрід Шудлер

Наприкінці 1923 року, маючи дев'яносто шість років, упав від апоплексичного удару в дитячій кімнаті своїх правнуків Жана-Ноеля та Марі-Анж і помер. Основоположник французької парості, другий за ліком барон Шудлер, довголіття якого пишалася вся родина, був знайомий з Талейраном, обідав у принца Меттерніха, розмовляв з імператором Франції й Австрії. Він на півтора року пережив свого онука, і того ранку, коли останній покінчив самогубством, поголив собі бачи.

Старий парубок, надзвичайно болісно сприйняв свою відставку, впав незабаром у прострацію, прожив у цьому стані трохи більше двох років і на початку 1924 року вмер від уремії. Було йому шістдесят сім років.

Люсьєн Моблан

Фамільярно іменований Люлю, горезвісний плід пізнього шлюбу маркізи де ла Моннері-матері й фінансиста Бернара Моблана. Отже, він доводився зведеним братом Урбеңові, Жанові, Жерарові й Роберові де ла Моннері і все життя був ганьбою для своїх близьких. Він — перший чоловік дружини барона Ноеля Шудлера, шлюб з якою мало не на другий день розірвала Римська курія. Оригінал, картяр і гульвіса, імпотент, що не бажав, проте, цього визнавати, Люлю Моблан ненавидів Шудлерів і відіграв головну роль у біржовій махінації, котра спричинилася до самогубства Франсуа. В останні роки життя Моблан у свою чергу став об'єктом переслідувань з боку Ноеля, який, з допомогою сімейної ради, позбавив свого залятого ворога змоги вільно розпоряджатися належним йому майном і домігся права опіки над ним.

Усіма покинутий, позбавлений ілюзій про своє мнине батьківство, переслідуваний Ноелем Шудлером, Люлю Моблан збожеволів, був підібраний на вулиці в несамовитому стані і помер у гамівній сорочці в державному притулку для божевільних весною 1924 року. Йому було тоді трохи більше за шістдесят років, і він залишив чималий капітал.

За його труною йшла сама лише пані Полан, яка багато років прослужила секретаркою в родині де ла Моннері, згодом стала їх довіреною особою, потім довіреною особою Шудлерів, була неодмінним свідком усіх смертей і учасником усіх похорон членів цих двох можновладних родин.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

СЛІПИЙ ПОЛЮЄ

I

На старому був довгий ясно-жовтий каптан з чорними вилогами, гаптований золотим шнуром, і короткі штани з чорного ребристого оксамиту. Руки його з дбайливо обрізаними овальними нігтями, ще досить гарні, але худі й вкриті рудуватими плямами, лежали на колінах, наче на подушках. Підмізинний палець лівої руки прикрашав великий перстень із сердоліком.

У каміні горів вогонь, і у відсвітах його вилискував червонястими білками камінь у персні, золотий шнур на куртці, шкіра високих чобіт, зібраних гармошкою біля кісточок.

Старий пан сидів у кріслі з високою спин-

кою, ледь похиливши голову; вона була на три чверті лиса — тільки ззаду стирчало вінчиком ріденьке сиве волосся; обвисле підборіддя лежало складками на його пікейній краватці з подвійним бантом, в який була встромлена шпилька з зображенням оленя.

Годинник у кімнаті вибив шість і ще два удари більш високого тону, що означало півгодини.

Маркіз де ла Моннері подумав крізь дрімоту:

«Значить, уже посутеніло... Загнали, чи ще?»

Він почув, як з каміна випала головешка. Але навіть не ворухнувся: він знав, що всі каміни в будинку обгороджені мідними ґратами.

«Де це я зараз? — спитав він себе. — Ага, в малій вітальні. Який же тут камін? З ґріфонами чи з музами?»

Він підвівся, передбачливо простяг руку, щоб не вдаритись об широкий кам'яний бордюр у стилі Ренесансу, який оточував камін. Його тремтливі пальці обмацали ліпні оздобы, впізнали крила, нерівну поверхню волохатих ніг і лапи з гострими кігтями. Так, це камін з ґріфонами, а між ними — кілька великих «М» — ініціал Моглевів, складений з двох шпаг, увінчаних великою короною. А камін з музами — це той, що у великій вітальні.

«Ну от, — подумав маркіз, — я вже почав забувати, де й що є у моєму домі».

Він намацав бильце крісла і, зітхнувши, опустився в нього.

Маркізові де ла Моннері було вісімдесят чотири роки. Хоч кілька років тому двічі оперували йому катаракту, це не врятувало його від сліпоты. Лише коли дуже яскраво світило сонце, він ледь-ледь бачив сірий проріз вікна, неначе ковдру, яка висіла у нічному мороку, та інколи вечорами бачив мерехтливі цятки, котрі свідчили, що в будинку запалили світло. Маркіз жив ніби всередині мертвої мушлі.

Часом, коли хтось проходив між ним і джерелом світла, він помічав тінь і думав: «А я ще трохи бачу!» Але з кожним тижнем ці крихти зорового сприймання все зменшувались і танули.

Маркіз розумів, що незабаром Моглев стане для нього велетенським склепом, під стелею якого відлунюють голоси.

Двері відчинились, і зайшла Жакліна Шудлер у супроводі високого офіцера колоніальних військ.

— Це я, дядю Урбен, — сказала вона. — Жакліна.

Щоразу, зайшовши в кімнату і побачивши старого, який сидів, похнюпившись, у своє-

му високому кріслі, Жакліна боялася, що він уже мертвий.

Маркіз випростався.

— Загнали? — спитав він.

— Їй-богу, не знаю, дядечку, — відповіла Жакліна, кинувши на мармурову консоль свій трикутний капелюх і канчук. — Я загубила слід полювання у болотах Вовчого видолінку: почало смеркати... Так прикро! На щастя, я зустріла капітана Де-Вооса, він теж відстав, як і я. Це мене трохи заспокоїло. І ось ми повернулись. Я запросила його зайти підкріпитись.

Вона була маленька, з незвичайно тонким станом і вузькими плечима; на блідому лиці чітко вимальовувалися високі вигнуті брови. Вбрана вона була в усе чорне. Довга амазонка, замазана на подолі глиною, була для зручності підібрана біля стегна.

Молода жінка сіла в крісло, що стояло з другого боку каміна, попудрилась, поправила гребінцем волосся. Було якось чудно бачити таке тендітне створіння у мисливському костюмі.

— Що воно за Де-Воос? Капітан Де-Воос? Ніколи не чув, — пробурчав маркіз.

— Ну що ви, дядечку! Його запросив Жіллон. Він одрекомендував вам капітана сьогодні вранці перед полюванням. Та капітан і зараз тут, зі мною, — квапливо додала Жакліна.

— Ах, он як! Чудово! — мовив маркіз.

— Даруйте, що я без запрошення скористався вашою гостинністю, мес'є, — сказав офіцер.

Він мимоволі промовив це надто голосно, ніби звертаючись до глухого, — слова його луною відбилися під високою кесонною стелею.

Маркіз підняв повіки і спрямував у той бік, звідки долинав голос офіцера, свої білясті, тьмяні, страшні очі.

— Жакліно, змалюй-но мені цього капітана! — зажадав він.

Молода жінка з ніяковою усмішкою подивилась на високого військового і вирішила взяти іронічно-серйозний тон.

— Бачте, дядечку, він дуже високий, — відповіла вона, — приблизно метр вісімдесят...

— Вісімдесят чотири, — уточнив Де-Воос, бажаючи показати, що розуміє іронію і ладен підігравати Жакліні.

— Він шатен... Так, але темний чи світлий? — вела вона далі, вдаючи, ніби уважно вивчає його. — Ні, темний. На ньому розкішний червоний мундир і... він дуже гарний. От і все!

— Дякую, — сказав Де-Воос, вклоняючись.

— А скільки йому років? — спитав маркіз.

— Тридцять сім, месє, — відповів Де-Воос. І, повернувшись до Жакліни, додав: — Тепер вам усе про мене відомо.

На кілька секунд запанувала мовчанка. Жакліна нахилилася поворушити дрова, і над чорним оксамитним коміром з білою краваткою забіліла тонка тендітна шия з легким, золотистим, як у дитини, пушком.

— Ти що, збираєшся за нього заміж? — спитав раптом сліпий.

Жакліна здригнулась.

— Ну що ви, дядечку, — засміялася вона. — Адже я казала вже вам, що познайомилася з паном Де-Воосом лише сьогодні вранці, перед самим полюванням.

Потім, відчуваючи на собі пильний погляд офіцера, квапливо пояснила:

— Бачте, дядечко неодмінно хоче видати мене заміж. Це його пунктик. Заспокойтеся, вам не загрожує і найменша небезпека.

Не знаючи, як до цього поставитись, Де-Воос жестом фаталіста тільки розвів руками.

— Але вона мусить знову вийти заміж! Я знаю, що я кажу! — вигукнув маркіз, ударяючи рукою по підлокітнику крісла.

— Ах, дядечку Урбен, прошу вас! — не терпляче мовила Жакліна. І, щоб змінити тему, додала: — А Лісовик тим часом зажене оленя сам — збожеволіти можна від злості!

— Скільки ми сьогодні проскакали? Я зовсім не знаю тутешніх місць і якось не можу зорієнтуватись, — сказав Де-Воос. — П'ятдесят, п'ятдесят п'ять кілометрів?

— Ну, що ви! Навряд чи сорок, — відповіла Жакліна.

— Ви матимете й довші прогулянки, месє, коли зробите нам честь і одвідаєте нас іще раз, — зауважив маркіз.

II

Жакліна з офіцером саме збиралися вийти з-за столу, заставленого закусками, коли з'явився перший доїжджачий.

Невисокий, кремезний, мускулястий, з сивуватим волоссям і надзвичайно правильними рисами гордого обвітреного обличчя, на якому блищали великі жваві темні очі, перший доїжджачий уже вступив у ту пору, коли людина починає відчувати свій вік. Він стояв перед маркізом виструнчившись, у високих, забризканих багном чоботях, розтруби яких, прикриті фалдами жовтої лівреї, сягали йому мало не до стегон; з шиї в нього звисав мисливський канчук, на грудях висів ріг, на стегні — ніж, а в руці він тримав шапочку.

— Ну як, Лісовиче? — спитав маркіз.

— А так, пане маркіз, що нічого не втямиш, — відповів доїжджачий. — Така досада, що й сказати не можна! Прокляття якесь!

— Не лайтеся, Лісовиче!

— Даруйте, пане маркіз і пані баронесо, — перепросив доїжджачий, — але пан маркіз може мене зрозуміти... Адже олень був майже загнаний; ще якихось півгодини — і край. Він уже й язика висолопив. І раптом зник, ніби його чорт під плаща сховав. Пан маркіз погодиться зі мною, що це просто чари якісь!

Він скрушно похитав головою, на лобі в нього був червоний слід од шапочки.

— Хочете келих вина, Лісовиче? — спитала Жакліна.

Вона була дуже задоволена, що перший доїжджачий теж загубив слід оленя.

— О, пані баронеса надто добра, — відповів доїжджачий, інстинктивно глянувши на сліпого.

І той, ніби відчувши цей погляд, сказав:

— Так, так, звичайно, випийте, Лісовиче.

А сам узяв із столика, поставленого поруч, бронзовий дзвіночок на дерев'яному держальці — на зразок тих, якими сповіщають у коледжах про закінчення перерви, і з силою помахав ним.

На дзвінок з'явився старий, вбраний за давньою французькою модою, — у темно-зеленій лівреї з грубого сукна. Він ішов, тягнучи ноги в обвислих ззаду панталонах, зігнувши могутній колись торс, повітря із свистом виходило з його хворих легень; в'ялі складки на щоках робили його схожим на старого бика.

— Пан маркіз дзвонили? — спитав він.

— Подайте сюди мій мисливський ящик, — сказав сліпий.

— Пане Лісовик, допоможіть мені, будь ласка, — попросив старий у зеленій лівреї, обертаючись до доїжджачого.

— Охоче, пане Флоран, — відповів той, ставлячи на стіл порожній келих.

Ці двоє, які десятки років провели тут — один у господі, а другий на псарні й у стайні, — були один з одним на «ти», але при хазяях не дозволяли собі фамільярності.

Де-Воос побачив, як вони принесли досить чудний стіл червоного дерева, схожий на старовинні столи для гри в трик-трак, тільки разів у три більший, і поставили його перед сліпим. Той відкашлявся, прочищаючи горло, трохи підвівся, витягнув з-під фалди каптана носову хустку, сплюнув мокротиння, старанно витер рота і знову сів. Стоячи в цьому вузькому каптані, він скидався на маршалів Моглевів, своїх предків, чий потріскані портрети, перерізані голубою стрічкою, тьмяно поблискували вздовж

стін, — викопаний старий маршал часів Семирічної війни забув тільки надіти перуку й відростив собі вуса.

— З вашого дозволу, пані баронесо, — мовив Лісовик і присунув ближче велику газову лампу, вмонтовану в китайську вазу. В Моглеві не було електрики.

«Обличчя кожної людини типове для певної епохи», — подумав Де-Воос. Йому здавалося, що Жакліна дуже схожа на даму епохи Людовіка XVI. — Саме так. Хіба що на покоління старша...» І погляд його машинально пробіг по витонченій лінії хребців, що позначилися на тонкій шийці.

Де-Воос відзначив, що всі присутні (як господарі, так і челядь) вбрані незвичайно — і щодо крою і щодо кольорів. Його власний одяг — червоний мундир і золочені остроги, на які перехожі оберталися на вулиці, — був тут єдиним сучасним костюмом. І хоч Де-Воос не мав палкої уяви і не вірив у чаклунство, йому раптом здалося, ніби він потрапив у таке місце, де не існує поняття про час, де люди не вмирають, де гільйотиновані зберігають голову на плечах, і він ані трохи не здивувався б, якби різьблене дерево стінної панелі зненацька розсунулось, і з якихось потаємних дверей вийшов мушкетер або придворна дама Катерини Медічі.

«І чого це я тут тиняюся?» — спитав він себе.

Флоран зняв верхню дошку з таємничого стола. Всередині було рельєфне зображення — в усіх деталях і дрібницях — околиць Моглева.

В той рік, коли маркіз відчув, що безповоротно поринає в морок ночі, він звелів виготовити цю дорогу й унікальну річ. Хоч користуватися нею мав сліпий, майстер підпустив кобальту в річки, пофарбував у червоне дахи сільських будинків, позеленив гаї, що стоять серед ланів. Це була королівська іграшка і водночас макет, з допомогою якого у військових школах готують маневри.

Маркіз витягнув руки — блиснув сердолик у персні. Старечі жили напружились. Коротко обстрижені нігті обмацали макет. Нарешті, вказівний палець правої руки спинився на кубик у гострих зазублинах.

— Ось замок, — сказав маркіз.

Палець його поволі перейшов парк, поповз по борозенці — шляху на Париж, забрався в ліс і зупинився на галявині.

— Отже, ми біля Обгорілого Дуба, — сказав маркіз. — Що було далі, Лісовиче?

— Так от, як зволив наказати пан маркіз, — почав доїжджачий, — об одинадцятій годині я вийшов на слід. Оленя зразу ж сполохали. Він перемахнув через Нову алею...

Вказівний палець перемістився праворуч.

— Через Нову алею, — повторив і собі маркіз.

— ...потім вискочив на алею Дам... Тут пан капітан дав мені дуже цінну пораду, — пояснив Лісовик, повертаючись до офіцера. — Одрозу видно, що пан капітан знається на полюванні, — додав він, бажаючи підлестити. — Олень був великий, з чорними рогами, — на дванадцять відростків, не менше. Я сурмлю в ріг, оповіщаю про його появу і про те, який він...

— Що воно ще за капітан? — перебив його маркіз.

— Капітан Де-Воос, дядечку, який сидить зараз з нами, — пояснила Жакліна.

— Все той самий? Гаразд, кажіть далі, Лісовиче.

Обличчя старого оживилося, кров прилила до щік, різкіше позначилися зморшки, мішки, западини, руді плями, набряклі вузлуваті вени; ніздрі його тріпотіли, вдихаючи аромати, що їх відчував лише він сам, — запахи грибів, моху, вологої глини, конячого поту.

Урбен де ла Моннері був на порозі тієї години, яку він переживав лише двічі на тиждень з початку осені й до кінця квітня, коли знову почував, що живе. Потім наставали пусті місяці «кращої пори року, на думку цієї дурнечі», коли він дрімав у своїй мертвій мушлі, дожидаючи відкриття мисливського сезону у жовтні. Якщо, звісно, до тої пори...

Рука його знову поповзла по рельєфу, підвладна голосові доїжджачого. Сліпий не випускав з уваги нічого. Він хотів до кінця, аж до серцевини згризти цей останній зимовий плід, що відгонить димком, плід, котрий йому ще залишило життя.

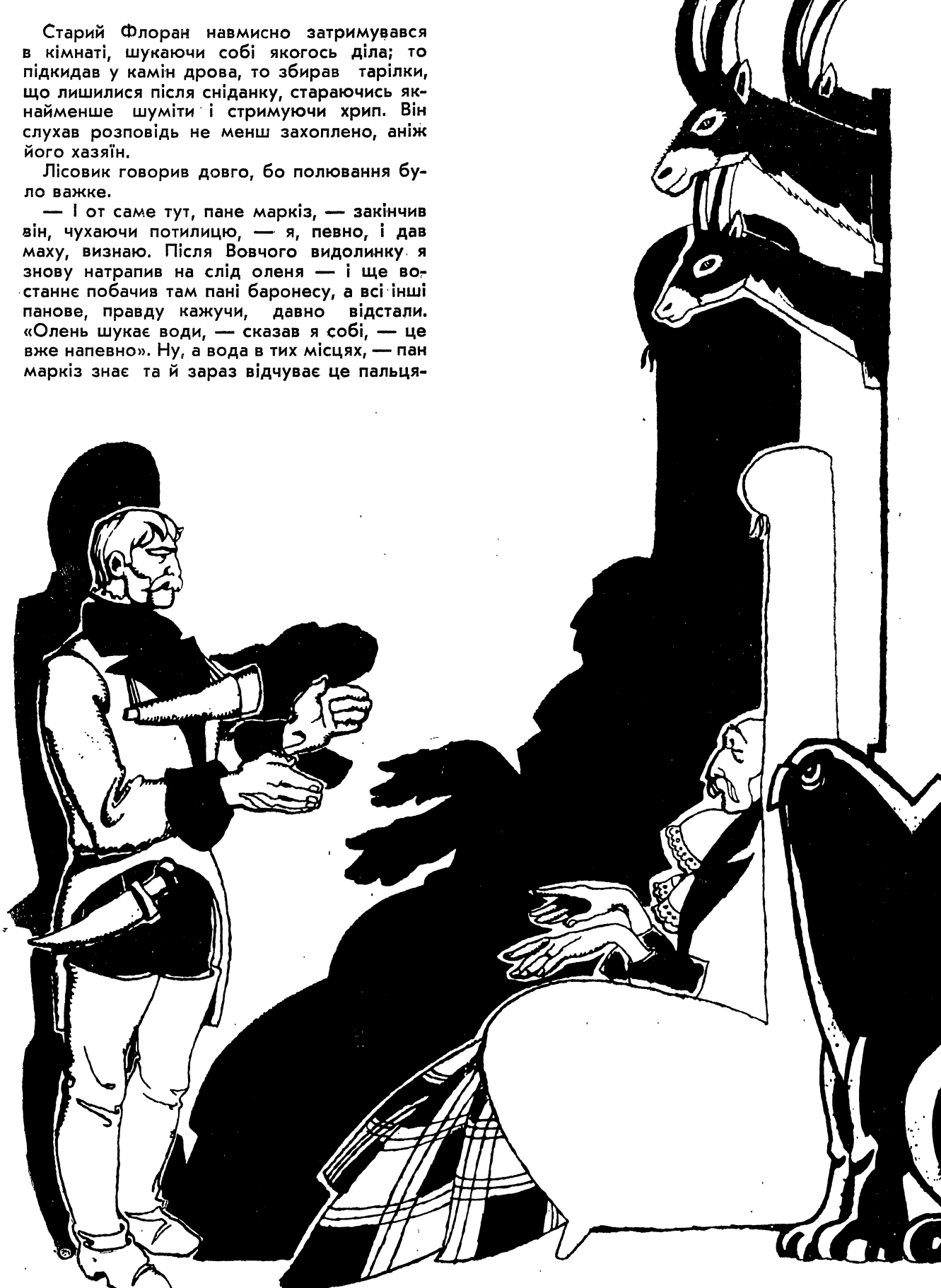
Він бажав знати, який то собака дав маху на галявині за Нефоським лісом, і на скільки хвилин олень випередив зграю, та чи бачив Лісовик, як він мчав, чи з'явився у нього від швидкого бігу вищир.

Маркіз справді таки полював цього оленя, який то петляв, то мчав напролом. Під долонями старого лежали тисячі гектарів навколишніх земель. Його тремтливі пальці опускалися в долини, вибиралися на пагорби, — вони передавали йому відчуття оксамитної м'якості зеленої алеї, грудок землі, що летять на дорозі з-під копит коня, який мчить чвалом, водяних бризок, котрі обдають вершника при переїзді через брід. Він прислухався до гавкоту своїх собак; піднявшись на стременах, він вихоплював ріг і сурмив, сповіщаючи про появу оленя чи про перехід в інший ліс, і звуки рога летіли за його спиною, мов золоті штандарти... Йому стало жарко, хотілося витягти хустку і витерти нею шию.

Старий Флоран навмисно затримувався в кімнаті, шукаючи собі якогось діла; то підкидав у камін дрова, то збирав тарілки, що лишилися після сніданку, стараючись як-найменше шуміти і стримуючи хрип. Він слухав розповідь не менш захоплено, ніж його хазяїн.

Лісовик говорив довго, бо полювання було важке.

— І от саме тут, пане маркіз, — закінчив він, чухаючи потилицю, — я, певно, і дав маху, визнаю. Після Вовчого видолінку я знову натрапив на слід оленя — і ще востаннє побачив там пані баронесу, а всі інші панове, правду кажучи, давно відстали. «Олень шукає води, — сказав я собі, — це вже напевно». Ну, а вода в тих місцях, — пан маркіз знає та й зараз відчуває це пальця-

ми, — самий лише ставок Фонгрель, куди впадає річка. Собаки мої на той час втомилися, вечоріло, та ще оцей наш Красунчик-Пан (так звали другого доїжджачого) вирішив, ніби він розумніший за всіх, і вже добрих півгодини пропадав десь, — от я й надумав зрізати праворуч і почекати нашого оленя біля ставка. Ну, а він туди й не потикався.

— Він просто одурив вас, Лісовиче, та й годі, — зауважив сліпий.

— Ще й як одурив, пане маркіз!

Лісовик кусав губи; засмучений, він ледве стримував злість, тряс підборіддям. Він чудово розумів, що зробив так насамперед, щоб не перестрибувати кілька великих канав і не продиратися крізь рясні зарості. Коли б він був трохи молодший, він би й не подумав про втому, навіть не відчув би її.

Де-Воос, високий і стрункий, затягнутий у червоний мундир, дивився із дедалі більшою симпатією на цього чоловіка, який поводився так поштиво і водночас — рідкісний хист! — так невимушено, чоловіка, який полював оленів для забави сліпого і страждав зараз, відчуваючи наближення старості.

Тепер Де-Воос розумів, чому Жакліна по дорозі до маєтку сказала йому: «Лісовик — зворушлива людина».

Руки сліпого лежали нерухомо.

— Пан маркіз може не сумніватись, — вів далі Лісовик. — Я об'їхав ставок, винишпорив усе навколо, проїхав угору річкою. Собаки довели мене ось до цього місця... дозвольте, пане маркіз...

І Лісовик своїми шкарбукими червоними пальцями обережно взяв палець сліпого і посунув його до берега ріки.

— Звідки віяв вітер? — спитав сліпий.

— Прямо з заходу, пане маркіз.

Вказівний палець поповз на схід — угору річкою до її початку — і зупинився на її завороті. На обличчі маркіза з'явився вираз, який, певно, буває у шукача підземних джерел, коли той чує, що джерело десь близько.

— Так от, ваш олень отут, Лісовиче, — заявив маркіз. — Він іде водою, щоб замести сліди, і посувається за вітром, щоб запах його несло вперед, а не назад, де його почують собаки. І потім ви не гірш за мене знаєте, що олень, діставшись води після п'яти годин ловів, неспроможний від неї одірватись. Отже, він може бути тільки там і зараз бродить в очереті.

— Але, пане маркіз, це неможливо: річку перетинає загата, і він не міг там пройти. Або ж йому довелося б вилізати з води. А мої собаки не виявили його слідів ні на

тому, ні на другому березі. Чари якісь, та й годі!

— Що б ви не казали, Лісовиче, а я певен, що ваш олень там, — повторив старий. — Я цього певен. Ще коли був живий мій батько, а я був зовсім хлопчиськом, олені часто звертали до Вовчого видолинку, і в ті часи там не одного взяли.

Лісовик подумав, тяжко зітхнув.

— Ну що ж, — сказав він. — З дозволу пана маркіза, я з'їм зараз шматок хліба, посаджу собак, які не дуже втомилися, в машину та й поїду туди. Отоді можна буде твердо сказати, що ми все зробили, аби взяти його.

Сліпий відхилився на спинку крісла. І зробив знак, щоб забрали мисливський ящик. Він стомився: щоки його помітно запали, і Жакліна відчула, як стислось її серце.

Коли доїжджачий вийшов разом із дворецьким, сліпий, трохи заспокоївшись після розчарування, спитав:

— А де Жілон?

— Я гадаю, мес'є, — відповів Де-Воос, — що він поїхав просто в Монпрелі, куди я теж зараз поїду.

— Яка досада! — зауважив маркіз. — Не люблю, щоб челядь надсаджувалася без господарів. Якби мені трохи кращий зір...

— Але ж я поїду з Лісовиком, дядечку, — озвалася Жакліна.

— Ну-ну, не кажи дурниць. Ти втомилася.

— Та ні-бо, дядечку, запевняю вас, моєї втоми як не було. Я залюбки можу полювати далі.

Вона казала правду: сподівання взяти оленя надало їй сил, і Де-Воос з подивом глянув на неї.

— Якщо дозволите, у мене є машина, — запропонував він. — Мені самому кортить знати, чим усе скінчиться.

Жакліна не вагалася й хвилини.

— Он як! Це дуже люб'язно з вашого боку, — сказала вона.

В думці Жакліна була вже біля річки, де вона робить коліно.

— Так ти й справді їдеш? — спитав маркіз.

— Авжеж, дядечку, я ж вам сказала.

На обличчі старого з'явився щасливий вираз.

— Все-таки не кидають мене тут самого вмирати! — прошепотів він.

III

Крізь ґрати на задніх дверцятах старенького «пікапа» видно було здивовані морди великих мисливських псів, що підстрибували на вибоїнах повитої мороком дороги; ззаду їхала велика бежева машина Де-Во-

оса, і її пригашені фари відбивалися золотистими цятками в очах собак, — здавалось, мікенські божества враз ожили і заворушилися у своєму храмі.

Жакліні вдалось, нарешті, прочитати прізвище й адресу власника машини, вигравірувані на срібній табличці з зображенням святого Христофора:

**Мадемуазель Сільвена Дюаль,
драматична актриса,
вулиця Наплъ, 33**

Хоч це прізвище не викликало у Жакліні ніяких певних спогадів, воно здалося їй знайомим і чомусь неприємним.

Де-Воос починав її цікавити і водночас насторожував.

Він був, безперечно, дуже вродливий. Лампочка на панелі машини освітлювала його знизу. Жакліна майже несвідомо розглядала обриси його профілю, довге підборіддя, загострене й вольове, це обличчя, що виражало свідомість власної зверхності та певність у своїх силах, — все це проявлялось у поставі голови, в погляді, навіть у тому, як грали м'язи на його щоках.

— У вас дуже гарна машина, — зауважила вона.

— Так... це автомобіль однієї моєї приятельки... вона дала мені його на деякий час, — пояснив Де-Воос. — А ваш дядечко, — змінив він тему розмови, — в дні ловів завжди надіває мисливський костюм і сидить у ньому біля каміна?

— Атож, і ніколи не скидає його, аж поки мисливці не повернуться в замок і доїжджаючи не складе йому докладного звіту, — відповіла Жакліна.

Де-Воос помовчав.

— Це велике щастя зберегти отак, до старості, яку-небудь пристрась, — сказав він.

— А ви маєте таку пристрась, яку сподіваєтесь зберегти? — спитала вона.

Він нічого не відповів. Ведучи машину, він зняв грубу замшеву рукавичку з правої руки — руки досить великої, довгої та випещеної, з квадратними, старанно відполірованими нігтями, чи не занадто старанно для військового, — і, вийнявши золотий портсигар, простягнув його Жакліні. На секундну погляди їх зустрілись. У високого офіцера очі були великі, золотисті, але не іскристі, а нібито вкриті лаком. Він усміхався. Жакліна відчула легке збентеження.

Вона щільніше загорнулась у широке, підбите хутром пальто. Їй було дуже затишно на шкіряному сидінні, до того ж Де-Воос люб'язно накинув їй на коліна свій бурнус.

«Чому в мене таке feeling¹ проти нього? — подумала Жакліна. — Він люб'язний, послужливий, не пробує скористатися з на-

шої самотності й не чіпляється до мене з дурним залицянням, як зробило б на його місці багато інших...»

Можливо, це почуття викликала рука з масивним золотим браслетом-ланцюжком, що лежала на кермі, це кепі, недбало насуване на лоба, ці нагороди, — тут, певна річ, немає нічого поганого, та чи не забагато їх, чи не занадто це претензійно: адже цілком досить було б стрічечки офіцера Почесного легіону і чотирьох пальмових гілок на хресті «За бойові заслуги», навіщо ж усе інше? А може, ця вже надто шикарна машина, яка, проте, не належала йому, викликала у Жакліні враження, що перед нею людина, як сказали б у колах ла Моннері, — «не цілком респектабельна».

— Ви весь час живете у Моглеві? — спитав він.

— Ні. Я частенько навідуюсь у Париж, до дітей: вони там вчать у коледжі, — відповіла Жакліна. — А сюди я почала їздити лише в цьому році... Я вперше після смерті чоловіка дозволила собі пополювати.

Щоразу, коли вона згадувала про Франсуа Шудлера, після самогубства якого минуло вже близько шести років, або коли при ній заходила розмова про нього, Жакліна на якийсь час замикалася, поринала у свої думки. Ось і зараз вона високо підняла брови і трохи згодом додала:

— Я певна, що ви сподобалися б один одному.

Навіщо, власне, їй треба було додати цю фразу, — адже вона зовсім цього не думала, з досадою закинула собі Жакліна.

— Жілон багато розповідав мені про нього, як про людину виняткову, — сказав Де-Воос.

Жакліна промовчала. Машини звернули на півтець, жовтий, вкритий глибокими коліями. Очі собак все ще поблискували крізь ґрати.

— Та й взагалі, — вів далі Де-Воос, повертаючись до перерваної теми, — не можна самотній жінці жити цілий рік у цій похмурій великій казармі.

Жакліну і бентежив і водночас вабив владний тон офіцера. Ця легкість, з якою він втручався в чуже життя, всім своїм виглядом немовби промовляючи: «Коли вже я тут, ось побачите — все буде гаразд».

Він уже називав Моглев «великою казармою», неначе багато років був тут, хоч насправді бачив замок уперше. Цікаво, що саме так називав його у свій час і Франсуа.

Жакліна подумала, що їй треба бути обережною в розмові з ним, щоб не дати приводу хибно витлумачити її слова і вкласти в них глибший зміст, аніж їй того хотілось.

«І чому всі вони так прагнуть знову віддати мене заміжж», — подумала вона. — Ма-

¹ Почуття (англ.).

ма щомісяця влаштовує світські прийоми, свекор сватає за Сімона Лашома, дядечко Урбен уподобав цього лагідного Жілона, а тепер причепився до першої стрічної людини!.. Навіть слуги, й ті неначе у змові проти мене... Невже їх так гнітить моє вдовування?»

В цю хвилину офіцер сказав:

— Ми безперечно знайдемо оленя. Ваш дядечко сказав абсолютну правду. Тварина, звичайно, йде вгору рікою.

І це він теж вимовив упевненим тоном обізнаної людини.

Машини зупинились аж у кінці путівця; Лісовик спустив на землю собак.

IV

Січень того року видався навдивовижу теплий. Земля після недавньої відлиги була вогка, небо чорніло, наче закурена стеля.

Ступаючи просто по воді, Лісовик ішов угору течією ріки і високо тримав над головою палаючий жмут соломи. Карлушка, молоденький псар, що доглядав собак, — коли хлопчика взяли з притулку, його ім'я здалося досить незвичайним, і йому не дали прізвища («Якщо заслужить, — сказав тоді Лісовик, — я згодом назву його Заслоном»), — оцей Карлушка, мало не засинаючи на ходу, простував слідом з другим факелом і з цілим оберемком соломи про запас. Двоє сміливих псів чалапали за ним. Ще четверо — серед них і старий Валансей — ішли берегом.

Низьким гортанним голосом Лісовик раз у раз підохочував хортів:

— Еге-ге-ей-ей! Вперед, мої вірні! Тю-тю-тю!

«Якщо ми візьмемо оленя, цим буде сказано все», — подумала Жакліна, хоч і не уявляла собі, що ж саме буде сказано. Вона трохи змерзла навіть у хутрі й часто здригалась.

Лісовик ішов уже, мабуть, з чверть години, але досі не пощастило підняти оленя. Перед доїжджачим була стара загата, про яку він казав маркізові; дошки, вкриті слизьким мохом, та каламутний пінявий вир перегороджували йому дорогу.

— Але ж мусив він десь пройти... — бідкався Лісовик.

Раптом йому спало щось на думку, і він гукнув:

— Карлушко, ану, лови!

Він одстегнув мисливський ніж, скинув каптан, пасок і шпурнув усе хлопчикові.

— Лісовиче, що це ви робите? — крикнула Жакліна.

— Хай пані баронеса не турбується, — промовив Лісовик, опутився на коліна,

низько схилювався над водою, витягнувся і, вхопившись однією рукою за оброслу мохом балку, а другою тримаючи смолоскип, просунув плечі у вузький отвір загати, під щит, який здибився над ним, мов ніж гіллотини.

«Не може бути цього, немислимо», — подумала Жакліна. І майже в ту саму мить почув Лісовиків голос:

— А хай тобі чорт! Ти диви! І справді чудасія!

Упершись ногами в землю, він випростався і закричав:

— Валансею! Іди сюди, мій хлопчику! Бери, бери його! Карлушко! От я тебе зараз збуджу, ледащо! Чого не спускаєш собак у воду?! Слід тут, ось він! Беріть його, беріть, мої хороші!

Кремезний, присадкуватий старий чоловік у чорному із золотом жилеті, із палаючим факелом у руці, стояв у мокрих штанах серед пінявого виру, — він був страшний і водночас прекрасний у своєму захваті.

На моху, що вкривав низу щит загати, він помітив дві свіжі борозни від оленячих рогів.

— О, пані баронесо, — вигукнув він, — ну ніяк не повірив би, що олень може пройти тут, та ще такий великий. От хитрун! Оце зараз я вилаявся — ви вже пробачте, пані баронесо, — таки ж було чого! Беріть його, мої хлопчики, беріть, любі!

— Браво, Лісовиче! Тепер ми візьмемо його! — зраділа Жакліна.

— Цілком можливо, пані баронесо, цілком можливо! Тю-тю-тю! Беріть його!

У дошках, мабуть, стояв міцний дух знесиленого оленя, бо Валансей за мить двічі подав голос. І п'ятеро хортів, той вброді, той плавом, полізли слідом за ним в отвір загати.

Лісовик вибрався на берег і надів каптан. Він озброївся довгою жердиною і почав гатити нею по воді, намагаючись зчинити якомога більший гармидер.

Раптом біля того коліна, на яке вказував маркіз, усі шестеро собак оглушливо завагували; в ріку хлюпнулося щось велике, чорне і майже зразу вихопилося на берег.

— Бери, бери його! — загорлала Жакліна.

— Я ж казав, що ми його знайдемо! — промовив Де-Воос.

Жакліна вдячно глянула на офіцера — в її очах світилася глибока віра в нього, ніби це він допоміг натрапити на слід оленя.

І обоє побігли до коліна, мало не ламаючи ноги на вербових корчах, ковзаючи на глиняному грудді.

— Заходь з голови! З голови! — кричав Лісовик, розпалюючи собак.

Олень, правда, промок, але зате встиг

трохи віддихатися. Чого доброго, втече з-під носа в собак, тоді шукай його поночі.

«Вже те чудово, що ми підняли його», — подумала Жакліна.

Олень і справді помчав уперед — його силует, здавалося, летів над землею. Але він не сховався в кущах, а раптом з розгону наскочив на дерево.

Глухо пролунав удар. Олень сторопіло зупинився на секунду і знов помчав — цього разу по колу, чіпляючись рогами за дерева, мов божевільний, що схотів битися з гігантами. Покружлявши трохи, він, задихаючись, притиснувся до дерева й обернувся мордою до собак.

У цей час наспіли люди із смолоскипами. Старий олень стояв у напрочуд красивій позі, ніби прихилившись до нічної пітьми; його темна шерсть, пригладжена водою, блищала, широкі груди здіймалися від уривистого дихання; піднявши величезні роги, він тряс ними від гніву та болю.

Шестеро собак із задертими вгору мордами оточили його, осяженіло, надривно, несамовито гавкаючи, як гавкають тільки гончаки.

— Слухайте, Лісовиче, чому він натикався на дерева? — спитала Жакліна.

— Він сліпий, пані баронесо, — відповів доїжджачий, скидаючи шапочку. — Пані баронеса зараз сама побачить.

Він підійшов до оленя — однак не дуже близько — і помахав перед ним смолоскипом. Олень вдихнув дим, але не ворухнувся; його осклілі очі залишалися широко розкриті й світилися червонуватими вогниками — в них відбилосся полум'я смолоскипів.

— Таке трапляється, пані баронесо, — сказав Лісовик, — із зацькованими оленями. У них щось лопається в голові, і вони перестають бачити. Цей олень сам здох би як не завтра, то післязавтра... Я розумію, це цікаво, навіть смішно... — додав він, догадуючись, про що думали Жакліна і Де-Воос.

Пригасивши чоботом догорілий смолоскип, він одчепив від паска мисливський ніж і чемно промовив:

— Пані баронеса, мабуть, не схоче порішити його...

Жакліна похитала головою — «ні» — і глянула на Де-Вооса.

Лісовик секунду помовчав, а потім додав:

— Але, може, пані баронеса схоче зробити цю честь капітанові...

Річ у тім, що з давніх давен, — і Лісовик знав це краще, ніж хто інший, — повелось, що звіра добивав господар ловів, а коли його не було — доїжджачий, але ні в якому разі не гість.

Тільки незвичайні обставини цього полювання могли привести до порушення правил; а головне, між Жакліною і Де-Воосом простяглася ниточка, існування якої вони ще не усвідомили, але саме вона спонукала старого доїжджачого, на втіху обом їм, начебто зрівняти їхні права.

— Хочете? — спитала Жакліна.

— Залюбки, — відповів Де-Воос, беручи ніж, довгий, мов багнет.

Поки мисливці обмінювалися люб'язностями, старий олень відчув наближення смерті.

Де-Воос скинув на землю бурнус, щоб вільніше рухатись. Олень, який стояв, закинувши роги, був майже однаковий з ним на зріст, але Де-Воос не дуже радів з цієї битви, бо олень був сліпий, — легше було б убити людину, здавалось офіцерові.

— Стережіться, пане капітан! Хоч олень і сліпий, але сил він має ще багато, — попередив Лісовик. — Треба підійти збоку, націлитися так, щоб ніж увійшов під лопатку (і доїжджачий пальцем показав це місце на своєму каптані), і встромити його в м'якуш...

— Так, так, — відповів Де-Воос.

— А ти, Карлушко, запали новий жмут та наготуй гілляку, щоб кинути оленеві на роги, якщо треба буде.

Собаки перестали гавкати: вони дожидали розв'язки, виширюючи зуби, здивививши шерсть.

Жакліна згадала, що Франсуа зіскакував з коня під вигуки мисливців і прямував до тварини так само, як зараз Де-Воос, і серце їй стислося від знайомого почуття тривоги й гордості.

Олень відчув, що наближається людина. Він нагнув свої великі роги, вдихнув повітря і, опустивши морду аж до землі, весь напружився, ніби готуючись стрибнути.

— Збоку, пане капітан, заходьте збоку! — кричав Лісовик, ідучи за капітаном.

Пролунав несамовитий зойк. Олень випростався; на рогах у нього звивалась якась темна маса; трусонувши головою, олень скинув її на землю перед собою.

— От мерзотник! — скрикнув Лісовик. — Порішіть його скоріше, пане капітан!

На землі корчився один із хортів з розпоротим животом, сіпаючи у повітрі лапами.

Де-Воос, відчувши під ножем кістку, витягнув з рани вістря, і, розмахнувшись, натискаючи плечем, щосили всадив ножа; він так легко увійшов аж до держака, що капітан мало не втратив рівноваги. Він не сподівався, що в такого великого звіра може бути така тонка шкіра. Старий олень опустився на коліна, потім ревно, упав на пра-

вий бік, і з його розкритої пащі по виваленому язичку полилася кров.

Жакліна глибоко перевела дух; кілька останніх хвилин вона майже не дихала.

— Я в розпачі, що загинув цей пес. Мабуть, я загаявся? — спокійно спитав Де-Воос, передаючи ножа доїжджачому.

— Та ні, пане капітан! Адже це з кожним може статись, — досить різко заперечив Лісовик. — Навпаки, пан капітан, скажати відверто, людина рішуча.

І він знов підняв свою шапочку. Такий уже був у нього рефлекс: коли хто-небудь звертався до нього, — байдуже, чи сидючи на коні, чи стоячи на землі, — він зразу скидав шапочку, якщо, звичайно, руки були вільні.

Він витер ніж об шкуру розшматованого пса, який ще злегка здригався, лежачи в калюжі власної крові, потім носком грубого мокрого чобота почухав йому спину і сказав:

— Ех, сердешний Артабан, ось і твоя смерть прийшла. Так воно завжди ведеться на світі: гинуть кращі. Але ж гірше було б, коли б загинув не він, а пан капітан, правда?

Аж тепер Лісовик відчув холод від мокрої одежі, прилиплої до тіла. «Так, чого доброго, і ревматизм можна заробити або й щось гірше, — подумав він. — Ох, та й буде ж мені від Леонтіни, якщо я повернусь отак-от додому». Він раптом розсердився на весь світ, хоч нарікати не було на кого. «Може, коли б я сам його заколов або коли б Карлушка кинув йому на роги гілляку... А то ж он що... Он що, бач, виходить...»

Старий пес Балансей, вискалившись, уже підбирався до нутрощів свого товариша. Лісовик відкинув пса ногою.

— Ану, геть! — гримнув він. — Це тобі не пожива!

Він вийняв з кишені другий ніж, менший із стопорним вирізом і тонким вістрям, підійшов до мертвого оленя й одним змахом розпанахав йому черево від ребер до пахвини. У повітрі терпко війнуло ще теплим м'ясом.

Через пізню годину не було часу додержувати належного ритуалу — головне, скоріше нагодувати собак.

— Вперед, мої хлопчики, вперед! — крикнув Лісовик з красномовним жестом.

П'ятеро псів із здібленою шерстю накинулись на вивалені нутрощі й почали з гарчанням шматувати їх зубами, забираючись чимраз глибше, аж до огруддя.

Артабан почув, як бенкетують його товариші, розплющив очі, в яких світився сум і водночас жадоба, зробив величезне зусилля, щоб підтягнутися до оленя й дістати

свою пайку, але голова його впала на землю, і він більше не ворухнувся.

А решта собак хрумтіли хрящами, гризлися за чотири кендюхи, повні смердючої трави, присмаченої соками, тільки їм відомими, видирали одні в одних довгі шовковисті кишки — опалові, аквамаринові, рубінові, встромивши в них свої ікла.

Жакліна дивилася на все це з огидою і цікавістю.

— Це перший олень, якого ви закололи? — спитала вона.

— Атож, перший, — усміхнувся у відповідь Де-Воос.

Ще ні разу лови не викликали в Жакліні такого почуття влади не тільки над тим, що можна купити, — над собаками, над людьми, а й взагалі над усім — над небом, над галявиною, над лісом, над вільними тваринами, що в ньому живуть. Жакліна вперше відчула це зараз, після нічної гонитви по лісу, біля трупа загнаного звіра, якого при світлі солом'яних смолоскипів шматували пси.

— Що я вам казав, пані баронесо? Адже наш олень має аж чотирнадцять відростків, — гордо сказав Лісовик. — По наших місцях не щодня такого зустрінеш. Пан маркіз буде задоволений.

За кілька хвилин собаки розірвали, згризли, зжерли величезну купу нутрощів; старий олень лежав вительбушений, схожий на фрегат, що зазнав аварії.

Останній жмут соломи в руках юного псаря догорів.

На другий ранок, перед тим, як Габріель Де-Воос покинув Монпрелі, де він гостював у майора Жілона, до нього прийшов Лісовик у звичайному робочому одязі й підніс своєрідний нагай з тонких ремінців м'якої, ще свіжої шкіри з копитом на кінці. То була права нога оленя; баронеса Франсуа Шудлер надіслала її із своєю візитною карткою; на картці тонким рвучким почерком було написано всього кілька слів:

«Посилаю Вам від імені дядечка. Ви цілком заслужили це! Приїздіть полювати, коли схочете».

Ворота перекошилися, їх уже не можна було зачинити на засув; замість нього приладнали ланцюг з великим висячим замком, і накидали його на ніч. Скрізь на подвір'ї валялися старі колеса від тачок, садовий інструмент, уже непридатний до вжитку сільськогосподарський реманент. Стайня була порожня. Вузький струмочок гноївки витікав, правда, з повітки, де ще стояла одна

корова. За поламаними ґратами копірса-лися кури, грузнучи аж до половини лапок у власному посліді.

Сімон Лашом не приїздив у Мюро на похорон батька. Востаннє він завітав сюди більш як десять років тому, та й то лише на кілька годин, — коли одержав наприкінці війни відпустку.

Опинившись перед будинком, де він народився і від перебування в якому зберіг лише жалюгідні й неприємні спогади, Сімон раптом по-дурному розчулився.

Все тут підгнило, проіржавіло, було сточене часом і негодою. Віконниці висіли, зірвані з завіс, штукатурка пообсипалася, на стінах повикришувалися діри, дах осів, і черепиця, що попала на землю, хрускотіла, мов цукор, під ногами Сімона.

Матінка Лашом працювала в саду, нахилившись аж до землі. Спершу Сімон побачив тільки її широку чорну спідницю.

— Матусю! — гукнув він її.

Матінка Лашом повернула голову і повільно, на превелику силу випроставшись, підвела очі на сина, який ішов до неї між двох рядів мертвих яблунь.

— Неначе це ти, — мовила вона, нічим більше не виявляючи свого подиву. — Якби ти не сказав «матуся», я б ніколи в світі тебе не впізнала. Дивись-но: геть облісів, і черево собі відростив, та й вбраний чисто як пан.

Сімон машинально провів рукою по лисому чолу, де лише посередині стирчало коротке пасмочко каштанового волосся.

Мати й син не поцілувалися. Вони стояли, розглядаючи одне одного, вивчаючи, які зміни сталися за цей час у кожному з них. Матінка Лашом змінилася мало. Вона була така ж крихкотіла й безформна. Тільки повіка правого ока, схожа на товсту горіхову шкаралупу, опустилася, на щоках з'явився сивий пух, та у волоссі, зібраному на потилиці в жмуток, рожевіли широкі просвіти...

Вона витерла руки об стегна і, нарешті, сказала:

— Певно, тобі треба побалакати зі мною, коли приїхав. Ходімо до хати.

Похилий вік не зігнув старої, вона й досі була аж на півголову вища за сина. Вони пішли поруч по зарослій травою стежці, такі чужі одне одному, хоч і де в чому схожі: в обох було ріденьке волосся, короткі ноги і хода перевальцем, черевом уперед, тільки в неї під брудним фартухом ховалися фіброма й водянка, а він мав черевце сорокалітнього, добре вгодованого чоловіка.

Сімон дивився на тільки наполовину оброблений переліг, — хвилювання перших хвилин уже зникло. Стара йшла, відгоро-

дившись од нього стіною недовіри, і начебто не звертала уваги ні на що. Біля порога кухні вона скинула свої сабо.

У великій темній кімнаті Сімонові вдарив у ніс запах перешумілого вина, кислого молока, диму та помиїв — запах, серед якого минуло його дитинство, який незмінно супроводив матір і просочив усе — меблі, одяг, харчі, спогади. Зник тільки гострий запах поту, що ним одгонило колись від батька.

І Сімон зразу ж глянув у куток між пічкою і коробом на борошно, знаючи, що саме там його чекає найнеприємніше.

На старому дірявому солом'яному стільчику сидів, скулившись, брат Сімона і тихенько дмухав на іграшковий вітряний млин, зроблений з двох клаптів картону, настромлених хрестом на гілочку бузини.

— Іди-но сюди, Луї, привітайся, — сказала матінка Лашом. — Ну, йди ж бо, не бійся, це Сімон.

Істота, що незграбно підвелась із стільчика, була в коротких штанцях і чорному фартусі. Ця істота йшла, безладно вивертаючи, наче зіпсований автомат, худенькі ніжки і викручені руки. Луї був вищий за Сімона. Обличчя його, викривлені руки, зсудомлені в колінах ноги — все було однакового мертвотного кольору зеленкуватої бронзи. На занадто довгому обличчі, з двома пасмами рівного волосся по боках, що спускалися з-під берета, не було ані зморшки. З нижньої одвислої губи капала слина. Чорні, оксамитові, глибокі очі неприємно косили.

Ідіот пробурмотів: «Здоров», втягнув у себе слину і повернувся у свій куток; там він видерся на короб і сів, звисивши ноги.

— Бачиш, він здоровий. І поводить ся тихо, — промовила стара.

Сімон узяв стільця; сидіння було таке брудне, що він по-селянськи відгорнув полу пальта, перш ніж сісти.

— Скільки йому років? — спитав він.

— Зараз вирахуємо, — відповіла матінка Лашом. — Він на три роки старший за тебе. Отже, сорок чотири.

Ідіот жбурнув додолу свій млин, схопив грифельну дошку й заходився виводити на ній рипучим олівцем якісь чудернацькі карлючки.

— А взагалі, — сказала матінка Лашом, — коли б він міг учитись, то, як і ти, напевно, пішов би в науку.

Запала мовчанка.

— Треба чим-небудь почастувати тебе, — сказала стара і попрямувала до буфета по горілку.

Вона частувала його, як гостя, і він, як гість, не посмів одмовитися від чарки пекучої горілки, щоб не образити її.

— А вона в тебе непогана, — зауважив він.

— Батько твій любив саме таку, — сказала вона. — Що поробиш: кожен має свій гришок. Мені ось тепер куди важче, відколи його немає.

Вона й собі сіла й мовчки з-під навислої повіки оглянула Сімона.

— Ти одержала минулого місяця гроші? — спитав він, щоб якось почати розмову.

Він регулярно посилав матері триста франків, яких вона, до речі, зовсім не потребувала. Вона жадібно ховала чергові три банкноти в стару коробку з-під печива; там вони потім отак і лежали.

— Еге ж, — сказала вона. — Спасибі тобі. Щодо цього я не можу на тебе нарікати. Не те, що колись. Я допіру оце казала тітці Федеш'єн: «Я задоволена. Син не полишає мене в біді. Добром платить за добро, котре йому робили».

Аж тут матінка Лашом начебто розчулилася, що побачила сина. Очі їй стали вологі, край повік з'явився білястий слиз; вона підняла спідницю і, пошукавши в кишені лілової, шкарубкої від бруду нижньої спідниці, витягла хустку і приклала її до очей..

— Нарешті... приїхав-таки... приїхав... — тяжко зітхаючи, кілька разів повторила вона.

— Я виставив свою кандидатуру на виборах, — оголосив Сімон.

— Отже, будеш тепер депутатом? — спитала стара, зразу переставши терти очі.

— Гадаю, що буду... Сподіваюсь.

— Коли вже без цих ледарів не можна обійтись, нехай краще будеш ти, аніж хто інший.

Сімон спробував пояснити їй, чому він вирішив балотуватися в одній з виборчих округ свого рідного департаменту і які в нього шанси на успіх. Він, як міг простіше, розповів про те, як наполегливо й спритно діяв протягом кількох років: одвідав безліч корисних сніданків, уміло зав'язав безліч потрібних знайомств, безліч разів вдавався до лестошів. А скільки ранкових годин він провів з олівцем у руці над картою виборчих округ Франції з її незліченними лініями, пунктирами, сірими плямами і заштрихованими місцями!

Тепер усе було вирішено і підготовлено: Сімон мав уже потрібну підтримку, в його розпорядженні є відповідні кошти, агенти, газети.

Матінка Лашом слухала насторожено, не кліпаючи, і, видно, нічого не розуміла. До того, що її син став таким солідним паном, що він обідає з міністрами та президентами, їй було байдуже. Все це відбувалось у

світі, такому ж далекому від неї, як Індія, і ніяка розповідь не могла відчинити їй двері до нього. Вона, наприклад, вважала, що Еміль Лубе і досі є президентом Франції.

— Так хто ж тепер за президента? Син його?

Потім глянувши на Сімона, вона раптом спитала:

— А твій орден Почесного легіону що-небудь тобі дає?

— Ні, — відповів Сімон.

— Дивна річ. А ось наш новий учитель — ти його не знаєш — так у нього медаль, і він за неї щось одержує.

Сімон подумав, що тільки даремно гає час. Дурник все ще з неприємним рипом креслив щось на дошці.

— Я найняв будинок у Жемоні — той самий, котрий називають Кардинальським, — сказав Сімон.

— Коли найняв, значить він тобі подобається.

— Та ні, не в тому річ: просто він мені потрібен.

— Він тобі коштуватиме купу грошей, то вже краще було б купити новий будинок, аніж оселитися в такій руїні.

Будинок, що його матінка Лашом охрестила «руїною», стояв за кілька кілометрів од їхнього села, в сусідньому кантоні. Це був великий квадратний особняк під черепицею, частина колишньої церковної садиби, до якого у вісімнадцятому столітті прилягав гарний білий кам'яний жилий флігель. Будинок був на десять кімнат. До нього вела алея двохсотлітніх лип; чималий лужок, наполовину затоплюваний взимку, спускався до річки. Загалом, це було володіння, яке цілком можна б назвати невеличким маєтком, коли б воно не стояло в центрі містечка і не належало колишньому священникові.

Будинок був досить великий, щоб викликати пошану виборця, і разом з тим аж ніяк не грандіозний. А головне — він безперечно кращий за будинок в Мюро.

— По-моєму, нам два житла ні до чого, — сказав Сімон. — Переїзди-но ти до мене, а цей дім продамо.

Матінка Лашом ледь випросталася на стільці й пильно глянула на сина очима без вій, — одне зовсім кругле, як у нічного птаха, а друге наполовину заплющене.

— Ах, ось, виходить, чого ти приїхав... — пробурмотіла вона.

Потім трохи помовчала.

— Ні, — неквапливо сказала вона нарешті. — Не поїду я до чужих людей.

— Але ж, матусю, який я чужий! Хіба ж я чужий?

— Я знаю, що кажу. По-перше, там буде твоя дружина.

— Та ні, матусю. Ти ж знаєш, я вже кілька років не живу з Івонною. В Парижі ми маємо різні квартири. Я навіть не бачуся з нею.

— То навіщо ти з нею одружився? — спитала стара.

Сімон знизав плечима. «Ну от, тепер почнеться», — подумав він.

— І потім тут я у себе вдома, — вела далі стара. — Не поїду я не у свій дім.

Сімон пояснив матері: він найняв будинок з умовою, що, можливо, згодом придбає його. І додав, що, певна річ, купить його, коли буде обраний.

— А як тебе не виберуть?

— Ну, тоді будемо наймати його аж до...

У нього мало не вихопилося: «до твоєї смерті», і, хоч він вчасно затнувся, мати все збагнула.

— То чому ти не залишиш мене здихати тут? — спитала вона. — Цвинтар у нас під боком. І тобі недовго доведеться чекати, поки я туди потраплю. Та й не люблю я Жемон... Ні, синку, ні, — вела вона далі, — таких старезних жінок не переселяють. І ще — в Кардинальському будинку стільки сходів! Не можу я по них лазити: ось подивись лишень, які в мене вени!

Вона знову підняла верхню та нижню спідниці, показавши такі набряклі й гулясті ноги, ніби між чорними бавовняними панчохами та шкірою там було покладено з десяток яєць.

— Трапляється, на ногах у мене й виразки бувають, — немовби пишаючись цим, оголосила вона. — Ні, голубе, ні, старим не слід жити з молодими. До тебе люди ходитимуть, нащо тобі такий клопіт зі мною.

«Для мене буде куди більше клопоту, якщо ти залишишся тут», — подумав Сімон.

Він мав якихось кілька тижнів для того, щоб звикнути до нової ролі, прикинутися таким собі «вихідцем з народу, який виріс у сім'ї трудівників і лише завдяки своїм особистим якостям спромігся вибитися в люди, а тепер є гордістю свого департаменту».

Для цього треба примусити людей забути, що батько його був п'яниця; переселити матір у пристойніший, міського типу будинок; заховати кудись якнайдалі ідіота-братика.

Сімон знав: коли людині в житті щастить, ніхто не згадує її минулого, і успіх приховує навіть злочин. Трохи спритності й впевненості в собі — і ніхто на зборах не насмільється крикнути йому: «Не такий ти був гордий, коли батька твого притягли з вулиці, викачаного в багні!» Навпаки, старі селяни підходили до нього на площі й не без єхидства, але водночас і розчулено говорили: «Ах, месєє Лашом, щира людина був ваш

татусь, вже такий веселун! Ми з ним не раз пили-гуляли в базарні дні». І ця дружба з його батьком ставала для них уже об'єктом гордощів.

Про дурника сусіди, звичайно, поплещуть трохи язиками: «Дарма, таке лихо в кожній сім'ї може трапитись», але згодом забудуть.

— Та й твоєму бідолашному братику добре тут. А як йому буде, коли ми переїдемо? — сказала матінка Лашом.

— До речі, про Луї...

Сімон подивився в куток кімнати: ідіот сидів скулившись, високо піднявши коліна, поклавши підборіддя на гладеньку поверхню грифельної дошки і, наче тварина, відчувши наближення біди, не зводив косих очей з гостя.

Сімон інстинктивно притишив голос, хоч той однаково не зрозумів би його.

— На мою думку, треба влаштувати його в департаментський притулок — це і для нього буде краще, і для всіх... Звичайно, не на правах бідняка, — квапливо додав він. — Я платитиму, щоб він мав усе потрібне, і ти зможеш відвідувати його, коли тобі заманеться. Тобі не доведеться морочитися з ним, і ти не будеш так стомлюватись...

Обличчя матінки Лашом стало страшне, кругле око її метнуло таке полум'я, аж Сімон замовк.

— Ах, он воно що? Ну, гаразд, гаразд, — вигукнула стара. — Отже, ти хочеш замкнути свого брата в притулок. Ось що ти надумав! Та я краще задушу його, чуєш, задушу власними руками, а не допущу, щоб люди казали, ніби я дозволила запроторити мою дитину в притулок. Хіба я даремно не сла цей хрест, мучилася з ним, щоб тепер, коли я залишилася сама-одна, у мене відняли його?! Он воно що виходить!..

Вона витягла засмалцьовану, всю в крихах, наче від нюхального тютюну, хустку, і, хоч очі її були сухі, машинально витерла їх.

— Виходить, отака твоя дяка! — вела вона далі. — За все, що для тебе робили, за те, що дали тобі вчитися, коли інші в такі роки працюють. Батько мусив найняти замість тебе людину — це при наших злиднях... А тепер ти стидаєшся нас... так, стидаєшся! Нічого, я їм усе про тебе розкажу, все чисто! «Доброго, скажу, депутата маєте! Ось полюбуйтеся на нього! Викинув матір на вулицю, а брата запроторив у притулок!» А ще, коли хочеш, я можу повивішувати й афішки: нехай усі читають, що ти за один!

Вона лементувала, але все ще сидючи, бризкаючи слиною, руки в боки; її величезні обвислі груди колихалися від задишки.

Сімон з ненавистю дивився на цю брилу, ожирілі, зношені клітини якої не могли

вже нічого родити, крім гнійної виразки, сірчаних прабок у вухах та білої плівки в куточках очей; і проте в неї ще вистачало сил опиратись його волі. Те, що ця плоть, вражена розкладом, колись породила його на світ, зв'язувало його із старою не більше, ніж дерево з перегноєм, який прихистив його пагін.

— Ну, годі! Тепер говоритиму я! — гаркнув Сімон, і собі розпалюючись гнівом, і чимдуж ударив рукою об липучий стіл.

В цю хвилину з глибини кімнати долинув звук, схожий на булькотіння: це тішився ідіот, з насолодою спостерігаючи сварку. Радіючи, він забув про грифельну дошку, — вона впала на кам'яні плити й розбилася на друзки. Недоумок зразу почав рюмсати.

Матінка Лашом розлютилася, позбирала з підлоги уламки і, тичьнувши їх Сімонові під носа, крикнула:

— Ось! Дивись, що ти накоїв.

— Ну й що? Я куплю йому іншу, — сказав той.

Він раптом відчув нестерпну огиду. І чому він не виставив свою кандидатуру в іншій окрузі — де загодно, тільки не тут!

На мить розпач охопив його. І не тому, що він злякався погроз матінки Лашом, а просто цей зарослий кропивою сад, ця пропахла димом кухня, цей недоумок, якому стара кинулася витирати обличчя, — все це аж надто живо нагадало Сімонові те, що він сподівався забути, що підривало його віру в себе.

Ні, не можна будувати велику майбутність на такому жалюгідному ґрунті! Адже жодна якість, завдяки яким він досяг великих успіхів, не була в нього природженою. Все набуто з допомогою вчителів, «патронів», жінок. А в крові були в нього лише впертість, хитрість та егоїзм.

Чи міцною буде хистка будівля, зведена ним з украдених матеріалів, чи впаде, як тільки обставини вимагатимуть від Сімона чогось більшого, ніж принесення на олтар усього себе?

— І чому тільки я не виріс у дитячому будинку, — глухо промовив він. — Життя там було б чи не таке саме, зате я міг би гадати, що в мене зовсім інші батьки.

Він і справді з шести й до дванадцяти років часто мріяв, як одного чудового дня з'ясується, що він — підкидьок.

— Ну й дурна я, що тебе гляділа! — вибухнула матінка Лашом. — Менше б лиха набралася!.. Марі Федеш'єн сама не розуміє, як їй пощастило, що хлопець її загинув на війні! А тепер слухай добре, — вела вона далі, обнявши за плечі дурника, — ніхто не примусить нас піти звідси, поки я не здохну... Але можеш не хвилюватись: тобі недовго лишилося ждати.

— Ото буде приємна звістка! — буркнув Сімон.

— А тепер — геть звідси! — наказала стара.

Сімон підвівся, зняв окуляри, провів рукою по своєму кирпатому обличчю, потім протер великими пальцями скельця й знову надів окуляри.

Старій здалося, що вона перемогла.

— Гаразд, — спокійно мовив Сімон. — Ти, певно, забула, що по смерті батька я успадкував частину майна, на яке досі не претендував. Та коли вже ти затялася, я зажадаю поділу. Все буде продано з торгів, і тоді можеш робити, що тобі загодно.

— Ти цього не зробиш! — прошепотіла матінка Лашом.

— Закон на моєму боці, — сказав Сімон.

Мати хотіла була заперечити, що закон завжди проти чесних людей, але удар був занадто жорстокий, і вона зрозуміла: Сімон переміг її.

Знизавши плечима, вона мовчки сіла на своє місце. Сімон почекав трохи, даючи матері змогу усвідомити, що вона зазнала остаточної поразки, тоді поклав їй руку на плече й тихо сказав:

— Ну добре, матусю, я повернуся за кілька днів. Ось побачиш: у Жемоні тобі буде куди краще.

«Хоч би мені вмерти до цього переїзду», — подумала матінка Лашом, коли син пішов.

Довго ще просиділа вона так нерухомо, потім насилу звелася на ноги, витягла великі ночви, присунула їх до печі, налила теплої води.

— Ану, Луї, — покликала вона, — іди митись. Хоч сьогодні й не день купання, та нічого. Втішайся, мій маленький, поки можна: тепер, мабуть, мені не часто доведеться тебе купати.

Вона зняла з ідіота дитячий костюм, допомогла йому залізти у ночви.

— Гляди, не перекинь їх.

І матінка Лашом, гірко плачучи, взялася до нелегкої, але такої приємної материнського серцю роботи, — заходилася мити свого сорокачотирирічного телепня з викривленим хребтом, із шкірою кольору зеленкуватої бронзи, який сидів у дерев'яних ночвах, — це потворне і жахливе втілення мрії, котру плекає кожна мати, мрії про те, що син її ніколи не стане дорослим.

Напередодні того дня, на який було призначено переїзд матінки Лашом, ідіота відвезли до притулку в кареті швидкої допомоги, спеціально викликаній Сімоном, щоб сусіди вважали, нібито бідоласі погіршало.

Стара проплакала цілу ніч, щиро сподіваючись, що смерть прийде по неї в ці кілька годин, які їй ще лишилося провести

під рідним дахом. Та благання її не було почуто.

Вранці вона попрямувала до церкви причаститись, потім вибралася на гору, до цвинтаря, насипала жменю землі у торбинку і сховала її у кишеню спідниці. Ставши перед могилами навколішки, вона забурмотіла собі під ніс:

— Скоро й мене привезуть сюди. Не мине й двох-трьох днів, як привезуть. І чому тільки я не вмерла сьогодні?

Майже одночасно з вантажною машиною, що приїхала по речі, прибув і Сімон у власному автомобілі. Він сам вів його.

Усім своїм виглядом показуючи, що йому ніколи, Сімон спокійно, владним тоном, неначе суддя в ранок страти, віддавав розпорядження.

— Оце... це... це, — говорив він чорноробам, вказуючи на деякі речі з хатнього добра, що могли ще знадобитись. А матері казав: — Ні, мати, не треба цього, покинь!

— Але ж річ зовсім ще хороша! — зітхала стара.

Сімон мусив мало не битися з нею за купи старого, напівзотлілого манаття, за кілька солом'яних чохлав для сулій та всякий мотлох, котрий мати неодмінно хотіла взяти з собою. Вона чіплялася геть за все: за десять поштових календарів, що метлялися на одному цвяху, за три вазони з геранню, що стояли на вікні, — квіти в них

щороку вимерзали з початком холоднечі, за розколоту діжку на сіль, якою так часто користувалася, що могла помацки знайти її навіть поночі.

Матінка Лашом воювала за кожну річ і щоразу зазнавала поразки.

За кілька хвилин вона мала покинути свій горід, свою свиню, свої поіржавілі інструменти, свою порожню стайню, де, проте, за час її хазяйнування змінилося троє коней; треба було покинути й двоколку, якою вона колись їздила на базар і яка стояла тепер у повітці, благально піднявши до неба голоблі.

Зникне все те, що надавало її життю якогось змісту; не стане турбот про кілька клаптів землі, порозкиданих на території комуни, з котрих деякі вона залишала під паром, а інші здавала в оренду на цілком безглуздіх умовах: «Ти даватимеш мені за нього двісті п'ятдесят франків на рік і ще лантух вівса». Діставши овес, вона вимінювала його на мед. Не буде більше й балачок з сусідами: жителі Жемона її не цікавили, бо вона нічого про них не знала...

Роздратований її голосінням, Сімон розклав посеред двору багаття і власноручно спалив усе, що, на його думку, не варто було залишати. Охоплений люттю, він зривав засиджені мухами завіски, оберемками витягав з одержних шаф дрантя і жбурляв у вогонь. Дірявий солом'яний стільчик ідіота, його жалюгідні іграшки, старий картуз ба-

течка Лашома, який у вогні враз набрав форми голдри, — все зникало в полум'ї серед корків, вкритих порохом вірьовок і потрісканих сабо.

Ідкий густий дим здіймався над цією купкою манаття й плив понад коморою, стайнею та будинком.

Сімон, з почорнілими від сажі руками, вкритий пилюкою (він увесь час казав сам до себе: «І треба ж таки, щоб мені самому довелося це робити!»), був тут водночас і глядачем і дійовою особою, — його охопила незвідана досі радість, буйна, гірка, живлюща. Сині язики полум'я, що лизали батьків картуз, цей стовп диму, в якому гинули рештки сімейних реліквій, здавалися Сімонові щасливим знаменням на зразок тих, що бачиш уві сні, але тільки в тисячу раз яскравішим, в тисячу раз реальнішим. І сам він діяв, наче вві сні.

Матінка Лашом дивилася своїм єдиним оком, — друге майже зовсім затулила опухла повіка, — на осідаючу купку попелу і все твердила:

— Ще якихось кілька днів! Лише кілька днів!.. Невже ти не міг почекаати?

Вона притискала до грудей коробку з-під печива, де зберігала гроші.

Коли посунули буфет, з нього з веселим співучим брязкотом викотилося з п'ятдесят золотих монет. Матінка Лашом, зовсім розгубившись від цього переїзду, який був для неї все одно що кінець світу, забула про свою схованку. На обличчі в неї відбився сором і страх. Сімон із злою іронією глянув на неї.

— От якби ти їх знайшов! — вигукнула вона. — Вже їх ти б у вогонь не вкинув, що й казати.

Коли все повиносили і не лишилося нічого, крім шару павутиння на стінах, — товстого, неначе ковдра, там, де раніше стояли меблі, стара обійшла всі три закурені, запаскуджені кімнати, які стали враз непомірно великими. За допомогою жмутика гілок і кропельниці, що їх вона встигла вберегти від люті Сімона, стара покропила будинок, наче небіжчика.

Потім вона надягла на своє ріденьке волосся, крізь яке світилася шкіра, капелюшок з чорного стеклярусу у формі корони, зав'язала під підборіддям стрічки, і, нарешті, заявила, що вона готова. Але Сімонові довелося ще тричі зупинитися в селі, щоб мати могла розцілуватися з Марі Федеш'єн, Марі Веде, Марі Шосон.

— Чого ти так побиваєшся? — казали їй старі жінки. — Тобі ж пощастило: житимеш тепер у великому будинку! І син у тебе який хороший: у такому гарному автомобілі тебе катає.

— Авжеж, звісно, мені пощастило, —

погоджувалася матінка Лашом, з марнославства не бажаючи сперечатися з ними. — Але що тепер буде з моїм ліжком?

— А що з твоїм ліжком? Ти ж узяла його з собою?

— Та взяла, але тут воно в мене стояло як треба — до могили творця. А там звідки я знатиму, де вона, та могила?

— Нічого, кюре скаже, — заспокоїла її Марі Веде.

Нарешті Сімонові пощастило втягти матір у машину; це було так само важко, як втягнути величезний клунок мокрої білизни.

Ізда в автомобілі жахала стару, і це примусило її на якийсь час забути про своє лихо.

— Але ж це не дорога до Жемона! — раптом схаменулася вона.

— Так воно і є, — відповів Сімон, — ми заїдемо спершу в Бурж: я хочу там дещо показати тобі.

Насторожившись, вона забилася в куток машини і раз у раз здригалася від страху, коли вони випереджали яку-небудь двоколку.

В Буржі Сімон зупинив машину перед «Нувель галері». Він вирішив одягти матір у все нове.

— Ох ні, синку, ні, не треба! — почала благати стара. — Ти ж бачиш: я ледве жива. І потім — нічого мені не треба. Ні, ні, я не можу.

Але він безжально тягав цю задихану тушу з відділу до відділу, з поверху на поверх, а вона йшла за ним між прилавками, мов та баржа, навантажена вугіллям, поміж причалами порту.

Він купив матері дві чорні сукні, пальто, комплект простої білизни, туфлі та величезний корсет, твердий мов кіраса.

Коли з'являлася кожна нова річ, матінка Лашом, знеможено опустившись на першеліпше сидіння, незмінно повторювала:

— Ну, навіщо такі витрати, коли однаково мені цього не носити! На якихось кілька днів не варто й заходжуватись!

Сімон ні для кого так не старався б, навіть якби треба було одягти яку-небудь фабричну дівчину, котру він хотів зробити своєю коханкою.

Виходячи з крамниці, він вдоволено оглянув стару, яка зразу стала добропристойною літньою селянкою з тих, що плачуть з радощів од кожного нового синового успіху. Він перетворив її на статечну жінку простого роду, яких зображають майстри Епіналя на своїх картинках, і тепер її присутність у Жемоні не тільки не запламує Сімона, а навпаки — стане мовби підтвердженням того, що він лишається вірним скромному середовищу, яке породило його. Народ завжди розчулено ставиться до

хороших синів і цінує у своїх обранцях прив'язаність до сім'ї.

— Слухай, сину, я задихаюся в цьому корсеті, — сказала матінка Лашом, коли вони виїздили з Буржа.

Обличчя її почервоніло від напруження: сталений панцир примушував її сидіти виструнчившись, не давав зігнутися.

— Нічого, мамо, звикнеш.

Стара аж до самого Жемона не сказала більше й слова. В'їжджаючи у містечко, Сімон раптом різко загальмував:

— Ага, ось і перший плакат! — вигукнув він.

І вискочив з машини.

Уздовж сірої стіни шкільного будинку, стояли в ряд виборчі панно. За Сімона закликало голосувати третє. «Добра цифра», — подумав він. Клей ще не висох, і простий, кольору соломи папір здавався особливо яскравим.

На плакаті Сімон звелів надрукувати свій портрет у великому плані. Тисяча крихітних чорних крапок, виблискуючи свіжою фарбою, передавали його зображення впівоберта: пасмо волосся посеред лоба, голова відхилена назад, за скельцями окулярів — владний, мало не визивний погляд, — загалом, негарне, але, як-то кажуть, інтересне обличчя.

Він побіжно глянув на плакат конкурентів, але зразу ж повернувся до свого панно, — на нього йому було так само приємно дивитись, як на своє відображення у дзеркалі. Він залюбки ще раз перечитав слова, надруковані жирним шрифтом, які рекомендували його виборцям і які він знав напам'ять, бо сам старанно склав, обміркував і відредагував текст:

СІМОН ЛАШОМ

41 рік

Кавалер ордену Почесного легіону

Скінчив університет

Доктор філологічних наук

Колишній викладач паризьких ліцеїв

Помічник начальника канцелярії міністра громадської освіти

Відповідальний секретар «Еко дю матен»

Віце-голова Асоціації журналістів-професіоналів

Лейтенант запасу

Учасник війни

Цей перелік мав викликати пошану виборців, а поки що неабияк сприяв зміцненню у Сімона почуття впевненості в собі. «Все це — я, я, — шепотів він сам до себе. — І всього цього я сам досяг».

У нього було таке почуття, ніби він сам себе народив на світ, ніби немає в нього інших батьків, крім університету, приймалень міністрів, редакційних кімнат, кабінетів директорів. Тільки це й здавалося правдою,

тоді як стара, що сиділа в автомобілі, закута в надто цупкий корсет, здавалась йому нереальною, неіснуючою, наклепом на його минуле чи просто помилкою долі, яка не в той бік шпурнула кості. «Треба ж мені було десь народитись...»

— Погано мені, — ледве чутно прошепотіла матінка Лашом, коли Сімон сів у машину. — У мене щось лопнуло в голові.

Аж тепер Сімон зволив уважно подивитися на стару. Око під запухлою повікою почервоніло, і на лобі з того ж боку раптом виразно позначилася густа сітка лілових вен — здавалося, вітер зірвав з дерева сточений осінній листок, від якого лишилися самі прожилки, і наліпив його матінці Лашом на лоба.

«Ну що ж, — подумав Сімон, — вибору не було: я або вона!»

VI

Майор Жілон, тримаючи капелюх на колінах і сидючи боком у низенькому кріселищі, оббитому білим атласом і надто вузькому для його широкого задку, з нещасним виглядом дивився на Сільвену Дюаль, що металася по кімнаті.

Почесний командир ескадрону, колишній драгун і колишній ад'ютант генерала де ла Моннері, Шарль Жілон залишив армію незабаром після виходу у відставку свого начальника й оселився у невеликій садибі Монпрелі, де найбільшою втіхою його життя було полювання з мешканцями Моглева. Шарль Жілон належав до тих передчасно постарілих холостяків, котрі, незважаючи на вроджений егоїзм, через неробство, марнолюбство, бажання «бути в курсі подій», виступати в ролі покровителів або розповідати про ті послуги, що їх вони за своє життя зробили всяким невдячним людям, страшенно люблять втручатися в чужі справи і розплутувати чужі утруднення. Саме вони виступають звичайно секундантами на дуелях, саме їх просять повідомити про чиюсь смерть або розрив.

Сільвена Дюаль гнівним жестом змахнула руками — широкі рукава її зеленого шовкового халатика загорнулися, відкривши руки аж до плечей.

— Ні, це просто неймовірно! — вигукнула вона, стукаючи себе по лобі. — Цьому вояці забракло навіть хоробрості самому прийти до мене!

Вона презирливо пхикнула і знову забігала по килиму — од вікна до туалетного столика й назад. Руде, підстрижене кружальцем волосся, блискуче й виплекане, оточувало її голівку вогняним ореолом, схожим на купу мідних стружок, освітлених

сонцем. Зелені, глибоко запалі очі блищали.

Сільвені було двадцять п'ять років. Дві крихітні зморшки, коротенькі, мов лебедячий пух, ледь позначилися в кутиках її очей, — по-справжньому вони проріжуться лише через кілька років, а поки що це була тільки заявка на майбутнє.

— Адже ви знаєте, що Габріель у душі людина дуже лагідна, — промовив Жілон, — і йому це завдає не менше горя, ніж вам...

Він почував, що вже вичерпав усі докази і стає банальним, а тому прагнув якнайшвидше довести до кінця свою місію.

«І навіть тільки я вступив у цю історію!» — казав він сам собі.

Жілон і взагалі не був тонким дипломатом, а зараз його ще й бентежила Сільвена — бентежило її гарне, міцне, молоде тіло, вимальовуючись під халатиком, який за кожним її кроком розгортався, оголюючи довгі стрункі ноги, що на мить відбивались у дзеркалі туалета, бентежив її ледь терпкий аромат... «А Габріелеві, мабуть, не було з нею нудно», — подумав він.

І все, що чув Жілон про молоду актрису: що вона почала своє життя як повія, принадажуючи клієнтів у нічний шиночок, що вона розорила Люсьєна Моблана, зведеного брата вельможних ла Моннері, що вона спала з усією земною кулею, що вона — найогидніша істота (а що тут правда, що брехня, що наклеп і що вигадка — він не знав), — все ладне було розтанути, зникнути. «Зрештою, це просто нещасна жінка, яка дуже страждає...»

Адже казали йому, наприклад, ніби Сільвена худа, як тріска, ніби вона потворна, дурна й вульгарна. «Які дурниці: Габріель не може мати такий поганий смак».

Жілон не знав, що ті, хто говорив так про Сільвену, пам'ятали її в минулому, правда, не дуже далекому, коли вона була тільки пропашним дівчиськом, доведеним до розпачу голодом і старими розпусниками; вона торгувала собою, щоб врятуватись від злиднів, і стала користолюбною, щоб помститися, поринула в розпусту через нестримне бажання щось вирвати для себе. Але потім вона пізнала достаток, поступово домоглася успіху в театрі, ввійшла у паризький світ, завела любовний зв'язок, який давав їй більш радості, ніж усі попередні, — той самий, про кінець якого щойно повідомив її Жілон, — і Сільвена розквітла, стала така, якою він бачив її зараз.

— Бридко не те, що він пішов, а те, як він це зробив! — вигукнула вона.

— Бачте, робити людині боляче, — сказав Жілон, — завжди погано.

— Але повідомити мене про це через

людину, якої я навіть не знаю... либонь, щоб ще більш принизити мене! — вела далі Сільвена, не слухаючи його.

— О, ми вже п'ятнадцять років дружимо з Габріелем. Я був його вчителем у Со-мюрі...

— Мене це зовсім не цікавить, — заперечила Сільвена, зупиняючись перед колишнім драгуном. — А взагалі я навіть рада, що побачила вас! Адже все сталося з вашої вини, ви в усьому винні, ви й ваші лови з собаками, ота ваша банда брудних снобів, але насамперед — ви, ви! Ви його штовхнули на це! Цілу зиму я тільки й чула: «Мені конче треба зайнятися спортом. У Парижі я майже не рухаюсь... Я візьму, крихітко, машину... Мені хочеться побути днів зо три у цього славного Жілона...» І я дозволила себе обдурити, як... не можна собі й уявити як!

— Та ні-бо, що ви, я тут абсолютно ні при чому! — виправдувався Жілон, дивлячись на груди Сільвени, що здригалися просто в нього перед очима під блідо-зеленим шовком.

«Щось мені ще треба зробити! — думав він, силкуючись зібратися з думками. — Ах, так, подарунок, речі...»

— Ну, погодьтеся, — не вгавала Сільвена, — погодьтеся, що вчинок його непростимий! Покинув мене так негарно, ніби я дівка якась!

«А хто ж ти ще, моя ягідко, хоч ти й апетитна штучка!» — подумав Жілон. І думка ця враз відбилася на його чесній фізіономії. Сільвена це помітила і вела далі ще запальніше:

— Гаразд, нехай я дівка, але ніхто не став би з ним отак панькатись! Адже він аж два роки жив тут. І я платила за все: платила його кравцеві, давала вашому Габріелеві гроші, які він потім програвав на верхогнах. Месьє все запевняв, що вже наступного тижня неодмінно підшукає собі посаду!.. Як подумаю... Та чи знаєте ви, скільки він мені коштував, отой ваш Габріель...

— Так, так... Знаю. Саме в зв'язку з цим... — промимрив Жілон і, скориставшись нагодою, вийняв з кишені плоский футляр з червоної шкіри.

Він ніколи не був дуже делікатний у поводженні з дамами, а Сільвена й зовсім здавалась йому незбагненною і небезпечною, як невідоме звірятко. А що, як раптом вона жбурне йому в обличчя цей футляр!

— ...Габріель просив мене передати вам оце...

Сільвена мовчки взяла коробочку, розкрила її і навіть оком не повела, побачивши браслет білого золота із смарагдами.

Крім того, у футлярі лежав складений

чек. Червоний атлас, зелені камені й голубий чек аж ніяк не гармоніювали одне з одним. Сільвена розгорнула чек і знизала плечима. Вказана в ньому сума не становила і чверті того, що вона витратила на Габріеля.

На секунду в неї виникла думка зробити те, чого так побоювався Жілон. Але кремезна постать майора, лагідна байдужість, з якою він під час розмови показував зуби, анітрохи не соромлячись, що серед них немає одного переднього й одного кутнього, викликали у Сільвени певну повагу.

— Я гадаю, краще нам не робити підрахунків, — сухо мовила вона, жбурнувши на ліжко футляр, чек і браслет.

Жілон зробив з цього висновок, що Габріель показав себе досить щедрим і, відчувши величезну полегкість, визнав за благо додати:

— Габріель сам його для вас вибирав...

— Так він у Парижі? — вигукнула Сільвена.

Жілон, який тільки вранці купив браслет, вмить збагнув усе безглуздя цієї непотрібної брехні.

— Ні, ні, — заперечив він. — Габріель... замовив цей браслет, коли був тут востаннє.

— Отже, — повільно і з погрозою мовила Сільвена, — коли він приїздив востаннє, все було вже вирішено? І він не сказав мені й слова: прийшов, як завжди, наче до себе додому, спокійнісінько тут переспав і навить... Ах, мерзотник!

Жілон смикав себе за короткий вус: йому було соромно — не за Габріеля, а за власну дурість.

— А чи не будете ви ласкаві сказати мені, — спитала Сільвена несподівано спокійним тоном, — де він узяв гроші... на це? — і вона жестом вказала на подарунки, розкидані по ліжку.

— Він... певно, позичив...

— Знаєте, що він за один, ваш Габріель? — сказала Сільвена, дивлячись Жілонові просто у вічі. — Справжній альфонс — ось хто! Знайшов собі жінку багатшу за мене — з дворянським титулом, з маєтком, ну, з усім, що йому треба. От і вирішив одружитися з мішком грошей. Та ще й з великим. Він полюбляє комфорт; будь ласка: комфорт він матиме. І навіть діточок на додачу. Альфонс, сущий альфонс! А ця його Жакліна Шудлер...

— Я забороняю вам погано говорити про неї! — вигукнув Жілон. — Це бездоганна жінка!

— Ха! Бездоганна жінка! Не смішіть, будь ласка! Адже я знаю цих Шудлерів, і куди краще, ніж ви гадаєте. Все знаю: і про те, що виробляв батечко, і про те, як вкоротив собі віку синок... Гарна сімейка, нічого не

скажеш! А тепер безутішна вдовиця, котра не вражає ні красою, ні молодістю, вирішила купити собі красеня Де-Вооса, щоб не нудьгувати вночі. І дала йому грошенят, щоб мене здихатись, як слід галантному мужчині... Мене не цікавить, — вела вона далі, — чи давно вони сплять разом. Мені на це просто начхати, та й годі. Я тільки гадаю, що вона, либонь, бігає сповідатися після кожної ночі... Гаразд, месьє, годі, йдіть собі: ви зробили те, чого від вас вимагали. А вони, — додала вона, посварившись пальцем, — вони ще зі мною зустрінуться.

Жілон підвівся, але явно не поспішав іти геть.

— Коли вже я тут, — непевно почав він, — то чи вам не здається, що... що мені слід забрати його речі? Це звільнить вас...

І він підійшов до кришталевого канделябра, який давно привертав його увагу.

— Дозвольте — як-то забрати?! — вигукнула Сільвена з робленим смішком. — Отак зразу? І щоб нічого від нього не лишилося?!

І вона гукнула:

— Емільєнно!

Зайшла молоденька покоївка з відповідним виразом обличчя — інакше кажучи, з таким виглядом, ніби їй нічого не відомо, хоч квартира на вулиці Напль була зовсім невеличка, і дівчина просто не могла не чути розмову.

— Спакуйте речі месьє в його валізи, — звеліла Сільвена. — Месьє змушений на якийсь час виїхати...

«Ну, навіщо ці пояснення? Кого я хочу ними обдурити?» — подумала вона.

— Всі речі?

— Так, усі. Я ж сказала! — нетерпляче крикнула Сільвена.

А сама подумала: «Яка я була дурепа, боже, яка страшенна дурепа!»

Вона гарячково забігала по кімнаті, висуваючи одну шухляду, другу, витягаючи звідти люльку, звідси записні книжки, стосик листів, запонки, декілька книжок — найрізноманітніші речі, які мають звичай осідати на дні шаф і комодів, коли люди живуть разом. «Яка ідіотка! Яка ідіотка!» Вона жбурнула свій убогий вилов у відкриту офіцерську скриньку.

— Ага, ще оце: нехай подарує своїй удові, — згадала вона і, підскачівши до туалета, вирвала з червоної шкіряної рамки фотографію Габріеля в ледь насунутому на лоба кепі.

В гардеробній покоївка старанно пакувала одяг.

— Ану мерщій! Мерщій! — grimнула на неї Сільвена.

Між її сукнями висів вечірній Габрієлів костюм.

— Залиште це! — шепнула вона покоївці, відсуваючи костюм у глибоку шафу.

«Нема чого йому хизуватись у моєму костюмі, — подумала Сільвена. — Хай вона купить йому інший... Боже, який він був у ньому гарний і яка я була щаслива!.. Ні, ні! Не буду плакати, не буду... Та невже я так і мовчатиму, дозволю, щоб з мене знущалися, принижували!»

— І скажіть йому, — раптом вигукнула вона, підскачовши до Жілона, — що він ще не одружений. А мені на все начхати — адже ви розумієте: мені вже нічого втрачати і боятись теж нема чого. А я йому влаштую гарненький скандалчик...

Жілон не міг все зразу винести в машину і мусив тричі повертатися по речі, — він кречав і ледве зводив подих.

«Не скоро я забуду цю поїздочку, — думав він. — А проте, все могло скінчитись і гірше. Цей Габрієль мусить дякувати мені довіку. Що, якби вона все це наговорила комусь іншому!»

Виходячи востаннє з дверей, він почув гуркіт і брязкіт розбитого скла. Долі лежали осколки канделябра.

— Яка-бо я незграбна! — промовила Сільвена. Насправді ж вона, щоб заспокоїтись, збурнула його на підлогу.

Жілон зупинився, ще раз оглянув молодую жінку — від шапки рудого волосся до хатніх оксамитних пантофель — і, наважившись, хоч і трохи запізно, сказав:

— Слухайте, крихітко, ви, можливо, відчуєте себе трохи самотньою... Я пробуду в Парижі ще кілька днів...

— Ах, ні, мес'є, прошу вас! — заперечила Сільвена і грюкнула дверима.

VII

Лише якусь годину тому Сільвена казала собі: «Ось коли післязавтра повернеться Габрієль...» І раптом дзвінок, цей незнайомий чоловік, що примостився боком в її кріслі... І всьому край. Вона не могла навіть пригадати, що саме було сказано протягом цієї години. Не могла збагнути, чого вона все-таки страждає — з досади, а чи й справді через те, що кохає його.

Одне їй було ясно: вона більше не зможе жити в цій квартирі.

«Але коли переїздити, то куди? Нікуди мені не хочеться».

Вона обвела поглядом кімнату і, побачивши чек, машинально заходилася робити підрахунки. З двох мільйонів — їх чотири роки тому дав їй Люлю Моблан за близнюків, до яких ні він, ні навіть вона аж ніяк

не були причетні, — з цієї суми, котрої, здавалося Сільвені, їй вистачить, щоб прожити, купаючись у золоті, довіку, лежало тепер у банку навряд чи двісті тисяч. Решта розійшлася на рідкісні квіти, парфуми, екзотичні сигарети. Вона безладно купувала сукні, потрібні й непотрібні, тільки для того, щоб купити, — десятки суконь, які потім, надівши разів зо три, продавала за безцінь. Вона мала хутра, книги в розкішних палітурках, що не становили ніякої цінності, і зовсім небагато коштовних прикрас, бо вона вважала, що прикраси повинні дарувати мужчини. Ця можливість зайти в першу-ліпшу крамницю, замовити першу-ліпшу річ, котра на мить привертала її увагу, накупити безліч непотрібного манаття, яке зразу ж переставало подобатись, зупинятися під час подорожей у найрозкішніших готелях, де вона своїми примхами примудрялася ще подвоїти рахунок, — все це створювало для Сільвени відчуття, ніби вона має, нарешті, в житті те місце, про яке давно мріяла.

А потім був Габрієль, котрий менш як за два роки («Ну, звичайно, ми ж познайомилися одинадцятого квітня... Невже він не міг почекати хоча б до других роковин...») — з його витратами на гардероб, його проґрашами на верхогонах, його пристрасстю до нічних шиночків, — висотав з неї, либонь, близько мільйона. Загалом, усі витрати автоматично подвоювались. Річ у тому, що Габрієль був для цієї жінки її першою справжньою розкішшю.

«І щоб я після всього цього жила й далі в жалюгідній квартирі! Та нізащо! Завтра ж переїду в готель! І продам машину; бачити її більше не хочу. Як згадаю, що він їздив нею туди...»

Але все це мало для Сільвени лише дургогідне значення: вона належала до тієї категорії людей, які починають серйозно тривожитись за свою долю, тільки розмінявши останню банкноту в тисячу франків, і тому легко опиняються на краю прірви.

А головне — вона хотіла зрозуміти, чи справді вона кохала Габрієля і чи й досі кохає його.

Вона вийняла з шухляди нічного столика іншу його фотографію, котру вирішила не віддавати Жілону, бо вважала її кращою за ту, що стояла в рамці. Та й взагалі тут ще лишилися деякі речі її коханця: Наприклад, мундштук слонов'ї кості, який вона затиснула між губами, ніби хотіла відчути дотик його губ. Вона вдихнула застояний дух нікотину і, кинувшись на ліжко, поринула в роздуми.

«Треба було мені провести сьогодні вечір з Жілоном, — міркувала вона, — а потім переспати з ним. І щоб Габрієль про це довідався. Оце була б помста! А втім —

ні: він тільки посміявся б. Йому тепер бай- дуже. І потім цей старий — така потвора, в роті аж двох зубів немає!»

Розправившись із Жілоном, вона вирішила відновити в пам'яті, як зраджувала Габріеля з колишніми коханцями або з першими стрічними, але й це не допомогло, не принесло благотворних спогадів про пережиту насолоду. Габріель був першим мужчиною, з яким вона пізнала щастя, що тривало так довго, мужчиною, який зумів угамувати голод плоті, котра штовхала її раніше на шукання найбільш несамовитих і незвичайних насолод. Вона любила мускулясте тіло Габріеля, його шкіру...

«Мерзотник... Але ж і я дурна!...». Вона подумала — правда, вельми невизначно — про те, щоб піти до церкви і там, під час вінчання, заподіяти собі смерть. У неї страшенно боліла голова, і кров біла у скроні.

Їй раптом шалено схотілося, щоб Габріель був поруч; вона забула про страждання, яких він їй завдав, забула про все на світі, бажання палило її вогнем, немовби всередині у неї крутилося колесо фейєрверку, розсипаючи міріади іскор.

Її обсіпало морозом — наче блискавка пробігла громовідводом та й пішла у землю.

Сільвена рвучко випросталась, нестямно, широко розплющеними очима оглянула кімнату.

І знову впала в ліжку, трусячись у риданні, розметавши своє прекрасне волосся між футляром, чеком і фотографією.

VIII

Щоранку близько восьмої години закритий чорний «Ролс-Ройс» виїздив з імпозантних воріт особняка Шудлерів на авеню Мессін і котив у напрямі бульвару Осман. Перехожі, зацікавившись цією найдорожчою у світі машиною, бачили на світлому задньому сидінні з підлокітниками і вазочками для квітів двох дітей, що сиділи в цій скляній клітці, наче двоє карликових принців.

Машина зупинялась на вулиці Понт'є, перед монастирем Пташок божих; шофер, скинувши кашкет, відчиняв дверцята, і з автомобіля виходила дівчинка, якій не було й чотирнадцяти років.

— Отже, о пів на дванадцяті, Альбере,— досить голосно казала вона без усякої, проте, потреби — просто щоб похизуватися перед подругами, які були в цей час біля входу.

Потім, звертаючись до хлопчика в машині, кидала недбало:

— До побачення, Жан-Ноель.

— До побачення, Марі-Анж, — відповів їй брат, якому було дванадцять років.

Машина зникала в напрямі Пассі, де біля входу в невеличку гімназію Жансона де Сейї з неї виходив Жан-Ноель.

Бувало, шофер не підводився з сидіння. Жан-Ноель удавано недбалим жестом зачиняв важкі дверцята і, ввійшовши в гомінку, мов той вулик, школу, шукав очима якогось-небудь хлопчика з свого класу.

— Ну, як справи, старий? — мляво цідив він. — Зранку сьогодні в нас географія. Що ж, поскуцаємо ще годинку з нашим Мараном.

Жан-Ноель носив «нікербокери» — високі шкарпетки до колін, які він завжди відкачував мало не до кісточок, і туфлі на рифованому каучуку на номер більші, ніж треба. Через це його вважали франтом серед учнів.

Після полудня, встигши добре-таки замазати руки чорнилом, вуглиною для малювання й пилом, діставши найвищу оцінку за читання уривку, вивченого напам'ять, і вислухавши на шкільному подвір'ї, під каштанами, кілька непристойних історій від кучерявого гладкого хлопчика, — ні той ні той до пуття не розуміли, про що йдеться, але відчували невизначне хвилювання, — Жан-Ноель виходив з гімназії і прямував до великого «Ролс-Ройса», який чекав на нього. Він не без приємності помічав, що з усіх автомобілів, які приїздили по учнів, машина його дідуся була найкрасивіша — навіть красивіша за лімузин аргентинського посла.

Молоді, гарно вбрані матері цілували в лоб синочків, які страшенно соромилися цього прилюдного прояву любові. Старі няньки тягли за собою пустунів, а вони щосили пручалися, інші дозволяли дітям з незалежним виглядом іти попереду. Найгірше було тим, по кого приходили бабусі.

Жан-Ноель неквапливо, але водночас рішуче пробирався через цей гурт жінок та дітлахів, що юрмилися на широкому тротуарі авеню Анрі-Мартен, на розі вулиці Декан, і, помахавши рукою кучерявому гладкому хлопчаківі, який ішов до метро, сідав на подушки «Ролс-Ройса», уявляючи себе визначним банкіром, послом, генералом або ушлявленим академіком, котрий їде снідати після серйозної праці, — а втім, для цього й не потрібна велика уява, бо ж ким іще може стати виходець із родини, яка давала тільки важливих персон.

Автомобіль знову зупинявся на вулиці Понт'є, де чекала Марі-Анж. Дівчинка прикидалась, нібито страшенно поспішає, а насправді з цікавістю слухала розповідь білявої подруги, яка хвалилася тим, що вже цілувалася з дорослим мужчиною.

— Неодмінно спробуй: це дуже приємно, — говорило дівча. — І потім — ніякого ризику. Ось лягати в одне ліжко з хлопчиком — це небезпечно. Коли хочеш, я потім покажу тобі, як цілуються. Правда, з дівчиною — це зовсім не те.

А що, власне, роблять чоловіки, коли лягають в ліжко з жінкою, що відчують ті, кому дозволено спізнати цей таємничий і жаданий світ?

Шофер зачиняв дверцята, і машина з шурхотом мчала по асфальту.

В цей час кінчали заняття й учні комунальних шкіл: вони повертались додому, човгаючи по панелі важкими калошами, інші бились один з одним форменими пелеринками. Але Жан-Ноель і Марі-Анж уже вийшли з того віку, коли вони заздрили цим дітям: їм більше не хотілося грати драним м'ячем біля річки або скакати на одній нозі по накреслених крейдою «класах»; вони вже не шепотіли одне одному: «Ось зараз приїдемо і будемо в саду гратися в бідних дітей».

Все це здавалось їм далеким минулим, хоч було лише кілька місяців тому.

Тепер у Марі-Анж і Жан-Ноеля з'явилися нові розваги. Силкуючись зберігати байдужий вигляд, вони старанно примічали захоплені або заздрісні погляди перехожих, на льоту ловили вигуки хлопчаків, які проводжали їх протяжним свистом і криками:

— Ух ти, чорт! Оце карета!

Той самий вираз бачили вони на обличчях дорослих — робітників, що їхали на велосипедах, заклопотаних крамарів, господинь з кошиками, повними харчів, виснажених службовців.

І у них виникло переконання, що існують два світи, і один — світ привілейованих, — відгороджений шибками машини, а другий — світ підлеглих — починається зразу за цими шибками, вже там, де маячить кашкет шофера. Жителі цих двох світів бачать одне одного, але зовсім не спілкуються — між ними існують лише васальні відносини. І Жан-Ноель та Марі-Анж у своєму оббитому шовком маленькому світі грілись у теплому промінні гордовитого самодоволення. Траплялося, правда, що видовище надто вже великого лиха — сліпий, котрий помацки переходив вулицю, або худа стара жінка в лахмітті, або застиглі в розпачі обличчя — викликало в них хвилинне почуття провини і водночас власної вразливості. Та це не було щось свідоме, їм просто ставало якось неспокійно. Либонь, якийсь невиразний інстинкт підказував їм: досить кинути камінь, щоб розбити холодну прозору перегородку, яка відокремлює один від одного два світи, і саме так починаються революції.

Втім вони могли пояснити це занепокоєння своєю незрілістю і гадати, що, ставши дорослими, ніколи не будуть соромитися своєї щасливої долі.

До того ж вони знали, що обоє вродливі, і це ніби давало їм більше прав на загальне поклоніння.

У Марі-Анж було тепер каштанове з золотистим полиском волосся, великі зелені довгасті очі, носик з тонкими ніздрями і стан, який в недалекому майбутньому обіцяв стати бездоганим.

А Жан-Ноель так і лишився білявим; очі в нього були кругліші, сині й глибокі. Він уже тепер мав довге підборіддя — характерна риса всіх ла Моннері, і хлопчик був на диво схожий на портрет свого діда-поета в дитинстві.

Древність роду позначалася не тільки в рисах його обличчя, у довжині рук та ніг, а й у тонких зап'ястях, що нечасто буває помітно за такого віку.

Якщо Жан-Ноель ще й заздрив вільному життю вуличних хлопчаків, то лише з однієї причини: він міг би тоді вештатись біля підворіть чи паркових лавок та підглядати, що роблять парочки.

А розпитати про це сестру йому бракувало сміливості. І потім Марі-Анж, певна річ, не могла цього знати. Він не смів їй переказувати маленькі історії, котрі чув од кучерявого гладкого хлопчаків. Він соромився своєї дружби з цим хлопчаком, свого запобігання перед ним, соромився його непристойної балаканини. І проте, дивлячись на постать сестри, на її груди, що вже позначалися під строгою синьою сукнею, він мимоволі уявляв собі, — вірніше, намагався уявити, — ті жести й пози, про які говорив йому кучерявий. І це теж викликало в нього сором.

Але й Марі-Анж залюбки поверталася б із школи пішки: вона могла б тоді довідатись, що відчуває жінка, до якої чіпляється на вулиці чоловік, як це часто траплялося з білявою дівчиною, за її словами. Марі-Анж питала себе, чи посміє вона коли-небудь поцілувати хлопчика в губи й чи не краще спершу спробувати поцілуватися з другою.

Так перед цими дітьми за повсякденним жуванням латинських дієслів і алгебраїчних рівнянь, котрими їм набивали голови у відповідних високоморальних закладах, твердячи, ніби це найважливіше в житті, той сезам, що відчинить їм двері у світ, невідступно маячили хвилюючі проблеми, висунуті гординою і статтю.

Та досить було ввечері, перед сном, уявити собі, ніби вони можуть не прокинутись, досить було вдень побачити на срібній таці конверт з чорною рамкою — звістку про

чийсь похорон, а вранці раптом замислитись, чому вони існують на світі й ходять по землі під високим хмурим небом, тоді як батька їхнього уже немає, хоч живе дуже багато старих людей, — як з'являлося третє джерело хвилювання: страх смерті.

Тим-то і дратувала їх така усміхнена поблажливість дорослих.

— А, діти вивчають мови і літературу! Прекрасно, прекрасно, — глибокодумно промовляли ці дорослі, й підборіддя їхні ворухилися вгорі за якихось двадцять сантиметрів над дитьми.

Так, звичайно, їх навчали мов та літератури! А от з трьома головними проблемами, що стоять перед людиною, — проблемою гордині, статі й смерті, — полишали сам на сам. Сам на сам — як, проте, лишаються всі смертні; сам на сам з таємницями спадковості і всесвіту; сам на сам із своєрідністю умов, в яких ти народився, і зустрічей на тому шляху, котрий ти собі по-тай обрав; сам на сам з усіма муками, які коли-небудь призведуть до того, що ти навчишся простою, або вченою, або поетичною мовою говорити про свої страждання; сам на сам...

Тоді вони дізнаються, що дорослих не існує, бо людина у власних очах ніколи не буває дорослою.

А поки що, під'їжджаючи у великому чорному автомобілі до особняка Шудлерів на авеню Мессін, діти відчували інше, більш зрозуміле й виразне хвилювання, яке на час заступало всі їх турботи й радощі.

— Що, дідусь сьогодні снідає вдома? — питає Жан-Ноель.

— Здається, так, — відповідала Марі-Анж.

IX

Барон Ноель Шудлер, командор ордену Почесного легіону, керівник французького банку, власник банку Шудлерів і газети «Еко дю матен», голова акціонерних товариств «Цукрові заводи Соншель» і «Рудники Зоа», а також багатьох інших не менш важливих підприємств, втратив спочатку сина — барона Франсуа, який заподіяв собі смерть, у чому Париж обвинувачував його, Ноеля, потім свого батька — барона Зігфріда, що вмер від апоплексичного удару, трохи не доживши до ста років, і, нарешті, дружину — баронесу Адель, яка поволі згасла від раку яєчників, — барон Ноель Шудлер дедалі глибше поринав у самотність — доля всіх старих тиранів.

Навіть невістка барона, Жакліна, покинула його: вона ще восени подалася у Моглев і лише зрідка приїздила звідти.

Мучити тепер було нікого, і тому барон Ноель переніс на більш ранню годину другий сніданок, щоб хоч за столом сидіти не самому, а з онуками.

Ідальня в особняку Шудлерів була розкішна й похмура. Високі буфети чорного дерева аж вгиналися від екзотичного фарфору й масивних англійських срібних кувертів XVIII століття. Чотири темні картини виблискували у важких золочених рамах, демонструючи рясноту плодів, зелені, мертвих фазанів та білястих риб, — полотна ці більше пасували б до якогось замка, ніж паризького особняка. М'які складки темно-червоних оксамитних порт'єр, підхоплених шнуром на рівні підвіконня, були гарною оправою для зелені саду, але пропускали мало світла.

Був останній понеділок квітня — напередодні пройшли вибори до парламенту. Жан-Ноель і Марі-Анж, страшенно зголоднілі, стояли, як завжди, біля дубових стільців з високими спинками, оббитими шкірою, і чекали діда.

Разом з ними була міс Мейбл, колишня няня, що стала тепер їхньою гувернанткою. Вони звали її просто Меб.

Протягом усього часу за столом Меб не вимовляла й слова — лише через рівні проміжки часу розтуляла рот, показуючи великі, випнуті наперед зуби.

Нарешті, з'явився барон, похмурий, злий, такий самий величезний, з тією ж невеличкою борідкою, в якій, проте, з'явилися вже срібні нитки; він був у костюмі з дорогої чорної тканини, однотонність його порушувала лише орденська розетка в лацкані піджака.

— Страшенно незручний час для сніданку: це порушує мені весь день, — пробурчав він. — Та коли я не приділятиму вам уваги, тоді, я вас питаю, хто ж... Треба буде подзвонити директорам ваших коледжів, щоб вам змінили розклад: вони для мене все зроблять. Отаке безглуздя... Ну, гаразд, сідайте!

Куверти на столі, біля якого могло розташуватися двадцять чоловік, були розставлені більш ніж дивно. Маленькі постаті дітей, що сиділи на великій відстані одне від одного, губилися за великими вазами й срібним листям канделябрів, відокремлені від діда кількома незайнятими стільцями: барон Ноель вимагав, щоб місця померлих лишалися недоторканими. Через це здавалося, ніби сніданок відбувається у сімейному склепі.

Велетень навмисно ятрив собі душу видвищем спустошень, вчинених долею серед його близьких, а потім для нього було втіхою відчувати, що тільки він сам може зробити добро співтрапезникам, пересадив-

ши їх, як прояв особливої ласки, на одне з тих вільних місць.

— Жан-Ноель, коли тобі мине п'ятнадцять років, ти зможеш зайняти місце твого батька. Марі-Анж, коли тобі мине вісімнадцять, ти сидітимеш на стільці твоєї бабуні...

Діти ледве наслідувались підняти на нього очі.

Товсті повіки барона залишали тільки вузьку щілину, крізь яку дивились його чорні очі, — такі щілини замість очей прорізували на бронзових статуях давні скульптори. За цими щілинами панувала тривожна пільма. Часом в ній мерехтіли червоні відблиски, неначе в порожньому металі розгорявся вогонь, — ознака гніву, котрий міг спалахнути в усяку хвилину і завжди несподівано.

Але ще більший страх наганяла на Марі-Анж та Жан-Ноеля права рука дідуса, пухлява, з довгими пальцями, яка без упину мовби качала хлібну кульку. Зовні — нічого особливого, звичайнісінький жест, але ж ніякої хлібної кульки не було, просто великий палець барона вхолосту, без усякої мети терся об вказівний та середній.

Двоє дітей не могли відірвати очей від цих рухливих пальців і водночас боялися, щоб дідусь не помітив їх пильного погляду, — словом, ця рука, постійно рухаючись, і вабила і відштовхувала їх.

— Еге ж, — вів далі барон Ноель, — коли б я не приділяв вам уваги... А тепер цього вже ніяк не минути. Річ у тому, мої бідолашні, що скоро ви станете, так би мовити, круглими сиротами... Ваша мати, певно, сказала вам, що вона знову виходить заміж... Ні? Ну, коли так, я вас про це повідомляю. Ви вже досить дорослі, і з вами можна про все говорити відверто.

В першу хвилину діти згадали тільки про свої передчуття, про перешіптування слуг, нятяки Меб, ухильні, теплі слова матері, коли вона приїздила востаннє: «Я, можливо, повідомлю вас наступного разу про велику новину...» Яка ще могла бути новина? І мати, напевно, виходить заміж за того височенного пана, якого вони колись бачили і який ще так дивно повадився, виявляючи до них підвищений інтерес, був надзвичайно люб'язний, але холодний.

Тим-то слова дідуса викликали у них враження, ніби їм уже все давно відомо, але це тривало одну мить, а потім наринувало горе.

Ноель Шудлер знав, що він діє дуже зле. Жакліна мала приїхати наступного дня і дуже просила його в останньому листі: «Головне, батьку, бажаю, нічого не кажіть дітям — я хочу сама їх про це повідомити...» Але він не міг стриматись. І потім — чому, власне, він має когось жаліти, ба навіть і

дітей? Хіба доля милувала його? Хіба фатум не вишукував способів завдати йому якнайболючішої рани, безжально стинаючи голову навколо нього, аж поки він не залишиться сам-один у цьому величезному будинку?

І взагалі, скільки всього лиха він знав! Це виправдувало ту муку, якою він карав ні в чому не винних дітей. Хіба не лихो ці штучні зуби, котрих у нього повен рот? Хіба не лихो ця сивина, що посріблила йому бороду, припудрила памороззю чорну шерсть на грудях? Хіба не лихो ці нічні страхи? Та чи знали коли-небудь його онуки нестерпну муку ночей, проведених без сну, коли лежиш і думаєш: а що, як ти зараз умреш? Хіба не лихо — ці болі в серці й лівому плечі, що їх професор Лартуа вперто вважає нервовими, заперечуючи можливість грудної жаби? Хіба не лихо ці раптові напади кволості, — з якогось часу вони почали охоплювати його величезне тіло. Ніколи раніше він не знав такого безглузлого відчуття, ніби все навколо примарне, нереальне, не знав такого дивовижного зміщення планів.

А безупинний рух пальців правої руки, який він ясно усвідомлює, але не може стримати!

І незважаючи на все, він у свої сімдесят два роки ще працює і пишається цим. Чи багато знайдеться людей, котрі зуміли зберегти за такого віку кипучу енергію і всю свою могутність? Його працею житимуть довіку ці двоє дітей, що сидять оце, знітившись, аж на другому кінці столу, відокремлені від нього вільними стільцями небіжчиків. Його працею — адже він порядкує капіталом Жакліни — живе й вона. А тепер житиме ще і якийсь жевжик, нікчемний офіцерик, без імені й без шеляга в кишені...

Між повіками барона блиснув червонистий відсвіт. У бронзовій статуйі займався вогонь.

— Коли ваша мати неодмінно хотіла вийти заміж за ледаря, бодай би вже хоч герцога собі вибрала! — вигукнув він. — Моя невістка могла взяти собі за чоловіка кого завгодно — і раптом... якийсь Де-Воос... Де-Воос! Ну, кому це щось говорить? І чого варта ця фламандська часточка «де», якою все одно нікого не обдуриш? Пані Де-Воос! — пирхнув він, знизуючи своїми дужими плечима і не подумавши про те, що дворянство Шудлерів, цих банкірів-дворян, веде свій початок всього лише з часів Фердинанда II.

Апетит у дітей пропав, наче й не було його. Даремно дворецький подавав їм тарелі, де парували, наче кадильніці, повні фіміаму, купи наїдків. У колоса було кілька маній, і одна з них — надмірна і різноманітна їжа. Він поклав собі величезні порції

і накидався на їжу жадібно, як людоджер. Але діти помітили, що три чверті їжі незмінно залишалося у нього на тарілці.

— Чого ж ви не їсте? Треба їсти, — сказав він.

— Спасибі, дідусю, але мені чомусь зовсім не хочеться, — ледве чутно прошепотіла Марі-Анж.

В горлі у неї стояв клубок, і вона не була певна, що зможе стриматись до кінця сніданку і не заплакати.

— Я розумію: ви згадали батька, сердешні крихітки, — вів далі барон, підливаючи отрути. — Шкода, що ви так мало його знали. Чудовий був чоловік! І як любив вас!

Марі-Анж і незчулась, як сльози викотилися їй з очей і потекли по щоках. Але їй не стало легше: в горлі все ще стояв болючий клубок.

Міс Мейбл, не сміючи вголос висловити осуд, лише розтулила губи.

Жан-Ноель уникав дивитись на сестру: він почував, що зараз і сам заплаче. Але він плекав у своєму горі надію, що йому вдасться помститись, — правда, невідомо як. Хіба не можна вбити цього мерзенного пана Де-Вооса, який хоче забрати у них маму? Або, скажімо, залякати. Надсилати йому щодня листи з погрозами. Подобалася Жанові-Ноелю і думка про втечу; він уявляв собі, як мама з трагічним обличчям гляне на цього пана Де-Вооса і скаже йому: «Мій син пішов з дому. Це все через вас!»

— Годі й казати, гарного наступника мого синові вона обрала! — не вгавав барон Шудлер. — Коли вже їй так хотілося мати неродовитого чоловіка, так до її послуг був Сімон Лашом, я їй двадцять разів про нього казав. Цей хоч і вийшов із самісінських низів, та дійде аж до верхів, бо він моєї науки. Ось полюбуйтеся: з учорашнього дня він депутат. Пройшов з першого туру, і перебалотування не було... Добре, що хоч він мене радує.

Злість, якою палав Жан-Ноель, перейшла на Сімона Лашома. Жан-Ноель не терпів цього низькорослого миршавого чоловіка із випнутим підборіддям і кошлатою шерстю на пальцях. Він не терпів його насамперед тому, що велетень на трьох сніданках із чотирьох ставив йому Лашома за приклад, а цього досить, щоб зненавидіти хоч кого — Гінме¹, Тюренна², ба навіть самого Наполеона.

Жан-Ноель замислився: чи любить він кого-небудь взагалі? Діда він не любить — це вже напевно, хоч сьогодні несвідомо почував у ньому спільника проти пана Де-

Вооса. Не любив він і бабку ла Моннері: надто вже вона суха, владна й, до того ж, глуха. Не дуже полюблив він і Меб: вона брехуха і ніколи не стане на захист їх, дітей. Не любив він і свого гладкого кучерявого приятеля і нікого з учителів теж не любив. А маму?.. Так, певна річ, але тепер він уже не зможе її любити... Адже між нею і цим мужчиною відбуватиметься те, що він так сподівався побачити, коли дивився на яку-небудь парочку у парку або зазирає у незавішане вікно...

Отже, він прийшов до думки, що любить тільки свою сестру і що тепер вони одні-однісінки на світі. Йому хотілося встати, підійти до неї, обняти її, заспокоїти, а вірніше — поплакати разом.

Тим часом колос, не перестаючи качати уявну хлібну кульку, вів далі свій монолог:

— На цього чоловіка ви могли б завжди звіритись, бо він мені всім завдячує. Чи знаєте ви, діти, що його місце в парламенті коштувало мені триста тисяч франків? Зате я маю тепер свою людину в цій партії. Хоча, звісно, яка партія, крім революціонерів, могла б мені у чомусь відмовити?.. Та й революціонери теж не відмовили б! — помовчавши трохи, посміхнувся він. — Я навіть певен, що їх можна дешевше купити, бо вони до цього не звикли. Тільки, собі на лихо, нікому вони не потрібні, от вони й злостяться... Ніщо не може протистояти силі — колись ви це знатимете, ніщо не може протистояти грошам.

І він базікав, спонукуваний непоборним бажанням слухати себе, не розуміючи всього безглуздя цієї промови перед аудиторією, на шістдесят літ молодшою за нього.

— Мені, наприклад, ніщо не могло протистояти, бо я мав силу і гроші... Ніщо і ніхто, навіть...

Він хотів сказати: «мій син», і його чорні очі метнули з щілинок погляд на порожнє місце, обіцяне Жанові-Ноелю. Але він стримався і, щоб закінчити фразу, додав:

— Хіба що Петро Великий був би мені до пари.

В цю хвилину доповіли про Сімона Лашома, який прийшов сповістити свого патрона і благодійника про перші відгуки на свою перемогу.

— Так, на оцю людину ви цілком могли б звіритись, — машинально повторив барон Ноель.

Лице його враз обм'якло, погляд став тьмяним, неначе жарини у бронзовій статуйі взялися попелом.

— Ваш нещасний батько теж хотів бути депутатом, — зауважив він.

Марі-Анж — без усякого зв'язку з останніми словами — вибухнула риданням. Болючий клубок у горлі, нарешті, прорвало.

¹ Гінме — французький льотчик, який загинув у Фландрії під час першої світової війни, після того, як він збив 54 ворожих літани.

² Тюренн — французький маршал часів Людовіка XIV.

Дівчинка поклала на стіл серветку і, перепросивши, вибігла з кімнати.

— Ну, а ти, сподіваюсь, не плачеш? — спитав велетень, глянувши на довгі зволожені вії Жан-Ноеля й опущені куточки його рота. — Мужчина не повинен плакати. Особливо Шудлер. Ніколи!

Проквітнувши гарячу, як вогонь, каву, він підвівся і, поклавши важку руку на кволе плічко дитини, сказав:

— Коли-небудь ти згадаєш про мене. Коли-небудь ти скажеш: «Був у мене дід, який не вміщувався в рамки свого часу, а коли б він жив за іншої доби, то звів би міста, створив би нові галузі промисловості, приніс би процвітання цілим провінціям... Такі, як він, входять в історію...» Ну, гаразд, хлопчику, спробуй порівнятися зі мною, але боюсь, що не зможеш.

І він вийшов до гостя, на хвилину затуливши могутньою постаттю весь проріз дверей.

Трохи згодом, сидючи в «Ролс-Ройсі» поруч з Марі-Анж, яка старанно витирала мокрою хусточкою очі, боячись, коли б у школі не помітили, що вона плакала, Жан-Ноель спитав:

— А тобі не здається, що дідусь у нас трохи божевільний?

Але не встигши висловити цю думку, він зразу відігнав її геть. Ні, людина, яка має таку гарну машину, оточена юрбою поштивої челяді, може заплатити триста тисяч франків за місце в парламенті, як платять за крісло в театрі (цим Жан-Ноель неодмінно похвалиться приятелям: хоч яка, а все-таки розрада), — така людина, певна річ, не може бути божевільною.

Х

Було вирішено, що весілля відбудеться у церкві в Моглеві, куди запросять лише кількох найближчих друзів, — публікацію в газетах буде дано тільки після церемонії.

«У двадцять років все це дуже приємно, — вирішили Жакліна й Габріель, — але в наші літа збирати триста чоловік, щоб довести до їх відома, що наступної ночі... Ні, це просто безглуздя».

У Жакліни вже було бучне весілля, і їй зовсім не хотілося брати шлюб у тій самій мерії і в тій самій церкві, де колись її вінчали з Франсуа.

Щодо Габріеля, то якби весілля відбулося в Парижі, він міг побоюватись якої-небудь дикої вихватки Сільвени.

«Взагалі, я досить суворо повівся з цією крихіткою, — міркував він. — Ну, а чи можна було зробити інакше? Щастя завжди будеться на чиемусь нещасті».

А Габріель був щасливий. Жив він поки що, як і досі, у свого друга Жілона. Але більшу частину часу проводив у Моглеві й вечорами, повертаючись до Монпрелі у новій машині, купленій за гроші, «позичені» Жакліною, з насолодою вдихав свіже сільське повітря. «Як гарно колишуться ці гілки! А які лани, яка земля! Ось вона, правда життя!.. Ніхто не повірить, що я одружуюсь не заради грошей. А втім, нехай думають, що хочуть, адже ми з Жакліною знаємо, що це не так. Ах, я забув їй сказати...»

Завжди знаходилося багато такого, про що він забував сказати Жакліні, але для цього у них буде завтра, післязавтра і ще все життя. Його існування раптом стало змістовним, набрало сенсу, мети. «Адже я стільки разів питав себе, заради чого я, власне, копчу небо. Тепер ясно: ось, ось заради чого».

І він до пізньої ночі мучив Жілона — у того аж очі вже злипалися. Але Габріель не міг зупинитись: він говорив та говорив, підливаючи собі виноградної горілки, і міг, навіть не помітивши, випити аж шість чарок підряд.

Проте з наближенням весілля Жакліна ставала дедалі більше нервова і замкнена.

— Ви, може, хочете відмінити церемонію? Не будемо вінчатись, коли ви вважаєте, що не повинні виходити заміж, — запропонував напередодні весілля Габріель; він говорив з великою гідністю, але в тоні його відчувався гнів. — Адже є ще час.

— Ні, що ви, тільки не треба на мене сердитися, Габріелю, — заперечила Жакліна. — Ви повинні зрозуміти мене: я зараз наче той кінь, якого поранено, коли його везли в критому фургоні, і тепер він інстинктивно боїться туди заходити — от і все.

А під цим ховалося ось що: «Адже я мічена. Що, коли я йду назустріч новому лихові...»

— Я все добре розумію, — серйозно сказав Габріель. — І знайте: я ставлюся з усією повагою до вашого... як це сказати?.. до ваших спогадів. Я ніколи не жадаю, щоб ви забули своє горе.

— Пробачте мені. Але навіть якби ви й жадали, я однаково не могла б цього зробити, — сказала вона сумно, низивши плечима.

Обоє помовчали.

— Я знаю, що ви часто думаєте про Франсуа, — першим заговорив Габріель, — і це цілком природно. Не треба цього приховувати. Я багато чув про нього від вас та й від інших, і не можу ним не захоплюватись.

— Дякую, — сказала вона, торкнувшись його лікта.

Жакліна відчувала, що зараз от-от заплаче. Ця схильність до слізливості, що з'явилася в неї з якогось часу, страшенно драгувала її.

Вперше за весь час Габріель назвав покійного чоловіка Жакліні на ім'я, а не говорив про нього, затаючись, у третій особі, як досі. І все, що він сказав, було щиро. Габріель неквапливо походжав із Жакліною по парку. За кілька хвилин думки його набрали іншого напрямку. «Ось мрець і став між нами», — мимоволі подумав він.

— Як злісно ви на мене раптом глянули, Габріелю! — вигукнула Жакліна.

— Ну, що ви, зовсім ні.. Я просто подумав... про все, що нас роз'єднує... про мою бідність... і питав себе, чи маю я право...

Щоразу, відчувши свою неповноцінність у порівнянні з Жакліною, Габріель несвідомо вдавався до маленької хитрості — заводив розмову про те, що він голий, як бубон.

Жакліна підняла руку, ніби наказуючи йому замовкнути.

— Прошу вас, Габріелю: адже ми про все це вже умовились. Я маю власний капітал, якого цілком вистачить на двох, і я нікому не повинна звітувати за нього. Мені дуже радісно думати, що завдяки мені ви зможете спокійно жити і стати самим собою... Хіба я вам не довела це?.. — з усмішкою лагідно додала вона, натякаючи на чек для Сільвени.

Цьому височенному бравому молодцеві, метр вісімдесят чотири сантиметри на зріст і такому мужньому на вигляд, судилося викликати у жінок бажання опікати його, і він брав гроші в однієї, щоб повернути взяте у іншої... Його слабкість полягала у тому, що в нього не було грошей і, накладаючи бальзам на цю рану, жінки закріплювали своє панування над ним.

Тепер уже Габріель торкнувся ліктя Жакліні і прошепотів:

— Дякую.

Вони подивились одне на одного.

«Та хіба я коли-небудь зможу обійтись без цієї жінки, яка стільки дарує мені й до того ж так делікатно...» — подумав Габріель.

«Та хіба я коли-небудь зможу розлучитися з цією людиною, такою щирою, такою чесною, котра переступила через такі безодні, щоб стати моїм найближчим другом», — подумала Жакліна.

А вголос додала:

— Як дивно, що ви не сподобались мені під час нашої першої зустрічі! Ви здалися мені тоді таким антипатичним.

Вона казала правду, коли не зважати на те, що антипатія пояснювалася страхом пе-

ред тим потягом до нього, що його вона відчула з першої хвилини.

Обоє засміялися.

— Коханий! — прошепотіла Жакліна.

І її маленька випещена ручка з тонкими тендітними пальцями знайшла велику руку Габріеля з блідо-рожевими нігтями.

Обоє були справді щасливі.

І водночас обоє хотіли якнайшвидше повінчатися, немовби кожний в глибині душі боявся бід.

Настав ранок того дня, коли мало відбулось весілля.

Подивившись на себе у вузьке високе дзеркало в кутку туалетної кімнати, Жакліна відчула радісний подив. На ній була дуже скромна англійська сукня кольору бірюзи.

«Вона мені до лиця, — подумала Жакліна. — І я ще дуже молода на вигляд».

За останні вісім років стільки людей помирало навколо неї (вмер її батько, вмер чоловік, умер дядько-генерал, умер барон Зігфрід, дід Франсуа, вмер ще один її дядько — Жерар де ла Моннері, дипломат, умерла свекруха — баронеса Адель), що Жакліна не виходила з жалоби.

— Бачиш, дитино моя, — сказала якось її двоюрідна бабуся, герцогиня де Валлеруа, — в таких родинх, як наша, після двадцяти п'яти років жінка змушена замовляти собі самі тільки чорні сукні.

І ось доля дає Жакліні перепочинок, дозволяє їй знову носити свіжі, різноманітні ясні тони.

Пані Флоран, допомагаючи Жакліні вбиратись, без угаву торохтіла за її спиною, даючи вихід хвилюванню, яке звичайно охоплює старих слуг, коли в житті їхніх хазяїв відбуваються якісь важливі події.

— Як приємно, що в замку з'явиться молодий пан, та й пані баронеса не буде тепер самотня. І потім Лісовик частенько казав Флоранові, що добре було б мати молодого хазяїна з пильним оком, — тоді й лови пішли б краще...

Жакліна раптом здригнулась, глянувши на свою руку. Вона забула зняти обручку. «Який жаж! — похолола вона. — Адже я могла піти отак до церкви!..» Після того далекого дня, коли Франсуа надів їй на палець цю обручку, — це було чотирнадцять років і десять місяців тому... Вони вийшли тоді з церкви Сент-Оноре д'Ейлау... ще боялись, щоб не пішов дощ, але він так і не пішов... над порталом напнули великий смугастий тент... Я це бачу, мов зараз... ні, не треба більше про це думати... — вона тільки один раз зняла її з руки, цими днями, коли вранці їздила до ювеліра замовляти собі нову (мірка, до речі, лишилася така сама).

«А чому б мені не носити обидві? — спитала вона себе. — Ні, так не роблять. Та й потім це, напевно, буде неприємно Габріелеві... Обіцяю тобі, Франсуа, я звелю розплавити ці дві обручки і зроблю з них одну, яку носитиму завжди».

Вона перечитала листа, написаного Франсуа за кілька хвилин до самогубства; вона завжди тримала його напхвату, в чорному портфельчику, зберігаючи, як реліквію. Лист був написаний похапцем, нерівним почерком, без жодного розділового знака:

«Жакліно благаю тебе будь щаслива На світі напевно (професор Лартуа сказав, що ця форма «надзвичайно знаменна») є людина що зможе зайняти біля тебе те місце на яке я більше не маю права претендувати...»

Жакліна поцілувала листа і знову дбайливо згорнула його.

«От бачиш, Франсуа, — в думці сказала вона, — я тебе послухала. Я виконую твою волю. Я певна, що Габріель тобі сподобався б, що ти його схвалюєш, що ти навіть не побажав би мені іншого».

І знову, як з цією переплавною обручкою, Жакліна відчула пролазку, якесь непотрібне виправдання своєму новому шлюбові.

Старий маркіз де ла Моннері мав вести племінницю до вінця. Насправді ж це Жакліна вела сліпого в похмурій маленькій церкві, заново опорядженій близько 1830 року в модному тоді готичному стилі.

Габріель востаннє надів свою гарну червону форму офіцера колоніальних військ з усіма відзнаками. Він щойно подав прохання про відставку з армії.

— Я неодмінно хотів бути в мундирі, — шепнув він Жакліні, — бо в ньому я познайомився з вами.

У Габріеля траплялися раптові напади дитинності, які цілком могли зійти за чутливість.

Майор Жілон був одним із свідків; він дуже радів, вважаючи себе головним сватом, і повадився відповідно.

Кілька родичів, кілька сусідів, серед яких були і великі поміщики і підупалі дворяни, доповнювали товариство; в першому ряду челяді пані Флоран і Лісовикова дружина раз у раз притискали хусточки до очей.

Належної урочистості надавала церемонії присутність на амвоні пан-отця Будре. Домініканець привів Жакліну в лоно віри, врятував її від божевілья, ба навіть од смерті в перші трагічні місяці її вдовування. Він прибув з Парижа благословити цей шлюб, який означав, що його підопічна цілком одужала і повернулася до нормального життя.

Святий отець відчував задоволення і водночас легкий сум, думаючи, що разом із

Жакліною дійшов до завершення розпочато ним заходу.

«Чи будуть щасливі ці двоє? — питав він себе. — Ну, звичайно. Адже вони кохають одне одного».

І жести його були сповнені такої величності, ніби він провадив коронацію.

Жакліна раз у раз поглядала на Габріеля — він стояв у профіль до неї, злегка зціпивши зуби. Враз обличчя Габріеля неначе роздвоїлось, і вона побачила у напльові інший профіль — профіль Франсуа; як і першого разу, Жакліна мало не знепритомніла, але не тому, що її так схвилювала урочиста подія, — вона згадала пережите тоді...

«А в мене ж було передчуття лиха», — подумала вона.

А в цю хвилину пан-отець Будре, дивлячись уважним, гострим поглядом на пару, що стояла перед ним, простягав їм тачу з двома платиновими обручками.

XI

На картці для приїжджих у Павільйоні Севіньє у Віші, де вони зробили зупинку по дорозі на південь, Габріель уперше написав: «Граф Де-Воос». Жакліна, звичайно, знала, що літера «В», вигравірована на щиті, який прикрашав його перстень з печаткою, є лише заголовною літерою його прізвища, і проте вона мовчки схвалила вчинок свого нового чоловіка. «Власне, дев'яносто дев'ять із ста нинішніх титулів зовсім нічого не означають — їх носять тільки для краси», — подумала вона. І потім вона воліла, щоб її звали «пані графиня», а не просто «мадам».

Головне ж — так приємно не самій заповнювати готельну картку, а мати біля себе мужчину, який віддає всі потрібні розпорядження і веде всі матеріальні справи. Тепер її якоюсь мірою жалюгідному становищу самотньої жінки настав край.

— Піднімемось до себе, помиемо руки і зразу спустимось обідати, — сказав Габріель. — Бо вже пізно.

Під час обіду, сидячи в майже порожньому залі, Жакліна раптом схаменулася: — Чому це ми розмовляємо пошепки? Адже нам нема чого таїтись.

— Ну, звичайно, — засміявся Габріель.

Не дожидajući офіціанта, він сам виняв пляшку шампанського з відерця з льодом і наповнив келихи.

Коли вони повернулися до себе в номер, мебльований у стилі під Людовіка XVI і витриманий у ясно-сірих тонах, перше, що побачив Габріель, була фотографія Франсуа, яка стояла на туалеті.

Обличчя Габріеля враз немовби застигло від гніву, гарні, ясно-карі, з розширеними зіницями очі потемніли. Не сказавши й слова, він пройшов до себе в кімнату.

«Що робити? — питав він себе, роздягаючись. — Треба негайно покласти цьому край. Та коли я вчиню скандал, вона закусить вудила — це неодмінно. А починати життя сваркою через небіжчика буде просто по-дурному. Я скажу їй про це завтра. Та й потім — чи не все одно!»

Але він у глибині душі відчував, що даремно не висловив свого невдоволення зразу і дозволив Жакліні взяти гору над ним.

А Жакліна, чудово зрозумівши значення Габрієлевого погляду, тим часом думала: «Яка ж я дурна! Невже я не могла бути обережнішою! А що тепер робити? Сховати фотографію в чемодан? Так буде тільки гірше для всіх трьох. Ось, ось воно те, чого я так боялася! Доведеться зректися всього, що мені було дороге!»

Та коли Габріель зайшов у кімнату, — він умився, і обличчя його вже не здавалося таким напруженим, — то помітив, що фотографія лежить на туалеті, наполовину схована мовби ненароком накиданими на неї дрібничками.

Габріель уже три тижні не знав жінок, що він розцінював як велику жертву. Йому неодмінно хотілося прийти до Жакліні чистим.

І зараз він квапливо, жадібно оволодів нею.

Жакліна зразу ж пішла до ванної. Вона все ще відчувала на своєму тілі кільце обіймів Габріеля.

«Було б так безглуздо з першого дня заводити дитину, — думав він, чекаючи Жакліну. — Проте від Франсуа вона зразу завагітніла. Кумедно все-таки! Всякій іншій жінці я б сам сказав: «Слухай-но, крихітко, ти не гадаєш, що тобі слід... А тут я навіть і не подумав про це».

Коли вона повернулася, він курих.

«Чисто як Франсуа», — подумала вона.

Він майже зразу оволодів нею знову, і цього разу Жакліна зазнала всієї глибини щастя.

Коли трохи згодом він глянув на неї, вона лежала із заплученими очима, з-під її повік котилися сльози, і вона ледве стримувала ридання, що розпирали їй груди.

Габріель відчув величезну радість.

— Даруйте, мені, даруйте, — прошепотіла Жакліна. — Я дурна, правда ж? Але це було так давно.

Габріель одразу збагнув, що Жакліна говорить про Франсуа. Він знав, що близькість з новою людиною не може не викликати спогадів — бодай хоч невиразних —

про того, з ким ти провів багато місяців або років. Саме ці мимовільні порівняння і створюють у людини відчуття зради.

Але й сам Габріель не міг не згадати в цю хвилину невситимої Сільвени. Він знову відчув хтивий дотик її тіла, побачив її вогняне волосся, — три точки заклятого трикутника. Не стримався він і від порівняння парфумів, що їх вживали ці дві жінки.

Він дивився на форми тіла Жакліни, що вимальовувалися під легкою нічною сорочкою, — вона соромливо не хотіла її зняти, — на її ніжну, майже прозору шкіру, на пишні, ледь обвислі після двох материнств груди.

«Я знав вуличних дівок, знав берберійок...» — майнуло в голові Габріеля.

І, незважаючи на недавнє рішення, він раптом спитав:

— І ви завжди триматимете біля себе цю фотографію?

Жакліна благально подивилась на нього.

— Ні. І не сердьтєся на мене, Габрієлю. Я все зрозуміла зараз... Але я не винна: речі розбирала покоївка. Вона й вийняла це... фото. Адже вона не знала. Ви розумієте, коли б я сама це робила...

Це була щира правда.

— Але ж ви таки взяли її з собою! — заперечив Габріель.

— Слухайте, друже мій, я гадала, що ми умовились...

— Так, так, звичайно, — квапливо погодився він. — Я не маю ніяких підстав вимагати, щоб ви розсталися з цим фото. Я цілком розумію ваші почуття.

І знов йому здалося, ніби він зробив серйозну тактичну помилку, поступившись Жакліні. Він мимоволі подумав: «Отак воно й піде — поступка за поступкою».

Але була причина, яка спонукала його до такої покорі. Останні тижні його не залишала тривога, що вони з Жакліною можуть фізично не підійти одне до одного, — а тепер цей страх розвіявся.

— І потім, — ледве чутно додала Жакліна, — адже коли б Франсуа не вмер, ми б ніколи не знали одне одного... В усякому разі... ніколи не були б отак, разом.

«Безперечно!» — в думці погодився з нею Габріель, не відчувши другорядної ролі, що її відводила йому Жакліна у своєму житті, і того, як легко він з цим примирився.

Адже він був живий і тому міг вважати себе переможцем.

Розчулена Жакліна злегка провела пальцем по рожевому шраму, що перетинав ліве передпліччя Габріеля, наче надріз на хлібині. А у Франсуа такий самий шрам, тільки світліший і ледь зморшкуватий, був на правому боці — слід осколка снаряда.

— Видно, мені судилося належати пораним чоловікам, — з усмішкою прошепотіла Жакліна.

Відтоді, де б вони не були, в кімнаті Жакліни незмінно стояла фотографія Франсуа, — тільки Жакліна вдалася до маленької хитрості й завела в ту саму рамку портрети двох своїх дітей, які затуляли частину обличчя батька.

Але очі небіжчика дивилися завжди поверх їхніх голів.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ТЕАТР „ДЕ-ВІЛЬ“

I

Стоячи перед каміном, обрамленим двома колонками зеленого мармуру, Сімон Лашом вставляв у манжети запонки.

Стеля в кімнаті була низька, як у багатьох будинках на Лівому березі. Цей будинок, де жила Марта Бонфуа, стояв на набережній Малаке. По той бік запнутих порт'єр на Сену лягав туманний вечір, які часто бувають наприкінці вересня, огортаючи, ніби ватою, Лувр та його сади.

Кімната, де, не поспішаючи, вдягався молодий депутат, була наче видовбана в коштвному камені теплих, веселих тонів: цьому враженню сприяв і м'який овал затієних ламп, і камін, схожий на невеличкий античний храм, і палаючі в ньому короткі поліна, складені на решітці з мідними кульками.

Сімон Лашом знав, що, вийшовши з дому, він з ніжністю і водночас з гордістю подивиться вгору, на це вікно. І йому згадалася нестерпно холодна ніч вісім років тому, коли він після дванадцятої повертався цією самою, безлюдною в ту пору набережною від щойно померлого поета Жана де ла Моннері з таким відчуттям, ніби саме тепер і почнеться для нього справжнє життя. Чи міг він тоді гадати, що доля приведе його в цей будинок, на який він байдуже глянув тоді, навіть не помітивши його (адже з тисяч образів, що потрапляють на нашу сітківку, надовго залишаються лише ті, котрі відповідають нашому бажанню або зв'язані з якимись спогадами)?

А поки що Сімон пильно дивився на вогонь, що приємно грів крізь штани його ноги, і в нерівних язичках полум'я бачив серпневий пейзаж, велике поле, випалене сонцем, вкрите снопами пшениці або ряда-

ми «козлів», біля яких сплять після маневрів солдати. Потім він подумав про те, з якою ніжністю згадуватиме ці хвилини в будинку Марти, і його охопив легкий сум — вірна ознака щастя.

Ах, як він дорожив цією жінкою, від самої присутності, самого дотику, одного слова якої всі турботи відлітали геть, він розцвітав, і скільки думок, що безладно роїлись у нього в голові, враз спливали на поверхню!

Його переповнювала величезна, невимовна вдячність до своєї коханки, біля якої він забував, що йому вже перейшло за сорок, знову почував себе молодим, знову відкривав себе, знову пізнавав інтриги світу і таємниці плоті...

Він обернувся до неї і тихо сказав:

— Спасибі, Марто.

— За віщо, любий Сімонне? — з усмішкою спитала вона.

Він непевно повів рукою.

— За те, що ти існуєш... — сказав він.

Марті Бонфуа минуло п'ятдесят шість років; вона мала розкішні плечі й гарне сиве волосся, легке, м'яке й шовковисте, яке вона вміло зачісувала і яке не тільки не старило її, а навпаки — прикрашало. Усмішка майже не сходила з її лиця, відкриваючи рівні блискучі зуби, та коли навіть губи стулялись, щоби все ще посміхалися.

Вона не боялася товариства молодих жінок — вони здавалися поруч неї істотами іншої, нижчої раси, і Марта Бонфуа мовби говорила їм: «Ось, дітки, ось до чого треба прагнути».

А серед жінок, котрим перейшло за тридцять, вона взагалі не знала суперниць.

— Марта? Це чудо, яке народжується один раз на сто літ, це друга Нінон де Ланкло...! Стати її коханцем — значить, увійти в історію! — любив говорити своїм хрипким голосом, іронічно посміхаючись і неквапливо цідячи слова, драматург Едуард Вільєр, — він сам був не меншим чудом серед чоловіків.

На ущипливі слова заздрих приятельок Марта Бонфуа відповідала з тією прямою, яку може дозволити собі людина, певна своєї вищості:

— Та ні, я вела життя не більш дозвольне, ніж багато хто з наших знайомих. Коли в мене було більше коханців, то лише тому, що я краще збереглася.

Сімон замилювався нею: вона сиділа в широкому чорному пен'юарі, оздобленому рюшем з білого тюлю, який пишною хмариною лежав навколо її шиї з гордовитою поставою голови, каскадною піною падав уздовж грудей, спускався вниз по кругло-

¹ Нінон де Ланкло — жінка, що уславилася в XVII столітті своїм розумом і красою.

му гладенькому коліну й розпливався біля її ніг на килимі.

Вона нагадувала якусь відому картину, — важко сказати, яку саме, — або якийсь шедевр, ще не намальований, але який міг би бути намальований.

Сімон надів піджак.

— Прошу тебе, любий, не носи більше цієї жалібної пов'язки, це жахливо. І страшенно провінційально, — сказала Марта. — Адже від того, носиш ти пов'язку чи ні, твій сум за матір'ю нітрохи не зменшується...

— Так, звичайно, — погодився Сімон, силкуючись придумати собі виправдання. — Я надів її тільки тому, що йшов до своєї виборчої округи.

— Неправда, ти її весь час носиш. Запевняю тебе: цілком досить чорної краватки. Вона підійшла до туалету і взяла манікюрні ножиці.

— Ну, зніми її заради мене, добре? — попросила вона.

І вона захопилася відпорювати з рукава Сімона смужку буро-чорного крепу.

«Вона тільки на десять років молодша за мою матір... Дивовижна жінка», — подумав Сімон.

І знову подивився на камін. На зеленій мармуровій дошці, над фронтоном мініатюрного храму, стояли, наче боги-охоронці домашнього вогнища, фотографії чоловіків; майже всі вони були політичні діячі і вже всі без винятку люди знамениті або такі, що були у свій час знаменитими. Написи, улесливі або дружньо-теплі, були складені так, що за сухими чемними словами вчувався набагато глибший зміст. Едуард Вільнер, котрий на цій камінній дошці репрезентував літературу, замість того, щоб написати просто: «Марті», з властивою йому розв'язністю, — ця розв'язність подобалась, і йому б не подарували, коли б він од неї відмовився, — через всю свою фізіономію накреслив: «Ах, Марто», із знаком оклику і десятьма крапками. Портрет уславленого професора медицини Еміля Лартуа, знятого у формі академіка, прикрашав витончений, але абсолютно нерозбірливий напис. Серед цих різних облич, що трохи налізали одне на одне, було й кілька фізіономій прем'єр-міністрів. На старіших, ледь пожовклих фотографіях були зняті небіжчики, що вже належали історії. А з живих можна було б легко скласти кабінет міністрів. До речі, жодний кабінет не створювався без того, щоб нинішні або колишні коханці не радилися з Мартою, — вона брала участь у всіх інтригах, збирала у себе, в дружній обстановці, супротивників, які не могли б інакше зустрітися, висловлювалася

з приводу розподілу портфелів і проводила своїх ставлеників.

Користуючись її прихильністю, Сімон не тільки у власних очах ніби прилучався до сонму безсмертних, а й був певен, що у найближчому майбутньому, коли не зробить якоїсь непростимої помилки, стане товаришем міністра.

Удаючи, ніби гріється, Сімон порівнював почерки на фотографіях, розглядав майстерні закарлючки, поставлені з остороги, химерні розчерки; його тішило, що більшість виставлених тут облич схожі на нього — такі самі окуляри, таке саме полисіле чоло, така сама широка щелепа із випнутим підборіддям, — отже, здавалося, один і той самий тип чоловіків періодично з'являється в житті Марти. Можливо, тому, що люди цього типу найчастіше приходять до влади...

І Сімон подивився у дзеркало, де над фотографіями відбивалось його зображення — мінливе й живе.

Марта Бонфуа не порушувала мовчання Сімона: вона знала, що коли політичні діячі не говорять, вони думають про самих себе і в своїх роздумах черпають гордість, таку потрібну для їхньої кар'єри.

А до цього, на її погляд, такого молодого пташеняти, що тільки в колодочки вбивається, вона відчувала ще й велику ніжність...

— Цікаво, що керують країною, як правило, зовні негарні люди, — зненацька вирік Сімон.

На обличчі Марти з'явився вираз, що ніби промовляв: «Зате я завжди була гарною за двох...»

А вголос вона сказала:

— Чи ти знаєш, що говорив з цього приводу Талейран: «Чоловічою красою і двох тижнів не проживеш».

Сімон розцвів: цією фразою Марта зробила йому великий подарунок.

Але Марта й справді не любила гарних чоловіків. Вона любила чоловіків талановитих, особливо тих, що стояли при владі, чи могли б стояти, або яких вона могла б туди поставити.

Таке збочення психіки привело до того, що й тіло її зазнавало вдовolenня тільки з такими людьми. Наділена статуєю і розумом, гідними коханки короля, вона була живим спростованням ходячого прислів'я, що люди, які спізнались народитися, ніколи не досягають великих успіхів. Вона зуміла стати королевою за часів республіки, змінюючи повелителів так само часто, як змінював їх народ, і в своєму виборі з дивовижною точністю передбачаючи смаки парламенту, що стоїть при владі. Вона вті-

лювала в собі всі риси Третьої Республіки. Вона любила поправляти краватки на шиях трибунів, поглажувати черева, роздуті банкетами після виборів, і вислуховувати думки про асигнування на армію, видушуючи вугри на спинах можновладців.

Хіба один з попередників Сімона, бувши міністром красних мистецтв, не рекомендував скульпторові, котрому доручили зробити нове погруддя Республіки, взяти за натуру Марту Бонфуа? І тепер під її зображенням, що красувалося в багатьох комунах Франції, брали шлюб молоді пари.

При всьому тому Марта зовсім не мала нахилу до розкошів. Її цілком задовольняла ця квартира в серці Парижа, напроти величезного палацу, де вона, безперечно, жила б кілька століть тому,—ці кімнати з низькими стелями, гарно мебльовані в стилі Директорії (вона скидалася в цьому оточенні на Діану Пуатьє, яка знайшла притулок у пані Тальєн), куди насамперед з'являлись її «високі друзі» із звітками про свою перемогу чи поразку.

Розірвавши з черговим коханцем, Марта ще довго підтримувала з ним стосунки, часом погоджуючись провести ніч, таку солодку, завдяки особливому порокові, яким є спогад. Вона вміла за всяких обставин підтримувати дружні взаємини з колишніми коханцями, бо життя свідчило, що навіть люди, вибиті з сідла хвилиною скандалу, рано чи пізно — якщо, певна річ, вони досить довго проживуть — знову можуть опинитися при владі. А той, хто був з Мартою в цю хвилину, не смів і слова мовити: адже попередники робили йому стільки послуг!

Змінюючи фаворита, Марта Бонфуа влаштовувала званий обід, на який разом з обранцем запрошувала кількох «високих друзів», — зовсім небагато: «числом не менше грацій і не більше муз», — щоб ввести їх в курс справи.

Саме виходячи після останнього такого обіду, Едуард Вільнер наздогнав на сходках Сімона і, поклавши йому руку на плече, зауважив:

— Ця Марта — чистий скарб! З її допомогою заводиш стільки знайомств!

Сімонові пощастило: Марта помітила його зразу після квітневих виборів, вважаючи найцікавішим серед нових державних мужів.

— Матеріал цілком підхожий, — зауважив Стен, голова парламентської фракції, до якої належав Сімон. — От і викрой з нього, Марто, що-небудь путне.

— Чом би й ні? — відгукнулась вона, ссаянувши сліпучою усмішкою.

І от Сімон став пестунчиком цілої плеяди

можновладних людей, які не могли не підштовхувати його, просуваючи вгору щаблями пошани, бо він був у курсі їхніх таємниць, їхніх інтриг та їхніх пороків.

Марта намітила Сімона кандидатом на одне з крісел цього п'ятнадцятимісного трону, іменованого в Національних зборах Урядовими лавами, щоб мати потім можливість радо вигукнути: «Лашом? Так це ж ми його зробили!»

Під «ми» слід було розуміти її і тих, чії фотографії стояли у неї на каміні...

«Чоловічою красою...» — повторював у думці Сімон, щоб запам'ятати дотеп Талейрана. Ім'я Талейрана викликало в його пам'яті образ батька Ноеля Шудлера — старого барона Зігфріда, який у дитинстві бачив славного дипломата. «Тільки подумати, що я знав людину, котра бачила Талейрана. Як легко потиснути руку історії...»

Тут він згадав те, що заповнювало його думки цілий день.

— Марто, — сказав він, — мене непокоїть Ноель Шудлер. Мені здається, він не сповна розуму. Сьогодні вранці до нього прийшов якийсь божевільний і запропонував прокласти залізницю через Африку від Конго до Занзібару. Шудлер подивився проект і сказав: «Тільки я спроможний фінансувати вашу ідею. Я організую акціонерне товариство. Через півроку можна буде розпочати роботи». А завтра йому запропонують прокласти тунель під Ла-Маншем, і він теж погодиться.

І Сімон перелічив чудні вчинки банкіра за останній час. Шудлер викупив прогорілий театр «Тальма», вклав два мільйони в дім моделей і почав влаштовувати демонстрації мод у вітальні свого особняка на авеню Мессін, — загалом, поводився так, ніби хотів поширити свій вплив на всі галузі людської діяльності. Не менш широкі плани мав Шудлер і щодо «Еко дю матен», де Сімон після виборів, які не давали йому змоги виконувати обов'язки відповідального секретаря, став головним адміністратором. Шудлер хотів перетворити свою газету на міжнародний орган, що видаватиметься одночасно в Лондоні, Нью-Йорку, Римі та Ріо-де-Жанейро.

— Боюсь, щоб він у якесь лихо не вскочив, — сказав наприкінці Сімон. — Я багато чим йому завдячую, і я майже єдина людина, котру він іще слухає. Що мені робити?

Марта Бонфуа запалила сигарету, що було в неї ознакою роздуму. Вона пройшла по кімнаті — широкий пеньюар м'якими складками огортав її ноги.

— А в нього ще збереглася ця дурна звичка ворухити пальцями, ніби він качає

хлібну кульку? — спитала вона. — Це так безглуздо й бридко...

Вона ще трохи подумала.

— Нічого тобі не треба робити, мій Сімоні, — промовила, нарешті, вона. — Коли ти почнеш йому заперечувати, рано чи пізно ви посваритесь. Отже, навпаки — схвалюй його дивацтва і стеж за ним.

Вона з досвіду знала, що так уже влаштований світ: ніхто не сміє спиняти колишнє божество, хоч би навіть у ньому вже почали діяти сили розпаду; і ті, хто першими помічають, що йому не можна більше вірити, мусять скоритися волі більшості, яка не перестала схилитися перед цим божеством, бо ще надто багато страху воно навіває, ще надто багато священослужителів годується його коштом, щоб можна було його повалити, а тому треба чекати, поки воно само впаде разом із прогнилим цоколем.

— У людей, що досягли великих висот, хоч як це дивно, часто виникає манія величності, — вела далі Марта, повторюючи почуту колись думку. — Мені дуже добре обґрунтував це Робер (йшлося про голову парламентської фракції Стена, фізіономія якого прикрашала камін; Марта була чесна і не приховувала джерел своїх знань), а ти знаєш, який він розумний. Виявляється, страшно й подумати, скільки старих людей очолюють не тільки велетенські підприємства, а й навіть країни, і хоч ці дідугани вже не сповна розуму або здитинніли, з ними нічого не можна вдіяти.

Марта Бонфуа підійшла до Сімона, обняла його за стан, схилила сиву голову йому на плече і, звертаючись до його відображення у дзеркалі, додала:

— А потім, якщо впаде Шудлер, неминучим стане крах Анатолія Руссо. А це, на мою думку, дуже потішило б Робера та його друзів. Вони будуть навіть вельми вдячні тому, хто може трохи підштовхнути колесо...

— Але я працював у Руссо, ти ж знаєш, Марто. Я, власне, саме у нього й почав свою кар'єру. Я був начальником його канцелярії.

— Тим гірше для тебе, серденько. Я тобі вже казала, що ми не любимо Руссо, — рішуче, беззастережним тоном промовила Марта.

Рука, що обіймала Сімона, враз міцніше обхопила його, два обличчя у дзеркалі зблизились, і Марта додала вже м'якше:

— Ти молодець, Сімоні, і душа твоя повна прекрасних почуттів — ти можеш бути щедрим. Але не втопи себе в ім'я рятування трупів. Ти мене зрозумів, голубе?

Вона посміхалась.

— Так, так. Спасибі, Марто... — сказав Сімон.

II

Молодята провели три місяці в Італії.

Габріель не був тут ще ні разу, а Жакліна двічі приїжджала сюди з Франсуа.

Замість озера Лаго-Маджоре та Борро-мейських островів на ньому, які вважалися найбільше модними в 1913 році, коли Жакліна була там під час своєї першої весільної подорожі, молодята вирішили оглянути озеро Комо з його стрімкими берегами. За мовчазною згодою, вони на тій самій підставі вибрали Віченцу, а не Верону, і башти Сан-Джiminьяно, а не рожеві камені Сієни. Але потім Жакліна раптом пошкодувала про це — їй схотілося знову побачити Сієну.

— То їдьмо, що ж нам заважає? — сказав Габріель.

— А ви не будете супитися, любий? — спитала вона. — Ви повинні це обов'язково побачити.

Через кілька годин, милуючись досконалим архітектурним ансамблем муніципалітету або розглядаючи в залах картинної галереї творіння Содомі та Беккафумі, Жакліна нишком стежила за виразом широкого Габрієлевого обличчя і не могла зрозуміти, що на ньому написано, — байдужість, злість, нудьга чи, може, звичайне бажання туриста не затримуватися на одному місці й іще оглянути що-небудь.

Здавалося, Габріель був щасливий тільки за кермом автомобіля, коли проїжджав напроход гарними місцями; щоправда, обов'язки шофера не давали йому змоги як слід оцінити їхню красу. Однак подружжя не могло не поїхати туди, куди їздять усі закохані й куди всі линуть у спогадах, — до Венеції, Флоренції й Рима.

Жакліна хотіла, щоб у Габріеля склалося враження, ніби вона робить з ним чудові відкриття. Водночас їй кортіло показати йому дороги для неї місця, щоб згодом мати змогу досхочу говорити про них.

З почуттям дивної радості й болісного суму блукала Жакліна крутими вуличками, де пахло соснами, стояла перед всесвітньовідомими скульптурами, що пишались своїм мармуровим тілом у прохолодних музейних галереях, слухала тихий шепіт водограїв і замшілих водойм, на плесах яких згасало зеленкувато-золотисте проміння надвечірнього сонця. І скрізь ходили з Жа-

кліною дві любові — жива і мертва. Іноді її супроводив і батьків образ.

— Тато написав вірш про ці місця... — казала вона. І зразу ж починала декламувати.

Вона мало коли читала більш як дві строфи. І, щоб Габріель не подумав, ніби вона прихильниця цих застарілих віршів або пристрасна поборниця батькової слави, зразу ж додавала:

— Здається, він написав це тоді, коли був закоханий у Казаріні! Того дня у неї, мабуть, боліла нога... Адже в поезії все звеличується.

Та Габріель не був ні художник, ні філософ. Італія здавалась йому своєрідною школою, де літератори-професіонали проходять практику.

Церкви його більш не приваблювали: в нього вже аж пальці побабчилися від свяченої води, в яку доводилося вмочати їх, перш ніж перехреститися. І, стоячи перед якою-небудь різьбленою кафедрою або вицвілою фрескою, поки гід монотонно й нецікаво щось пояснював, він раз по раз ловив себе на думці: «Професія — чоловік багатої вдови...»

Габріель прийшов до висновку, що прості дівчата, яких він зустрічав на вулиці, набагато кращі, ніж він сподівався, а аристократи — зовсім не такі привабливі, як йому здавалося, коли він читав романи д'Аннунціо. У римських вітальнях він побачив стільки герцогів, маркізів, принцес і баронес, що вони ні в якому разі не могли бути всі справжніми. Це дало йому підставу впевненіше користуватися своїм вигаданим титулом. Там він також переконався, — на підставі тієї уваги, яку він виявляв іншим або яку виявляли йому, — що Жакліна не ревнує його, отже, й не любить; Габріель зробив із цього висновок, що вона, як і раніше, вірна пам'яті першого чоловіка.

Коли на початку жовтня молодята повернулися до Парижа, пані де ла Моннері, Жаклінина мати, спитала Габріеля:

— Ну як, Франсуа? Сподобалася вам Італія?.. Чого це ви насупилися? Ах, так, вас же звуть Габріель! Напевне, ніколи не звикну... А от я зненавиділа цю країну. Мій чоловік надто часто їздив туди з іншими. Тільки-но з'являлась нова коханка, він віз її туди.

— Мабуть, це у них спадкове, — промимрив Габріель.

— Що таке? Що ви сказали? — перепитала пані де ла Моннері — слух її дедалі слабшав.

— Я сказав, що там дуже гарно, — голосніше промовив Габріель.

А Жакліна подумала: «Мабуть, нам і

справді, треба було поїхати до Іспанії. Та дарма: туди ми поїдемо на той рік».

Капіталом розпоряджалася Жакліна — вона багато років прожила на самоті, а також мала досвід з часів першого заміжжя, тому всі важливі питання розв'язувала сама. А Габріель, хоч і козирився та вдавав, ніби все робить він, насправді займався лише дрібними справами. Він сідав на валізи, щоб своєю вагою притиснути кришку й допомогти замкнути їх, ходив до банку, записував адреси в алфавітну книжку. У нього з'явилася звичка, характерна для бездіяльних людей, раз у раз поглядати на годинник, хоч йому ніколи не треба було кудись поспішати.

Розділивши в такий спосіб між собою тягар спільного життя, Жакліна й Габріель вважали, що все гаразд.

Більшу частину року вони вирішили проводити в Моглеві. А в Парижі Жакліна обрала собі будинок на вулиці Любек, який належав їй і матері і в якому після смерті поета самотньо жила його вдова.

Пані де ла Моннері трохи побурчала для гідності, побідкалася, що їй доведеться одкидати від своїх звичок, а насправді навіть зраділа з такої перспективи.

Роки висушили маркізу, та не зігнули її стану. Як і раніше, обличчя в неї було суворе, гордовите, на голові здіймалася копиця сивого, злегка підфарбованого голубим волосся, але пишні плечі її опали.

— Ох, Франсуа, — казала вона Габрієлеві, — в мене колись було таке розкішне тіло, тільки, на жаль, я не зуміла ним як слід скористатися... Між іншим, мого чоловіка це нітрохи не засмутило б... А тепер, скажу вам щиро, коли я вдягаюсь, то заплющую очі, щоб не бачити себе в дзеркалі. Це ж просто жах, що час робить з людиною!

Вона більше не ліпила ляльок із хлібної м'якушки — це була її улюблена розвага протягом багатьох років. Тепер вона по чотири години на день сиділа за бриджем з друзями-ровесниками.

Габріель не заперечував проти того, щоб жити з нею під одним дахом. Він вимагав тільки:

— Жакліно, попросіть вашу матінку називати мене моїм ім'ям.

Дітей, на превелику їхню радість, теж переселили на вулицю Любек. Жан-Ноель, як і раніше, ходив до гімназії Жансона де Сейї, а Марі-Анж перевели з монастиря Пташок божих до школи при монастирі Успення, неподалік від будинку де ла Моннері.

І брат, і сестра тільки виграли від цього: тепер їх не примушували снідати з дідом, і вони їздили до нього лише в четвер;

зате довелося забути про поїздки до школи на «Ролс-Ройсі».

Діти й Габріель поки що не налагодили ніякого контакту, ніяких відносин. Жан-Ноль і Марі-Анж ставилися до нього з повагою, але холодно. Слово «тато», — а їх примусили так називати Габріеля, — вони вимовляли над силу; воно бентежило й самого Габріеля. Однак Марі-Анж не залишала байдужою до вроди й елегантності вітчима. В його присутності вона силкувалася говорити вишукано й навіть трохи манірно. А Габріель часом довго дивився своїми блискучими карими очима на дітей. Потім з грудей у нього виривалося тяжке зітхання, і він кидав погляд на годинник-браслет.

III

З будинку Шудлерів мали перевезти особисті речі Жакліни, інакше кажучи, все те, що залишилося від їхнього спільного життя з Франсуа.

Габріель охоче погодився домовитися з перевізниками: це входило в його прямі обов'язки.

Однак того ранку, на який призначили переїзд, у Жакліни раптом почався жакливий напад мігрені, хоч досі ця недуга її не мучила; мабуть, то був наслідок душевних переживань.

— Габріелю, — змученим голосом звернулася Жакліна до чоловіка, — я прошу вас поїхати зі мною на авеню Мессін. Пробачте мені, я знаю, що ця поїздка буде для вас неприємна, та я справді дуже погано почуваю себе, а речі перевезти треба. Зате з минулим буде кінчено, і ми ніколи більше не говоритимемо... про те, що завдає вам прикрощів, — додала вона, зробивши невиразний жест і немов обіцяючи в майбутньому йти в усьому на поступки.

Габріель хотів був рішуче відмовитися, сказати, що для головного болю вона могла б вибрати й інший день, але примусив себе проявити м'якосердість.

— Гаразд, я поїду, — мовив він.

Жакліна була глибоко вдячна йому за таку чуйність.

Того ж ранку барон Шудлер, тільки-но розвиднілося, якнайуважніше оглянув кімнати, де колись жили Франсуа й Жакліна, обшукав кожну шухляду й забрав усі речі та папери, що, на його думку, мали залишитися в нього, навіть перлові гудзики від синовіої фракної маніжки.

Потім, замість того, щоб їхати до банку, як звичайно, старий колос замкнувся у своєму кабінеті на другому поверсі й категорично заборонив тривожити себе.

Коли приїхали Габріель і Жакліна, ван-

тажники були вже на місці. Жакліна дала їм потрібні вказівки і з компресом на лобі лягла в своє колишнє ліжко. Все навколо неї огорнув чорний туман, у якому крутилися золоті кола; кожне слово, кожний звук нестерпним болем озивався в її вухах. У Жакліни навіть майнуло в голові, що вона захворіла. Водночас вона невиразно усвідомлювала, що цей біль позбавляє її страждань, пов'язаних із переїздом, бо не дає прокинутися надто тяжким спогадам.

«Сердешний Габріель... який він усе ж таки добрий...» — казала вона в думці.

А «сердешний Габріель», зіцпивши зуби, похмуро стежив у сусідній кімнаті за пакуванням книг та різних дрібничок, бо ніяких солідніших речей перевозити їм не дозволялося.

Раз по раз він питав крізь прочинені двері:

— Біла фарфорова лампа?

— Ні, вона залишається, — кволим голосом відповідала Жакліна.

Вона згадала, як ця біла лампа, що стояла за три кроки від неї, горіла в далекому минулому. Як мало вечорів провели вони з Франсуа при світлі цієї лампи! І Жакліна зраділа, що в подружжя Жакліна—Габріель буде інша лампа на вулиці Любек і ще інша в Моглеві. Вона насунула компрес на самі очі, щоб приховати сльози. «Адже ці щасливі хвилини можуть повторитися», — подумала вона.

В одній із порожніх шаф Габріель знайшов пару вечірніх чоловічих туфель. Вони стояли носками до дверцят, поблискуючи лаком під шаром пилу. Здавалося, що в них стоїть тінь мерця і теж стежить за пакуванням речей. Габріель мимоволі хряпнув дверцятами шафи. Серце в нього шалено калатало.

— А от... тут стоять туфлі! — крикнув він Жакліні. — Ви неодмінно хочете їх збергти?

— Нехай їх віддадуть слугам, — відповіла дружина, навіть не ворухнувшись.

— Знаєте, Жакліно, — в'їдливо промовив Габріель, — по-моєму, ви серйозно хворі. В такому стані ви навряд чи зможете в наступному сезоні взяти участь у полюванні. Вам треба полікуватись.

— Так, я з вами згодна, — примирливо прошепотіла вона.

Габріель дивився на дружину, яка лежала, витягнувшись на весь зріст, глибоко поринувши головою в подушку.

«Отут, на цьому ліжку, Франсуа володів нею, — подумав він. — А вона лежала, чекаючи його, як ось зараз...»

Гаряча хвиля огорнула його тіло, він сти-

снів кулаки й одвернувся, намагаючись зосередити всю свою увагу на вантажниках, на їхніх величезних брудних ручиськах, які так уміло робили гніздечка в соломі, що лежала в ящиках, і укладали туди всякі ламкі речі. Але очі його самі поверталися до дверей, крізь які видно було ліжко.

«Ніякої мігрени в неї немає, вона просто прикидається: напевне, хоче воскресити в пам'яті сцени кохання з ним. І це робить-ся в моїй присутності... у мене на очах!»

Він перейшов у протилежний кут, але даремно. Погляд його раз по раз зупинявся на цьому компресі, що, наче маска, ховав обличчя дружини, яка в його уяві віддавалась цієї миті іншому.

«Та що мені зрештою до цього: якщо її хвилює мрець, то нехай собі й живе з ним!.. А я одружився з нею тільки заради грошей. А схочу, то першої-ліпшої хвилини...»

На думку йому спадали найбрутальніші слова, почуті на вулиці та від повій, — вони п'янили, наче вино; Габріель зараз охоче випив би вина, щоб заглушити голос правди; він сам собі не хотів признатися в тому, що кохав Жакліну й невимовно страждав — страждали його гордість і його тіло — від ревнощів до минулого.

Перед його очима, наче мозаїка-головоломка, поступово відтворювався образ Франсуа — цього мерця, від якого zostався тільки прах у дубовому ящику.

Раптом розчинились двері навпроти, і на порозі з'явився барон Шудлер. Він не зміг далі залишатися в своїй кімнаті.

Дебела постать Шудлера заповнила весь дверний отвір, в очах під товстими повіками спалахували червонясті вогники.

— Браво, мес'є, я вас поздоровляю, — сказав він Габріелеві. — Ви не тільки взяли в мене, літньої людини, онуків, але й забираєте останні реліквії, що залишилися після сина. О, я вас поздоровляю від усієї душі. Ви собі вибрали непогане заняття.

Розгубившись від несподіванки, Габріель, — він не думав побачити тут старого й не був готовий відбити напад, — зміг усе-таки зберегти свій бундючний вигляд.

— Але, мес'є... Я вас не розумію... — запинаючись, відповів він. — Мені здається... Я ж прийшов сюди...

Жакліна, почувши голос, кинулася на захист чоловіка з такою рішучістю, якої Габріель у цю хвилину зовсім не чекав від неї. Поруч із його гігантською постаттю вона здавалася маленькою і тендітною.

— Батьку, — схвильовано мовила вона, — Габріель прийшов сюди тому, що я його про це попросила. Я нездужаю, і він не залишив мене саму в ці тяжкі хвилини:

він знає, як мені нелегко. Я просто не розумію, як при тій ролі, котру ви відіграли в смерті Франсуа, у вас вистачило сміливості дорікати мені за те, що я вдруге вийшла заміж. — Жакліна перевела дух. — Мені здається, що тепер, батьку, в нас можуть бути тільки суто ділові стосунки.

Та Жакліна зразу ж пошкодувала, що сказала це: в баронових руках був весь її капітал.

— Саме про це я і прийшов сказати вам, — холодно усміхнувшись, заявив Ноель Шудлер. — Не забудьте, що я залишаюся опікуном своїх онуків і що ви залежите від мене набагато більше, ніж вам здається. Грабуйте, мес'є, грабуйте, поки це можете! — додав він і вийшов.

Жакліні навіть на думку не спало повернутися в ліжко — мігрень мов рукою зняла. Вона стояла, притулившись до одвірка, з мокрою хустинкою в руках.

— Не гнівайтесь на мене, я дуже шкодую, що так сталося, любий, — тихо сказала вона.

Габріель не відповідав. Він не тямив себе од люті, що не зміг відповісти на образи, які йому довелося вислухати, сатанів через своє фальшиве становище. І все це з ласки Жакліни, такої потвори: вона була зараз така негарна і йому навіть осоружна.

В цю хвилину один з вантажників вийняв із глибини маленької книжкової шафи автоматичний пістолет і, витріщивши на нього очі, як на дивовижну іграшку, — в багатьох простих душ зброя викликає до себе саме таке ставлення, — хотів, очевидно, кинути якийсь дотеп. Габріель помітив, як раптом зблідла дружина, квапливо простягла руку і, вихопивши в робітника пістолет, сховала його в свою сумочку, наче якийсь скарб, що його не повинні торкатися чийсь нечисті руки.

Гнів знову гарячою хвилею прокотився по всьому Габріелевому тілу, мускули його напружились. Схопивши альбом з фотографіями, що трапив йому під руку, — він щосили пошпурив його на килим. Шнурок розв'язався, і фотографії розсипалися по всій кімнаті... Перед Габріелевими очима поставили Рим, Флоренція, Венеція... Ті самі водоймища, ті самі водограї, ті самі канали, фасади палаців... і майже на всіх фотографіях був той, другий.

— Ніколи не робить нікому добра, якщо не можете бути до кінця добрим, — сказала Жакліна. — Це потім занадто дорого коштує.

Габріель повернувся і вийшов з кімнати, хряпнувши дверима.

Едуард Вільнер сидів і писав у своєму тісному кабінетику, звідки він керував театром, як капітан із своєї рубки керує рухом корабля. Різниця була лише в тому, що Вільнер вважав себе не другим після бога, а самим богом.

Лампа освітлювала його важкий, схилений над столом торс, сиве, коротко підстрижене, трохи кучеряве волосся, його широку, плоску потилицю.

Перед палісандровим столом стояв молодий чоловік і чекав, чи не зласкавиться Єгова і помітить його. Обличчя в нього було злегка припудрене — він грав у новій п'єсі Едуарда Вільнера, яку щойно почали репетирувати.

Славетний драматург, нарешті, підвів голову й поклав перо.

— А, це ти, Ромене! — сказав він. — Так, я просив тебе зайти.

Голос його був схожий на шум води, що ллється з ринви на паперті церкви, в глибині якої грає орган.

Повіки його плавно з'єднувались із лобом і, опускаючись, наче зливались із зморшками щік; його величезні вуха, могло здатися, ловили далекий відгомін космічного світу, а ніздрі втягували вп'ятеро більше повітря, ніж це потрібно звичайному смертному. Кутики його рота були опущені й свідчили про зневагу цієї людини до навколишнього світу. В очах світилась не прихована іронія.

Париж уже цілих сорок років вишукував порівняння для цього незвичайного обличчя.

— Я хотів тобі сказати, що в тебе дуже мила дружина, — вів далі Вільнер.

Молодий актор усміхнувся: ці слова його здивували й водночас збентежили.

— Так, так, дуже мила. Я в цьому впевнений, — не вгавав Вільнер. — У неї гарний стан, крім того, вона розумна і має, видно, добре серце. О, вона просто чарівна, вона мені подобається.

Ромен Дальма був людиною гарячої вдачі й добре знав, на що здатний Вільнер; він сподівався почути зараз якусь гідку пропозицію і злякався за свою кар'єру.

— Я радий, що ви про неї такої думки, — сухо відповів він. — Мені вона теж подобається.

— Це добре, це дуже добре. Я вважаю, що тобі надзвичайно пощастило.

Вільнер хвилину помовчав, граючи на тривозі Дальма. Потім підвівся і майже вперся головою в стелю невеличкої кімнатки. Здавалося, його співрозмовник помер від задухи, — Вільнер витіснив із кімнатки все повітря.

— Надзвичайно пощастило. Ти повинен бути уважним до неї. Розумієш, жінки, — а я таки добре їх знаю, — сентиментальні створіння... Ти їй квіти даруєш? — несподівано спитав він.

— Так... принаймні деколи, — відповів молодий чоловік, спантеличений цим запитанням.

— А треба, любий мій, щодня дарувати їй квіти. Так от: я платитиму тобі на двадцять франків більше, щоб ти міг кожного ранку купувати їй букет квітів, добре?

Від подиву, радості і вдячності Дальма почервонів.

— О, дякую вам, пане Вільнер! Це дуже великодушно з вашого боку! — вигукнув він.

Уславлений драматург підняв на знак протесту свою білу руку.

— Не називай мене, будь ласка, так церемонно: «пан Вільнер», немов я начальник поліції. Хай мене так називають білетерки. А ти... ти називай, як усі...

— Дякую, метр, — сказав Ромен Дальма.

Вільнер задоволено кивнув головою.

— Отже, тепер ти одержуватимеш двісті двадцять франків денно. До речі, я вже вніс потрібні виправлення у твій контракт. Ти повинен тільки отут підписатися. Візьми моє перо, — запропонував Вільнер, роблячи нову честь облагодіяному акторові.

«Далебі, люди перебільшують, кажучи, що він поганий, — подумав той, ставлячи свої ініціали на берегах контракту. — Для тих, до кого Вільнер ставиться з прихильністю, він просто чудова людина. А як він уміє виявляти свою щедрість, як тактовно дав мені зрозуміти, що він мною задоволений...»

— Чудово. Ну, а тепер — бувай здоровий! Побачимося на репетиції, — сказав Вільнер, випроваджуючи актора.

Той вийшов, і, задоволений життям, своїм мистецтвом, своєю дружиною, своїм директором та самим собою, почав спускати-ся гвинтовими сходами, що ведуть на сцену. Дійшовши до середини другого поверху, він раптом зупинився і ляснув себе по лобі.

— Мерзотник! — прошепотів він.

Дальма згадав, що, згідно з умовами контракту, розробленими Вільнером, актор, який одержує понад двісті франків платні й грає в сучасній п'єсі, мусить сам діставати собі костюми для спектаклів.

Зал театру «Де-Віль» був круглий, витриманий у класичних пропорціях і гарний, з позолоченими ліпленими оздобами, червоним оксамитним бордюром уздовж лож та балконів і куполоподібною стелею. Еду-

ард Вільнер любив розповідати про те, звідки пішла назва театру.

— Бачте, в епоху Директорії було два актори на прізвище Девіль...

Ряди крісел накриті довгими чохлами, зал дрімав, огорнений сутінками, і тільки сцена освітлена тьманим, жовтуватим світлом. Декорацій іще не було, і лаштунки, підйомні ґрати і вся механіка сцени поставали перед очима у своєму непривабливому вигляді.

Висока постать Едуарда Вільнера безшумно пройшла по залу. Рипнуло крісло в середині другого ряду. Підстаркувате божество сіло, збираючись розпочати роботу над новими образами.

Сільвена Дюаль і її партнер Ромен Дальма, які грали ролі Естер Могар та Жака де Сімюр, репетирували прохідну сцену.

Дальма повинен був виголосити довгу, сповнену гіркоти тираду, і злий на себе за те, що спіймався на фальшиву надбавку, як слід справився із своїм завданням.

«Чудово. Краще й бути не може», — подумав Вільнер.

Поки Сімюр говорив, Естер, не спускаючи з нього очей, повинна була пересісти з крісла на кушетку, що стояла поруч.

Вільнерові добре видно було ноги Сільвени Дюаль.

«А в цієї крихітки гарні ноги, — подумав він. — Просто-таки створені для насолоди». І крикнув:

— Іще раз!

«Ну, хіба ж це справедливо, що на генеральній репетиції цими ніжками милуватимуться старі глушки, яким доводиться віддавати перші три ряди?.. А втім, хай хоч ніжками втішаються», — подумав він, пильніше дивлячись на актрису.

— Так піде, метр? — спитав Дальма.

— М-м... Не зовсім... Спробуй вкласти більше іронії у цю фразу: «Кохання — про нього бридко навіть слухати, коли перестанеш кохати!» А ти, Дюаль, іще раз пройдиш по сцені.

«Мана... Вони переслідують, як мана, як візерунок квітів на шпалерах у новій кімнаті... О! Та це, здається, непогане порівняння! До ніг, звичайно, не підходить, але для чогось іншого згодиться...»

Вільнер вийняв блокнот і про всяк випадок записав туди фразу, що спала йому на думку.

— Знаєш, Ромене, — сказав він, заховавши блокнот, — перший варіант був кращий. Повернись до нього.

Після цього настала черга вдосконалювати репліки Сільвени.

Це була третя або четверта репетиція, і в ході її Вільнер відчув, що в нього зростає цікавість до молодой актриси, яка грала дру-

горядну роль Естер. По-перше, Сільвена була руда; Вільнер теж, поки не посивів, був рудий, і тому почав симпатизувати Сільвені. Він відзначив, що в Сільвени гарна будова тіла, що вона приваблива, що в її руках і голосі є щось гіпнотичне. Крім того, вона нагадувала одну з його коханок, якій тридцять п'ять років тому він завдав чимало страждань.

«Але вона занадто холодна: претензії багато, а майстерності мало. Зовсім сирий матеріал, однак попрацювати над ним варто: з цієї Сільвени можна зробити актрису».

Кілька хвилин він мовчки слухав, аналізуючи, що в інтонаціях і жестах Сільвени правдиве, а що фальшиве, відокремлюючи усе, що йшло від серця і було цінне, від дешевого наслідування.

Потім раптом підвівся й крикнув своїм низьким громовим голосом:

— Все це зовсім не годиться! Гірше й уявити собі не можна! Справжня королева! Нічого не розумієш! Думаєш, що граєш, як богиня, а насправді — дурепа та й годі!

Сільвена гадала, що вона грає блискуче, і сподівалась почути компліменти; вона повернула до Вільнера своє обличчя, на якому застиг вираз гіркої досади. Який це сором чути такі зауваження в присутності товаришів! Вона хотіла сказати Вільнерові, що так не розмовляють з жінкою, що після таких закидів можна зовсім розгубитись, а крім того, коли вона й справді погано грала, то лише тому, що погана роль.

Але Вільнер уже піднімався на сцену маленькими східцями, і Сільвена, опинившись віч-на-віч із цим літнім чоловіком, що нагонив страх на всіх — на робітників, режисерів, білетерок, акторів, декораторів та електриків, — відчула себе зовсім безпомічною.

Пропорції сцени одразу ж змінювались, коли на ній з'являвся Вільнер. Розташування меблів, приступки бутафорських сходів, навіть механіка сцени — все набувало змісту, ставало реальним, доцільним.

І Вільнер почав пояснювати, якою має бути Естер Могар, який у неї вигляд, жести, міміка, з якої вона родини, що її турбує, за що вона вболіває; він укладав в уста своєї героїні побутові репліки й глибоко життєві сентенції. Він ходив від крісла до кушетки, від кушетки до дверей, лютував, кричав, лаявся і раптом ставав лагідним, простягав руки, підскакував до Сільвени, хапав її за плечі, різко повертав, змушував стати так, як йому хотілось, приголомшуючи брутальною лайкою. Величезні ніздрі його роздувались, повіки звисали з-під брів, — він був майже гарний у цю хвилину, як може бути гарний розлючений гігант, як буває гарний віл, коли він напружив-

ся, щоб витягти застряглий віз, як дроворуб, коли він заганяє в дуб свою сокиру, або скульптор, обтесуючи мармурову брилу.

Кого вирізьблював він у цю мить з невидимої кам'яної брили? Чий образ ліпив з баговиння слів? Кого хотів оживити своїм голосним диханням? Неіснуючу Естер чи реальну Сільвену?

Трохи сумно було дивитися на те, скільки енергії і знання людської натури витрачається на мізерну роль Естер Могар, що вкладається в якихось вісімдесят рядків звичайнісінького тексту, на персонаж, котрий протягом лише одного сезону шовчочора з'являтиметься на кону й виголошуватиме ці вісімдесят рядків, а потім, мабуть, назавжди зникне, похований на неозорому кладовищі другорядних театральних героїв.

Та Вільнер розумів, що творчість не розрізняє деталей, і природа, формуючи крильце хруща, витратила на це не менше зусиль, ніж на створення мозку людини.

Присутні — машиністи сцени й актори — замовкли. Вільнер був в ударі. Ця людина, яка і в світських розмовах, і в своїх п'єсах любила із знанням справи розмірковувати про кохання, була закохана лише в такі хвилини.

Двадцять разів підряд бідолашна Сільвена, покірنا, приголомшена, очманіла, насилу пересуваючи ноги, неспроможна ні про що думати, знову й знову повторювала зовсім просту фразу:

— Ой ні, знову пережити те, що я вже одного разу пережила, — нізачо!

— Та що ти справді, невже тебе ніхто ніколи не кидав, не зраджував? — закричав раптом Вільнер.

— А вас? — вихопилося в неї від злості й страху.

Вільнер випростався на весь зріст, мить подумав.

— Так, серденько, я цього скуштував у своєму житті, — серйозно відповів він. — І добре, що так сталося! Це дало мені велику користь і, як бачиш, дає і зараз.

Сільвена згадала минулу весну і той день, коли Жілон прийшов сказати їй, що Габріель кидає її. Відтоді кохання не поверталось до неї — було кілька випадкових зустрічей, але вони не залишили після себе приємних спогадів. І Сільвена раптом відчула себе такою нещасною, такою самотньою, такою маленькою в цьому великому світі, що вимовила, нарешті: «Знову зазнати... нізачо!» так зворушливо, що це могло б викликати сльози в цілого залу.

— Отак, мабуть, непогано, — мовив Вільнер, намагаючись не виявляти свого задоволення й гордості.

Сільвена, зіщулившись на старій кушетці,

дала волю своїм розладнаним нервам і, трясучи розкішною вогняною шевелюрою, повторювала переривистим від ридань голосом:

— Ой ні... ой ні, мес'є Вільнер... ну, гаразд, метр... якщо я корова, якщо так буде щодня... я краще відмовлюсь од ролі.

Вільнер знизав плечима, і з його рота, мов з ринви, забулькали слова:

— А ти знаєш, що казав старий Жюль Леметр? Він казав: «Актор — все одно, що сурма: не дутимеш, не гратиме...» Звичайно, — додав він, — бувають і чудеса: трапляються такі сурми, що грають самі.

І, повернувшись спиною до сцени, освітленої жовтим світлом, спустився маленькими східцями, нишком мацаючи свій пульс, щоб перевірити, чи не дуже він перевтомився.

За кілька хвилин Едуард Вільнер у хвацько заламаному м'якому фетровому капелюсі й широчезному світло-бежевому пальті, підбитому бобром, знову з'явився за лаштунками.

— Мадемуазель Дюаль уже пішла? — спитав він костюмершу.

— Ні, мес'є Вільнер, вона ще тут.

Він штовхнув двері однієї з артистичних убиралень. Сільвена сиділа перед дзеркалом, запустивши руки в своє пишне волосся; побачивши в дзеркалі Вільнера, вона розгублено схопилась.

— Хочеш пообідати зі мною завтра ввечері? — спитало Вільнерове відображення. — Я поведу тебе в «Срібну башту». Ти нічого не маєш проти «Срібної башти»? От і добре, значить, мій шофер заїде по тебе о восьмій годині.

V

На другий день о восьмій годині вечора шофер заїхав по Сільвену і так дбайливо посадовив її в автомобіль, наче то була тендітна незаймана дівка, яку він віз на заклання. Він накинув їй на ноги хутряну запону. Однак вечір був теплий, і Сільвена зробила заперечний жест, — мовляв, запона їй не потрібна.

— Ні, ні, — мовив шофер, — мес'є наказав мені неодмінно накрити ноги мадемуазель запоною. І крім того, він звелів мені передати вам ось оце.

І він простяг Сільвені чудову троянду, одну-єдину, в пакутику із цупкого, хрусткого паперу; троянда була на довгій стеблині, тому її не можна було приколоти до грудей.

У голосі шофера вчувались нотки інтонації Едуарда Вільнера; він розмовляв повільно, як його хазяїн, і, виконуючи наказ,

почував себе, здавалось, наділеним вищою владою.

У молодій актриси тремтіли коліна. Не знаючи, що зробити з трояндою, вона машинально вдихала її аромат і уявляла собі, як вона разом з драматургом увійде до ресторану, з вікон якого відкривається вид на Сену. Двадцять чоловік повернуть голови й зашепотять: «Вільнер!.. Вільнер!.. А хто це з ним?.. Ага, Дюаль, що грає в його п'єсі». Їх побачать двадцять чоловік і завтра розкажуть про це двомстам іншим парижанам.

Нерви в Сільвени напружилися від радісного хвилювання. Цей обід був новим кроком на омріяному шляху, він наближав її до того дня, коли ім'я Сільвени скрізь стане славетним, коли при її появі за плечима в неї озиватиметься шепіт, що супроводить великих акторів, чемпіонів з боксу, голів кабінету міністрів та деяких письменників у кращу пору їхнього життя.

Як же їй поводитися, щоб зацікавити Вільнера й здобути користь із цієї зустрічі? Прикинутися високоінтелектуальною або світською дамою, зробити вигляд, ніби вона нехтує мужчинами, чи бути сентиментальною? А може, удати із себе актрису, закохану в мистецтво? Останнє видалось їй найкращим. Але Сільвена не була впевнена, чи зуміє вона зіграти як слід цю роль.

Автомобіль зупинився на авеню Анрі-Мартен, шофер відчинив Сільвені дверцята й провів її до просторого вестибюля з колонами. Статечний швейцар, який поважно сидів у скляній будці, наче це було міністерство, а не ресторан, окинув оком молоду жінку, коли вона проходила повз нього. Ліфт у стилі рококо, схожий формою на сидячі ноші, повільно підняв її на другий поверх.

Лакей у білій куртці відчинив Сільвені двері й мовчки повів її через анфіладу тьмяно освітлених кімнат з розсувними дверима. Сільвена встигла помітити на ходу тільки окремі деталі обстановки: величезні мармурові копії античних бюстів, стародавні ризи — бордо із золотом — за склом вітрин, сучасні меблі, старовинні фоліанти.

Сільвена йшла з трояндою в руках, і її несміливість зростала з кожним кроком.

Тьмяне освітлення й тиша святилища, яка панувала в цьому приміщенні, таємниці всесвіту, що, здавалося, дрімали під шкірою палітурок, сточених часом, одіяння священників, застигли обличчя мертвих богів, а головне двері, що самі безшумно зачинялися за нею, — все це створювало в Сільвени таке враження, наче вона йде залами не-

відомого храму, звідки не зможе знайти виходу.

Слуга розсунув останні двері, і перед очима в Сільвени постала святая святих, залита яскравим світлом.

Постарілий бог, кумир усього міста, підвівся з-за столу і з грацією мінотавра попрямував до нової жертви, яку йому посилало життя.

Вільнер був у довгій куртці з темно-зеленого шовку, яка підкреслювала сивину його короткого кучерявого волосся.

— О, чудово! — вигукнув він. — Саме такою я й хотів тебе бачити. Жінка завжди повинна мати в руках квіти. Та коли ти хочеш, щоб у тебе була хода принцеси, не треба так похитувати стегнами.

Кімната, куди прийшла Сільвена, була Вільнеровою опочивальнею. Широкий низький диван, що правив за ліжко, був накритий шовковистою шкірою і стояв, ніби трон, на постаменті, до якого вели дві сходинки; поряд стояв нічний столик з численними ліками — усілякими коробочками з порошками, флаконами з пілюлями, тюбиками, крапельницями, інгаляторами. Тут були також бинти і йод на випадок, якщо божество вдряпнеться, своєрідні фарфорові мисочки для промивання очей, схожі на підставки для яєць, і медикаменти для лікування всіх зовнішніх та внутрішніх органів і залоз.

У каміні повільно догоряло поліно, сповнюючи кімнату, нагріту радіаторами, запахом тліючого дерева. На великому письмовому столі лежали за алфавітом у різнокольірних папках рукописи, тексти, надруковані на машинці, записні книжки з нотатками — і все в такому порядку, немов тут працював досвідчений бухгалтер.

Сільвена одразу ж помітила столик для бриджа, накритий на дві особи.

Раптом Вільнер обернувся до Сільвени: — То де ж ти хочеш обідати: у «Срібній башті» чи тут?

— Далебі, я не знаю, метр... як ви скажете... — розгубилася вона, скося глянувши на столик для бриджа.

І тут же розсердилася на себе за свою нерішучість: згадала, як одного разу ось так прогавила нагоду одержати чудові перли — це було того дня, коли вона познайомилася з Люсьєном Мобланом.

«Мабуть, мені судилось усе життя робити одні й ті самі помилки», — подумала вона.

— Не називай мене, будь ласка, так церемонно — «метр», неначе я родинний нотаріус... — мовив Вільнер. — Називай «Едуард», як усі мої близькі друзі. І, приголомшивши її цим привілеєм, додав: — Ти маєш

рацію: ми пообідаємо тут. Це буде набагато приємніше.

Вільнер подзвонив і звелів подавати на стіл.

— Погасить світло в інших кімнатах, — наказав він.

Сільвена незабаром зрозуміла, що Вільнер зовсім не збирався обідати десь-інде. Обід був готовий і складався з таких страв, які не зробиш нашвидкуруч.

Вона приховала свою досаду і, перебо-ровши розчарування, вирішила виконати хоча б другу частину програми, запланованої на цей вечір, — зацікавити, заінтригувати, причарувати Вільнера.

Але він не давав їй і слова вимовити. Мов вогню, Вільнер боявся людей, які, познайомившись з ним, заявляли: «Знаєте, моє життя — чудовий сюжет для п'єси».

Йому здавалося, що Сільвена якраз і належить до цієї категорії людей.

Він волів говорити сам — виголошувати старі думки, сипати парадоксами п'ятдесятирічної давності, що стали вже істиною, наприклад: «не в молодості щастя». Він умів причепити до заялжених, давно відомих усьому світові афоризмів такий поплавець, що вони твердо трималися на поверхні.

— Найщасливіша пора життя — це старість, — казав він. — І шкода, що вона така коротка.

Вільнер не цікавився думками співрозмовника. Він робив висновок про людей залежно від того, як вони ставились до його монологів. Про Сільвену Вільнер подумав:

«Її чекає або «Комеді франсез» (там ставлять такі погані п'єси!), або шиночок, закохається в якого-небудь швейцара чи кухаря й відкриє шинок «У Сільвени». Туди ходитимуть люди (не я, то інші)... Ні, мабуть-таки «Комеді франсез»: вона — типова егоїстка й дуже непокоїться за своє майбутнє».

Він накапав собі в чарку двадцять крапель ліків і поклав на скатерть дві стимулюючі пілюлі, які збирався прийняти після печені, разом із таблеткою заспокійливого.

Сільвена скористалася з його мовчанки і вимовила приготовлену заздалегідь улесливу фразу — висловила подив, чому Вільнер досі не академік.

— А навіщо це мені? — спитав він, підвівши голову. — Ну, що може дати мені це звання? Я ж сказав тобі, що почуваю себе цілком щасливим, — додав він, потягаючись. — Поглянь на мене. Я маю все. Я творю. А бути першим драматургом свого часу не так то вже й погано. У мене є свій театр, і, сидючи в його кріслах, мені аплодують і розумні, і багаті, і дурні, і бідні, і молоді, і літні, і люди досвідчені, і не-

досвідчені. І я радію, коли мені щастить відкрити талант, витягти його із шкаралупи, показати юрбам дурнів...

Останні Вільнерові слова підбадьорили Сільвену.

— А головне, — глухо вів далі Вільнер, нахилиючи до тарілки свою пику, — мене туди ніколи б і не прийняли, бо я єврей.

— А Порто-Ріш?

— Ну, Порто-Ріш нікому не заважав: це був талантик другого гатунку!

Він узяв зубочистку й почав длубатися нею в зубах.

— Може, ти все-таки хочеш пообідати у «Срібній башті»? — спитав він. — Ні, справді?.. Так, звичайно, у «Срібній башті» чудово годують, але страшенно дорого — справжнє здирство... Про що це я говорив? Ага: що я надзвичайно щаслива людина. І найбільше, найглибше джерело радості для мене — те щастя, яке я дарую жінкам... усім без винятку, розумієш: усім...

Сільвена відчула під столом дотик високих Вільнерових колін.

— Усі мої дами листуються зі мною і називають мене «мій великий Едуард». Вони й досі присилають мені подарунки і тільки й чекають того дня, коли знову будуть належати мені. Бачиш оцей золотий годинник — мені його подарувала одна жінка тиждень тому. Он у тій шухляді лежать десятки таких годинників. Я б міг, коли б хотів, відкрити крамницю годинників. — Він ковтнув вина і провадив далі. — Я пам'ятаю кожену жінку, з якою був близький...

— Я б не сказала, що мені дуже приємно це слухати... Едуарде... — мовила Сільвена, намагаючись не зустрічатися з ним очима і граючись краєм скатертини.

«Ага, вже ревнує!» — подумав Вільнер.

— Чого, моя крихітко? — удавано наївно спитав він.

— Якщо у вас така пам'ять, то невже ви не пам'ятаєте... у двадцять другому році?

— Що, в двадцять другому році? — спитав Вільнер. — Хіба... Хіба... ми були з тобою в близьких стосунках?

Сільвена злегка нахилила голову.

В очах у Вільнера промайнув сумнів.

«А може, вона глузує з мене?..» Потім сумнів змінився тривогою і навіть страхом.

— Я не наважилася нагадати вам про це, коли ви мене ангажували, — сказала Сільвена. — Мені здавалося, що це буде нескромно. Але все-таки я вважала... Правда, я була тоді ще дівчисько!

— Стривай... стривай... А й справді... тепер я згадав... Ми зустрілися з тобою в нічному ресторанчику, і я потім одвіз тебе додому машиною, правда ж? Тобі дуже хотілося мати дитину, але нічого не виходило... А мені хотілося зробити тобі приємність...

Ти ж нічогісінько не тямилася в коханні. Значить, це була ти? Але відтоді ти так змінилася, стала така гарна...

В цю хвилину до кімнати ввійшов дво-рецький.

— Месьє просять до телефону. Месьє Лашом.

— Гаразд, переключіть сюди, — сказав Вільнер, радіючи, що можна припинити цю розмову із Сільвеною.

«Ні, це справді дуже дивно. Такого зі мною ще ніколи не траплялось», — подумав він і підійшов до телефонного апарата.

— Добрий вечір, мій друже і наш дорогий депутате... — сказав він, знявши трубку. — Дякую, так, чудово... Пообідати з вами в п'ятницю? Буде чоловік вісім? А де? Так, так, я люблю це місце. Там дуже весело. У смокінгу? А хто буде?.. Ні, я маю на увазі жінок. Наша мила Марта, звичайно, так, княгиня Торредж'яно — так, добре... Інесса Сандоваль, поетеса, так, так... — Вільнер записував ці імена в блокноті. — Добре, друже, домовились: у п'ятницю, о восьмій, неодмінно, — сказав Вільнер і повісив трубку.

«Маленька Сандоваль... Ні, з цією я ніколи не був близький».

Вільнер підійшов до невеличкої дерев'яної скриньки, пошукав у картках, вийняв одну з них, на якій стояла літера «С», і прочитає:

«12 грудня 1908 року. Обід у герцогині де Жіверні. Маленька Сандоваль, двадцяти років, недавно вийшла заміж за Жюля Сандовалю. Гарненька, досить розумна брюнетка. Була в сукні кольору морської хвилі та в кольє з димчастих топазів. Порадив їй не носити сережок, бо вуха не потребують прикрас...»

На картці було ще дві позначки: одна зроблена 1913, а друга — 1924 року. Старий спокусник зберігав у цій дерев'яній скриньці записи, що стосувалися близько восьмисот жінок; деякі з них були його коханками, а деякі ні. Ці записи охоплювали п'ятдесят років його життя в Парижі і взагалі в Європі.

Перш ніж іти куди-небудь на обід, він завжди цікавився іменами запрошених і перевіряв дані про них у своїх картках. У п'ятницю, на цьому обіді, де буде вісім чоловік, він після кофе сяде з Інессою в куточок, і з його рота, мов із ринви, польлються чарівні слова.

«А знаєте, де ми з вами вперше зустрілись? — скаже він. — В милої Сесіль де Жіверні... Атож. Двадцять років тому, абсолютно точно, любя. На вас була тоді сукня кольору морської хвилі, шовковиста, як водорості... Так, я це дуже добре пам'ятаю! Хіба я міг забути... Я тоді очей не міг відір-

вати од ваших вух. І ви люб'язно зняли на хвилину ті прегарні коштовності, що були на вас, і дали мені змогу насолодитися ще прекраснішими коштовностями».

Мало хто з жінок міг устояти проти такого залицяння. Вільнер про всяк випадок порився в картках на літеру «Д». Знайшов записи про багатьох небіжчиць. Але про Сільвену — нічого.

«Ось що значить зневажати жінок, якщо вони не графині», — розізлився він на себе, повертаючись до столу.

VI

Посуд було прибрано, столик для гри в бридж складено, слуга щез у глибині храму. Тільки автомобілі, які час від часу проїжджали під вікнами, нагадували Сільвені про те, що десь поряд є люди.

Вільнер узяв її за руку й несподівано патетичним тоном мовив:

— Ти так потрібна мені, любя! Ти повинна допомогти мені піти з життя. — І глибоким проникливим голосом почав снувати навколо своєї полонянки павутиння, вплітаючи в товсті, мов канат, нитки то обіцянки щастя, то розпачливі вигуки, ремствуєючи, що надмірна слава й талант прирікають його на довічну самотність. Він розставив найрізноманітніші силіца, щоб у самого себе створити враження, ніби йдеться про дичину, яку не так легко спіймати.

«І, крім того, таким, як Сільвена, завжди подобається, коли їх намагаються завойовувати», — подумав він і раптом сказав:

— Але перш ніж здохнути, я їх ще всіх здивую. Напишу п'єсу про Мойсея, з якою не зміг дати собі ради цей осел Шатобріан. І це буде мій єдиний, справжній автобіографічний твір.

Говорити про себе — то був один із його способів зваблювання. Він не боявся ні перебільшень, ні небезпеки видатися смішним. Він вдавався до всіляких прийомів, розкриваючи всю багатогранність своєї натури і все багатство свого розуму перед тією, яку глибоко зневажав і яка не могла оцінити й половини того, про що він їй говорив. Вільнер робив це для власної втіхи, а Сільвена була тільки глядачем, без якого не змогла б відбутися ця тисячна вистава.

«Ще одна пам'ятатиме про мене, ще одна зможе сказати, що бачила Вільнера без машкари, і сприятиме цим поширенню легенди про мене».

А Сільвена й справді мимоволі піддалася чарам цієї людини, що мала таку незвичайну життєву силу, і в міру того, як минав

час, ставала наче ще величнішою і вагомішою.

Наставала хвилина, коли Вільнеровому співрозмовникові починало здаватися, ніби перед ним сидить чи то прототип тих давніх витворів природи — істот, котрі є чимось середнім між людиною і звіром (їхні зображення збереглися на священному посуді доізраїльських часів), — чи то плід її нових дерзань, але ще досконально не викінчений — щось середнє між людиною і богом.

Сільвена зовсім забула про свої надії, які вона покладала на цей обід. Могутня індивідуальність хазяїна зламала її.

«Він зробить зі мною все, що схоче, — подумала вона. — От тільки чи не застарий він? Чи потрібні ще йому жінки? Може, він тільки туману мені пускає?»

Почасти із цікавості, а почасти прагнучи звільнитися від його чарів, Сільвена підвела.

— Вже пізно, — сказала вона. — Мені час додому.

На Вільнеровому обличчі застиг вираз справжнього страху. Він схопив Сільвену за руки.

— Ні, ні, ти не можеш зараз покинути мене. Адже ми тільки-но почали розуміти одне одного. Ти теж нещаслива... я це знаю, бачу.. а зараз, повір, ти зазнаєш щастя. Не треба порушувати ритм. — Голос його став глухіший, у ньому з'явилися вимогливі й благальні нотки. — Зі мною ти зазнаєш розкоші, рівної якій немає на землі, — провадив він далі. — Тоді ти була ще занадто юна, не розуміла, з ким твориш любов. І не могла бути щаслива, бо не розуміла, що це означає, коли я кохаю когось.

Коли в компанії хто-небудь розповідав, як висловлюється в таких випадках Вільнер, всі аж заходилися сміхом. Але та, що слухала його, ще довго була охоплена надією і страхом, навіть коли б уже наступного дня глузувала з Вільнера.

— І я зроблю з тебе велику актрису, — прошепотів він і тут же подумав: «Хоч би ця дурненька не пішла. Надто багато сили витратив я на неї. От йолоп: треба було йти навпростець».

Вільнер знав: якщо Сільвена піде, він зненавидить її; знав, що відчуватиме приниження й сором за те, що розіграв перед нею цю безплатну виставу. А головне, він знав, що, мабуть, не засне до ранку і мацатиме пульс, докоряючи собі за те, що надто багато пив, надто багато говорив, надто багато хвилювався. Прислухатиметься до биття свого серця і з тривогою стежитиме за роботою цього органа, яким керують на відстані нерви і на який вплива-

ють і отрути, і зворушення, і просто роки. Яка ж невідома сила керує серцевим м'язом? І від якої хвилиної неухважності цієї сили серце може раптом завмерти й зупинитися?

Якщо «ця дурненька» не повернеться за-раз од дверей, біля яких вона стоїть і, тру-сачи своїми чудовими рудими кучерями, повторює: «Ах, ні, прошу вас, Едуарде... да-лебі...», Вільнер знав, що не заспокоїться до ранку, раз у раз перевірятиме, чи жевріє ще в його грудях життя.

Заполонений думками про тлінність своєї земної оболонки, наляканий її тендітністю, ясно розуміючи, що його велетенське тіло — лише складне з'єднання безформних клітин, де циркулюють густі, забарвлені в різний колір рідини, де відбувається повільний безупинний розпад тканин, він боротиметься з безсонням і страхами, а від них можна врятуватися хіба тільки перебираючи в думці рік за роком список своїх коханок, додавши до них Сільвену в 1922 році... Нарешті, крізь щілини у віконницях проб'ються перші промінці денного світла, нарешті, остання доза снотворного, прийнятого надто пізно, заспокійливо вплине на незрозумілий орган...

Вільнер глянув на годинник. Мине ще шість довгих годин, перш ніж сіруватий світанок торкнеться неба.

— Невже ти відмовиш літній людині? — сказав він їй, вдаючись до крайнього способу, став на коліна.

Сільвена одійшла від дверей і присіла на край ліжка.

Вільнер зажадав, щоб вона роздягалася повільно, і, немовби поступово підготовляючи її до майбутнього раювання, обцілював своїми товстими губами все тіло Сільвени. Тепер він був навіть вдячний їй за те хвилювання, яке викликала в ньому її відмова. Молодець, чудово зіграла свою роль, зате тепер він міг досхочу дивитись на неї, торкатись її — вона була його здобиччю.

Сільвена лежала на хутрянtimer укривалі, і їй здавалося, що зараз вона задихнеться; на нічному столику неприємно пахнули ліки.

Вона щиро вдала, ніби знемагає від насолоди, втім, у неї вистачило розуму і справді тішитися цією хвилиною: адже тепер вона розуміла, «з ким творила любов».

Тим часом старий мінотавр розмірковував. Його думка ширяла в холодній височині, де Сільвена важила стільки ж, як черв'як, придушений підбором черевика: Вільнер намагався знайти відповідь на питання, що здавна цікавило його: «Чому тільки любов здатна заглушити страх перед смертю?»

Напередодні святого Юбера, другого листопада, в день поминання померлих, маркіз де ла Моннері викликав до себе подружжя Лісовиків.

Леонтіна Лісовик, — прізвисько доїжджачого поширилося і на його дружину та трьох синів, і тепер ніхто вже не пам'ятав, що їхнє справжнє прізвище Буйо, — була маленька, чорнява й криклива жінка; вона безперервно кліпала віями, як метелик крильми, і весь час бурчала на чоловіка. Втім, точнісінько так само бурчала вона під час молитви на всіх святих і навіть на самого господа бога.

— Отже, Лісовиче, завтра ви заженете свого двохтисячного оленя? — спитав маркіз.

— Будемо сподіватися, пане маркіз, будемо сподіватися, — відповів доїжджачий. — Прогавити оленя в день святого Юбера було б дуже прикро. За тридцять дев'ять років служби таке зі мною сталося тільки раз. Пан маркіз пам'ятає, це трапилося через рік після війни, коли собаки в нас були немущтровані... Атож, двохтисячний олень — це не жарт...

Лісовик похитав головою, схвилюваний спогадами про минуле. Він любив справу, якій присвятив своє життя, приятелював з деревами й лісом, і місце в його маленькому світі належало йому по праву. Він знав, що скрізь від Артуа до Гійенни, від Пуату до Морвана поважні панове казали: «Лісовик? Той, що з Моглева? Та це ж перший доїжджачий Франції!» Він полював на баских конях, гордо гарцював по селах у своїй жовтій лівреї, разом з принцями й особами королівської крові заганяв оленів. Хазяїн його був добрий, шанований усіма чоловік; крикливий голос чудової дружини здавався йому небесною музикою, гімном захоплення і любові; він виростив трьох синів; усі троє були здорові, посідали скромне, але цілком пристойне становище. Один із них уже мав дітей.

«Все-таки я прожив щасливе життя», — не раз казав собі Лісовик. Ось на які думки наводила Лісовика перспектива загнати двохтисячного оленя, про що він так часто говорив і чого чекав уже багато тижнів, вбачаючи в цьому певну мету, апофеоз... «Скоро, пане маркіз: загнали вже тисяча дев'яносто вісімдесят восьмого». Або: «Бачиш, Леонтіно, залишилося тільки шість штук...»

І от настав переддень великої події.

За збігом багатьох непередбачених обставин, які не можна було врахувати заздалегідь (повільне танення снігу, витівки весни, — ставало то тепло, то знову холод-

но, — хитрість тварин, на яких полювали, більша чи менша чутливість собак), довгождані лови припали на день святого Юбера. Лісовикові це здалося приреченням самого неба.

До того ж, він розумів, що йому вже недовго залишилося полювати.

«Ну, зажену ще сто, сто п'ятдесят оленів, а потім стану лісником, якщо, звичайно, пан маркіз чи пані графиня погодяться. А для доїжджачого, щоб добре працювати, я вже застарий: адже мені минуло вже шістдесят три».

— Так от, Лісовиче, — промовив маркіз, погладжуючи сиві вуса, — я звелів прийти вам і вашій дружині, щоб відзначити разом з вами цю подію і дещо подарувати вам.

«Невже Флоран сказав йому, що я мрію про пральну машину? — промайнуло в голові у Леонтіни. — А може, він дасть нам грошей? Тоді, звичайно, ми не будемо купувати машину, а заховаємо гроші на чорний день».

— Адже ви не тутешні, — вів тим часом далі сліпий. — А старість наближається з кожним днем, і я хочу, щоб ви спокійно доживали свого віку, знаючи заздалегідь, де спатимете вічним сном. Тому я вирішив подарувати вам місце на кладовищі.

Ця звістка надзвичайно схвилювала літне подружжя: Лісовик увесь почервонів, а Леонтіна ще швидше закліпала віями.

— Ах, пане маркіз! — вигукнув доїжджачий. — Ні, справді-бо, це дуже великодушно з вашого боку! Більшої радості дати нам ви не могли!

— Вам залишається тільки вибрати собі місце, яке самі захочете, — сказав маркіз. Доїжджачий обернувся до дружини.

— Це вже ти вибирай, Леонтіно, — мовив він, наче йшлося про будинок.

Дружина Лісовика, витираючи кінчиком фартуха очі, озвалася крикливим голосом, різкості якого не змогли пом'якшити навіть сльози:

— Це вже де пан маркіз звелить, наш благодійник. Мені б тільки хотілося, щоб ноги були на сонці.

Сліпий мимохіть кашлянув, прочищаючи горло.

— А на завтрашній день усе готове? — спитав він.

— Так, пане маркіз, як завжди, — відповів Лісовик. — Пані графиня бере на себе церкву — разом з паном графом.

— А яких собак ви візьмете до церкви?

— Саме про це я і хотів з вами порадитись, пане маркіз. Найгарніший у нас Ганнібал, його можна дати Жолібуа. А сам я, коли пан маркіз не заперечує, взяв би Валансея. Звичайно, стать у нього вже не та, що колись, та й звичай не велить брати ста-

рих псів. Але такі собаки, і пан маркіз це добре знає, — рідкість. Люди, які розуміються на цьому, погодяться з нами. Йому дванадцять років, а який це ще пес, просто диво. Це його останній сезон, і я боюся, що він не доведе його до кінця. Сеча в нього погана, видно, з міхуром негаразд чи щось інше... По справедливості, його треба взяти до церкви.

— Гаразд, Лісовиче, беріть Валансея... Адже в мого молодшого брата теж... — промовив маркіз і злегка згорбився у кріслі.

Чи то в Урбена де ла Моннері погана була вже пам'ять, чи, може, він лінувався пояснити свою думку або був просто безсилий це зробити, важко сказати, але, стомившись після тривалої розмови, він дедалі частіше вдавався до дуже дивних порівнянь, незрозумілих ні для кого, крім нього самого.

Лісовики побачили, що маркіз стомився, і тихенько вийшли в кухню, де вони залишили свої сабо.

Повертаючись до свого будиночка неподалік од псарні, Леонтіна, не перестаючи шморгати носом, сказала чоловікові:

— От бачиш, татку (вона запозичила в дітей звичку називати так чоловіка), бачиш, у нас все-таки буде свій клаптик землі.

Лісовик мовчав, про щось зосереджено думаючи.

— Це він згадав свого брата генерала, коли я про міхур сказав, — несподівано мовив він. — Той так і вмер од уремії. І як тільки в людей вистає нахабства говорити, що панові маркізу відібрало пам'ять!

VIII

Низьке темне склепіння; стрілчасті вікна із свинцевою рамою не пропускають денного світла. Величезні голови вбитих оленів, обвиті падубовими гірляндами, чергуються з картинами хресної путі. З-під рясного листа видно то Жанну д'Арк з благально здійснятими руками, то гіпсову голову кюре з Арса, то німб святої Терези. При мерехтливому світлі свічок здається, ніби гіллясті роги мелькають серед кущів, крізь які намагаються продертися невидимі тварини. Наче це зовсім не церква, а лісові хащі.

Пахне осінню, туманом, ладаном і хутом.

У нефі зібралося стільки людей, що запізнілі гості насилу змогли проштовхатися до своїх місць у останніх рядах запрошених. Ні на великдень, ні на різдво, ні на яке інше церковне свято у кюре невеличкого сільця Шанту-Моглев не було такої

кількості пишно вдягнутої пастви. Тут зібралась уся висока й дрібна знать провінції, серед неї й найменіші вельможі та молоде покоління, не зв'язане ще шлюбом, — триста чоловік, чий родовід бере початок у глибинах французької історії, а імена нагадують про далекі битви, знамениті полотна, коннетаблів, дуелі, договори, зради королів. Між аристократів пролізло і кілька багатих торговців лісом та хлібом, два чи три паризькі банкіри, відомий нотаріус із породистим обличчям, у руках якого були акти, що свідчили про збагачування чи повільне зубожіння майже всіх присутніх, а також охоронці історичних пам'яtnиків, вод та лісів.

Біля східців, що вели до вітаря, стояли в чоботях з розтрубами двоє доїжджачих; кожен з них тримав на смику великого мисливського пса.

Старий Валансей, побурілий, з роздутими боками та вигнутим хребтом, прикритим величезним рюшем із чорних і жовтих стрічок, тряс задом і через кожні три хвилини випускав на кам'яні плити кілька краплин кров'янистої сечі.

Кюре нервувався—цей пес непокоїв його набагато більше, ніж уся меса: він боявся, що хлопчики-співачи реготатимуть, дивлячись на Валансея.

Кілька сурмачів у червоному, яких спеціально викликали з Буржа, стояли перед закритою фісгармонією.

Обабіч хорів, на місцях, призначених, як правило, для священослужителів, сиділи нагоничі — чоловіки ліворуч, жінки праворуч. У каптанах, через колір яких мogleвські лови називали «ловами сонця», закриті нижче пояса різьбленою дубовою загорожею, вони скидалися на зображення дарителів у куточках старовинних вітражів.

Двох братів-капуцинів, які прийшли проповідувати пустельництво, натовп поступово відтіснив у темний куток; на їхніх зарослих обличчях горіли від здивування й цікавості очі; брати весь час перешіптувались між собою, ділилися один з одним своїми враженнями.

На передньому місці ліворуч, трохи піднятому й схожому на кафедру, нерухомо сидів маркіз де ла Моннері; повіки його були напіврозтулені, і під ними виднілися затуманені білястою плівкою зіниці; гордо піднесена голова із щіточкою волосся на потилиці лежала на спинці стільця. Поряд з ним куняв, погладжуючи свою камергерську цапину борідку, обрезакий товстун з блідими одутлими щоками і головою, наче спеціально створеною для мереживних комірців. Це був віконт де Дюе-Душі; свого часу він був представником у Франції покірного претендента на трон, герцога Ор-

леанського, саме тому йому і було виявлено честь сидіти поруч господаря. Далі сидів красень Габріель Де-Воос, минулого сезону він був тут звичайним гостем, а тепер став племінником маркіза й фактичним хазяїном ловів; за ними рядами сиділи мисливці — горбоносі, з жилими шиями, кістлявими руками і кущастими бровами, всі абсолютно схожі один на одного, крім майора Жілона з круглою, мов куля, головою, і недоречно червоного, наче цегла, голландського барона-велетня, котрий у ловах нічого не тямив і вже з самого ранку був під чаркою.

Жіноча половина являла собою суцільні ряди трикутних капелюшків, оздоблених короткими пір'їнами, гаптованих золотим позументом і посаджених під різним кутом на сивому з синюватим полиском волосся графині де ла Моннері, на каштановому волоссі Жакліні, на чорному, як вороняче крило, волоссі її двоюрідної сестри Ізабелли, на тьмяному волоссі, що облямовувало ненапудрені щоки багатьох поміщиць, змучених частими родами, над високим чолом довгообразної мадемуазель де Лонгуаль, п'ятдесятилітньої дівчи з турнюром амазонки й чоловічими руками.

Габріель був похмурий. Він почував себе сковано в новому убранні, яке так різко виділялося на тлі старих каптанів, вилялях від снігу та безснєвних дощів, вицвілих під сонцем, роз'їдених кінським потом, вкритих плямами від кінської слини.

Та ще пані де ла Моннері надало сказати вранці Жакліні в його присутності:

— Як же він схожий у цьому одязі на Франсуа — просто двійник! Адже твій перший чоловік теж любив ці маскарadi.

Сама пані де ла Моннері ненавиділа полювання і їздила на нього тільки раз на рік, у день святого Юбера, наче імператриця-вдова, що робить поступку дворові.

З самого початку церемонії Габріель не відривав очей од дружини: він дивився на неї так, як дивиться на свою дружину-маніристку ревнивий чоловік, немов сподівався перехопити погляди, якими вона обмінюється з потойбічним світом.

«Не може бути, щоб вона зараз не згадувала його, — думав Габріель. — Вона дивиться на мене, але бачить на моєму місці його».

Він не любив ходити з нею до церкви — до будь-якої церкви, не любив також, коли вона ходила туди сама. Він знав, знав твердо, без найменшого сумніву, що там перед нею постає образ покійного чоловіка, і вона провадить із ним таємну розмову.

Коли, повернувшись з Італії, Жакліна запропонувала Габріелеві жити в різних кімнатах, вона необачно пояснила своє бажан-

ня тією причиною, яка й справді штовхала її на цей крок:

— Коли ви лежите поруч, я не можу молитися.

Габріель одразу ж збагнув, що вона мала на увазі: «У вашій присутності я не можу молитися за Франсуа». Тим-то йому були такі осоружні всі церковні обряди, будь-який прояв віри.

Згодом йому ставало за це соромно, але перебороти себе він не міг.

Габріель бачив, як перший доїжджачий шанобливо підійшов до Жакліни, щось шепнув їй, і вона кивнула головою дітям, що стояли недалеко від хорів.

Марі-Анж і Жан-Ноель, тримаючись за руки, підійшли до матері й уважно вислухали її повчання. Марі-Анж була трошки вища за брата. Та Жан-Ноель все одно тримався надзвичайно гордо: адже йому вперше дозволили надягти штани для їзди верхи.

Діти на хвилину вклякли перед вівтарем і попрямували до чоловічої половини.

— Татусю, дайте мені, будь ласка, вашу шапочку для збору пожертв, — звернулася до Габріеля Марі-Анж. Жан-Ноель з таким же проханням підійшов до майора Жілона.

— Бери, бери, — відповів Габріель, неприязно глянувши на дівчинку.

Діти на мить завагались, не знаючи, кому куди йти, потім, цілком природно, Жан-Ноель попрямував на жіночу половину, а Марі-Анж залишилася на чоловічій.

Вони йшли повільно, збирали банкноти й намагалися не випереджати одне одного. Краса дітей, їхня юність і навіть їхня соромливість не могли не зворушити це збіговисько, де переважали старість і потворність; всі погляди й думки звернулись до них, молитви застигли на устах святенників, а ті, що нудьгували й заради розваги лічили кількість відростків на рогах оленів, облишили своє заняття. Тиша в церкві, яку порушувало тільки рипіння стільців, покашлювання присутніх чи співуче бубоніння священника, стала ще лункішою.

А Габріель мимоволі подумав, де були зачаті ці діти — на авеню Мессін чи тут, у Моглеві.

Хлопчик на хорах закалатав у дзвіночок. І ряди дарителів із старовинних вітражів опустилися на коліна: чоловіки — з зусиллям, бо заважали незграбні чоботи, хлисти й мисливські ножі, а жінки — всі, як одна, затуливши руками обличчя.

Сурмачі в червоному, що стояли перед фісгармонією, одночасно підняли дванадцять сурм і піднесли дванадцять мундштуків до губ. Здригнулися церковні мури. Звуки, видихнуті дванадцятьма грудьми в

червоному, пройшли через мідні завитки сурм, застрибали в повітрі, наче бульбашки на поверхні окропу, спіраллю шугнули вгору, завихрилися навколо свічок і рук статуї, пропливли круг гірлянд та оленячих рогів і знову ринули вниз, оглушаючи людей.

Щоки в сурмачів почервоніли й роздулись, наче в ангелів судного дня.

«Гаразд, можеш молитися за нього, — подумав Габріель. — Проси, щоб бог простив йому самогубство і з'єднав вас на тому світі, коли ти тільки про це й мрієш... А я хай уже буду його заступником на землі, тим паче, що нарікати на тебе мені нема чого: ти оплачуєш мій гардероб...»

А Жан-Ноель, уклакнувши посеред центрального проходу й притискаючи до грудей шапочку, повну банкнотів, шептав:

— Господи, спасіть душу нашого татуса, передчасно загиблого через нещасний випадок... І ще спасіть душі Нюнгессера та Колі¹.

Хоч у Франції ще й досі щороку відбувалося понад триста полювань із псами, і старий сліпий поміщик все ще благав у бога благословення для своїх псів, коней, гостей та слуг, льотчики вже рік тому перелетіли через Атлантичний океан, і Жан-Ноель щодня згадував їх у своїх молитвах.

«І, крім того, зробіть так, господи, — провадив він далі, — щоб я теж, як дядько Урбен, став господарем полювання. І, звичайно, я ним буду, бо мама успадкує це право після дядька, ну, а я успадкую після неї. Господи, зробіть мене найголовнішим».

А Лісовикова дружина звернулася до бога із зовсім скромним проханням:

«Господи, зробіть так, щоб мій Лісовик загнав сьогодні свого двохтисячного оленя. Бо якщо він цього оленя прогавить, то це його вкрай засмутить... А мій чоловік цього, дalebі, не заслужив!»

Схилені голови підвелись. Жан-Ноель і Марі-Анж закінчили збирати пожертви і пройшли до ризниці.

Дрібенький старигань, безглуздо усміхаючись своїм беззубим ротом, дав їм рештки проскури.

— Ваша родина дарує нам хліб насущний — вам його і вкушати, — звернувся він до дітей, які стояли серед стихарів, риз та кадильниць і жували маленькі шматочки білого хліба

Меса закінчувалася. Дарителі зійшли з вітражів і повільно й поважно, мов королівська сім'я після «Te Deum», рушили до виходу.

Першим ішов сліпий, і всі з пошаною дивилися на нього. В одній руці він

тримав товсту палицю і мацав нею дорогу поперед себе, а другою злегка спирався на руку своєї племінниці.

З кокетства, яке ще в нього залишилося, маркіз, як господар полювання, єдиний з усіх чоловіків надів заради цього дня величезний трикутний капелюх, і — клишоногий, у чоботях на зборах, в одязі епохи Людовіка XV, — більш ніж будь-коли скидався на своїх предків, чиї кістки спочивали під вапняковими плитами, на яких Валансей залишив червонуваті плями.

Всі, хто був у церкві, висипали на сільський майдан, захарщений торпедо, лімузинами, англійськими бричками та місткими екіпажами. Світило скупе листопадове сонце, по землі пробігав холодний «підсушливий вітрець», як казали горбоносі дрібноземельні дворяни. Багато які з присутніх зустрічалися тільки раз на рік і приїжджали сюди лише заради розваги та щоб поглянути на інших і себе показати. Всі намагалися підтримувати нікому не потрібну розмову, обмінювалися пустими, беззмістовними словами, люб'язностями, спогадами.

Де-Вооса познайомили з безліччю людей, імена яких і обличчя, звичайно, він не міг запам'ятати, хоча б і хотів. Його оглядали, вивчали, лихословили за його спиною. Він був найцікавішим персонажем цього дня. Ще б пак: «Новий чоловік маленької де ла Моннері». Старі із сльозавими очима вважали, що вони далекі родичі Жакліни, підходили до Габріеля і, тиснувши йому руку, казали:

— Ми такі раді за неї!

Він був гарний, елегантний, повен сил, чарівний і викликав загальну заздрість. Його одруження здавалося казкою. Молодь могла тільки мріяти про таку долю, а літні — шкодувати, що їхня пора минула. Але нікому навіть на думку не спадало, що в душі у нього оселився неспокій, який постійно мучить його.

Урбен де ла Моннері, спираючись на руку Жакліни, повільно йшов поміж групами запрошених і час від часу, зачепивши когонебудь ручкою своєї палиці, питав:

— Це хто?

Сухенька бабуся, щільно закутана в сіре пальто, немов гілка в кору, підійшла до сліпого.

— Це я, Урбене, Оділія, — сказала вона.

У неї був ніжний, надзвичайно співучий голос і пооране зморшками обличчя.

— Нарешті! А я сподівався зустріти вас перед месою, — докірливо мовив маркіз.

— У месє Сежаррі, який люб'язно погодився підвезти мене, по дорозі лопнула шина, — виправдувалася бабуся.

Легке тремтіння рук господаря полюван-

¹ Нюнгессер і Колі — французькі льотчики, які загинули під час спроби перелетіти через північну частину Атлантичного океану

на раптом стало помітніше. Літню даму, пані де Бондюмон, мучила така сама недуга, тільки її трясло по вертикалі, од плечей до колін.

Жакліна тихенько вивільнила руку з-під дядькової руки; гості, що були поблизу, мимоволі відступили, і місцева знать, утворивши коло, мало не з захопленням дивилася на двох літніх людей, які, обмінюючись пустими словами, стояли одне навпроти одного. Обоє ще грілися в останніх променях свого щирого й чистого кохання, але одне з них уже не могло побачити риси обличчя коханої людини.

IX

Замок Моглев було споруджено на своєрідній природній терасі, яка височіла над селом. З цього боку він із своїми сторожовими та наріжними баштами здавався величезною похмурою будівлею, голі сірі мурів якої були порізані тільки вузькими, мов щілини, вікнами та низенькими дверима. Зелені лужки навколо замка з кількома високими в'язами, верховіття яких не сягало й середини мурів, увінчаних черепичним дахом, не пом'якшували суворого враження від цієї фортеці.

Та коли обійти будинок навколо, перед вами у всій своїй красі поставав знаменитий західний фасад, позначений генієм Відродження. Саме завдяки цьому фасадowi Моглев і прославився не тільки як один з найбільших, але і як найгарніший замок в усій окрузі.

Весь фасад був оздоблений ліпленням та різьбою; колони обвивали пліощ та виноград. Перед очима поставало живе плетиво двостулкових вікон, лоджій і галерей, ажурних сходів, де в давні часи чинилися злочини.

І скільки б ви не приїздили до Моглева, вас щоразу вражав цей контраст між задньою частиною замка, феодальною, войовничою, ворожою, і цим щедрим розсипом краси.

Великий парадний двір, із церквою вглибині, посипаний золотистим піском, начебто ще більше підкреслював легкість славновісного фасаду.

За ним одразу ж починався англійський парк XVIII століття; по ньому в мальовничому безладді були розкидані дерева чудесних порід; далі парк поступово переходив у ліс.

В невеликій балці виблискував ставок, і в його зеленому плесі, облямованому високим очеретом, віддзеркалювалися хмаринки.

Кюре тільки-но благословив коней, со-

бак і їхніх власників, що вишикувались буквою «П» на парадному дворі, ніби під час огляду.

Слуги насилу стримували зграї собак. Коні теж не хотіли стояти: шкіра свербіла після недавньої стрижки, і вони ставали дибки під товстими попонами з вишитими по кутках коронами та ініціалами.

— Рапорт, Лісовиче! — крикнув маркіз.

Лісовик, у супроводі другого доїжджачого та двох лісних сторожів, знявши шапочку, виструнчився перед сліпим.

— Пане маркіз, — почав він, — доповідаю, що в лісі Мальвуа є олень, якому, на мою думку, близько чотирьох років. Але я гадаю, що сьогодні знайдуться і кращі тварини, — чесно додав він.

Жолібуа, другий доїжджачий, високий сухорлявий парубок, кривобокий, з пасмом чорного волосся, що раз по раз спадало йому на лоба, вистежив у лісі десятирічного оленя.

— Він увійшов у ліс біля великої алеї, — пояснив другий доїжджачий, — вийшов до Панського кола і знову щез у лівому заповіднику. Там він, мабуть, і досі. Бо якби вийшов звідти, загавкав би собака.

— А він сам чи із стадом?

— Сам, пане маркіз.

Маркіз розпитав також лісових сторожів. З'ясувалося, що на дільниці одного з них, у напрямі Бордье, є ще й олень-одноліток.

Нарешті, дядько Плантроз, дрібненький хитрий дідуган із сльозавими очима, який служив у Моглеві близько шістдесяти років, прошамкотів беззубим ротом:

— А на моїй дільниці по дорозі в хаші є самка дикого кабана. Я гадаю, що коли не піднімуть оленя, можна буде й свинею побавитися...

Дорога в хаші вела повз хатину, де мешкав літній сторож, а робити далекі переходи йому, звичайно, було вже несила.

— Дякую, Плантрозе, молодець, — великодушно похвалив його маркіз.

І на хвилину замислився. Лісовик, трохи засмучений тим, що не він доповість про найкращого оленя, чекав рішення господаря, сподіваючись, що маркіз заради такої нагоди — це ж буде його двохтисячний олень! — дозволить йому полювати на звіра, якого він сам вистежив.

— Ну, що скажете, панове? — поцікавився маркіз, із ввічливості звертаючись до товстуна-віконта, Жілона та Де-Вооса, які стояли біля нього. Не чекаючи їхньої відповіді, спитав: — Чи є у вас димові шашки, Жолібуа?

Другий доїжджачий витяг із кишені штанив маленькі чорні кульки й підніс до руки

маркіза, щоб той міг їх помацати. Жілон нахилився, надів окуляри.

— Так от, Лісовиче, — мовив маркіз, — ідіть піднімати оленя Жолібуа.

— Слухаю, пане маркіз.

— І спустіть на нього собак... Я кажу це не для годиться, — додав маркіз, — а тому, що вже пізно, і ви тільки згаєте час, якщо будете стримувати псів.

— Гаразд, пане маркіз, — сказав Лісовик і подумав: «На його місці я вирішив би так само. Хіба тут можна сумніватися, кого вибрати — чотирирічного чи десятирічного оленя, особливо в день святого Юбера? І потім, це ж я послав Жолібуа до Панського кола... — заспокоював він себе. — Він працює під моїм керівництвом. Отже, це все одно, що я сам вистежив оленя».

— Жюльєне! — покликав маркіз.

Підійшов літній кучер з Моглева; він тримав за гнuzдечку стару шапку. Вона ледве переставляла ноги, з її запалих очей дивився сум.

— Я слухаю, пане маркіз, — мовив кучер, скидаючи циліндр.

Він говорив з англійським акцентом, який запозичив півстоліття тому в одного жокея з товариства «Лаффіт».

— Я сьогодні не поїду, — повторив сліпий фразу, яку вже чотири роки підряд вимовляв на початку кожних ловів.

— А пан Жан-Ноель може прокататися на Ежері?

— Так... може, — неохоче погодився маркіз. — Тільки хай не поспішає. А ти супроводь його. — І, не кажучи більше ні слова, він рвучко повернувся і, знаючи, що в цю хвилину всі дивляться на нього, несподівано твердим кроком попрямував до входу в замок; там його чекав Флоран.

Спершись на руку слуги, маркіз щез за дверима; величезний фасад епохи Відродження проковтнув старого разом з його старістю, сліпотю і горем.

Х

Оленя вигнали одразу ж, «одним духом», як казали доїжджачі. Сигнали різка сповіщали, що це і справді десятирічний олень.

Олень перетнув одну за одною три алеї, так близько від вершників та екіпажів, що майже всі могли помилуватися на нього, коли він пролетів у повітрі на висоті двох метрів, підібгавши передні ноги, роздувши ніздрі й закинувши свої чудові роги.

Шістдесят гончаків з виском і гавкотом гналися слідом за ним; коли вони перетинали алеї, здавалося, що по землі стелеться плямистий килим.

Потім з'явився Лісовик; витрушуючи з

різка краплі слини, він галопом мчав через зарості, перестрибуючи на всьому скаку канави. Обличчя побарговіло, щоки позападали; в'їхавши в ліс, він обережно виплюнув у хустинку вставну щелепу, бо вона заважала йому сурмити.

Діти, радісно вигукуючи, дерлись угору по схилу.

Полуднєве сонце зачісувало дерева золотавими гребінцями.

Вершників було чоловік п'ятдесят. Коні гостей, незвиклі до звуків різка, до нагая й метушні, несподівано здиблювалися, тіснили сусідів і, відчувши навіть легенький дотик хазяїнової руки, летіли вперед, наче камінь, випущений із пращі.

Горбоносі дворяни в жовтих каптанах із зневагою та досадою дивилися на це видовище.

— Щороку в день святого Юбера одна й та сама картина, — буркотіли вони. — Гляньте-но на цей цирк!

Відважний Жілон, зручно вмоствившись на гнідїй кобилі, насупився, немов досвідчений мисливець, що побачив здобич.

— Знаєте, панове, я не люблю, коли мені наступають на п'яти! — крикнув він, звертаючись до молодих мисливців, що їхали позаду.

За традицією, гостям не дозволялось випереджати постійних мисливців, отож вони змушені були або зупинитись і зачекати, або звернути вбік.

Сам Де-Воос, гордовитий і владний, бажаючи якнайшвидше показати себе в новій ролі, досить-таки нелюб'язно звернувся до автомобілістів, сидячи на своєму Командоріві, чистокровному рудому скакуні:

— Будьте такі ласкаві, панове, вимкніть мотори. Ми ж полюємо!

— Ви маєте рацію: вони просто нестерпні, — підтримала його мадемуазель де Лонгбуаль, яка теж була завзятим мисливцем і не гірше за чоловіків сурмила в ріжок.

Навіть Лісовик, який прагнув загнати свого двохтисячного оленя, і той посмілившись і, — правда, скинувши шапочку, — зажадав, щоб панове гості не юрмилися на алеях і не заважали собакам іти по сліду.

Дивлячись на цих похмурих, зосереджених, насторожених мисливців, ніхто навіть не подумав би, що вони полюють заради розваги, а не виконують якусь важливу місію і бояться в чомусь схибити, щоб не викликати гніву короля.

Незабаром олень уповільнив біг і, на радість собакам, затюпав перед самим їхнім носом, трохи поплетав по кущах, шукаючи стадо, потім вернувся до того місця, звідки його вигнали і де на його появу спокійно чекали горбоносі дворянчики; тим ча-

сом молодь, проїхавшись лісом, уже встигла загнати коней і сама теж добре-таки стомилась.

Раптом олень вискочив на галявину, де його ніхто не чекав. Тепер відстань між ним і собаками збільшилась, і їм потрібно було мінімум десять хвилин, щоб подолати її.

Габріель у цей час повільно їхав грузькою стежкою, що виляся поміж стрімкими схилами, слідом за кількома літніми мисливцями, яких йому не вдавалося випередити, а вони неквапливо тюпали за товстуним Мельхіором де Дует-Душі, що здався на коні ще монументальнішим, ніж Едуард VII. Їзда галопом уже назавжди відійшла для них у минуле, і тому вони покладались на своє знання місцевості та на мисливське чуття: якщо не собаки, то воно рано чи пізно виведе їх на галявину.

Досі Жакліна весь час трималася біля Габріеля. Та раптом озирнувшись, він не побачив позаду дружини.

Він стривожився, чи з нею чого не скоїлося; хвилину зачекавши, він навіть трохи проїхав назад. Однак, незважаючи на тривогу, невідступне відчуття якогось лиха, Габріель усе-таки вирішив їхати вперед. Голосів уже зовсім не було чути, тільки звідкись здалеку долинав слабенький звук Лісовикового різька.

«Ні, це нісенітниця, — переконував себе

Габріель. — Якби вона впала з коня, то покликала б на поміч. Адже нас було багато».

Проїхавши з півмилі, він раптом побачив Жакліну, яка зупинила коня на роздоріжжі й до чогось прислухалася. Габріелеві вона дала знак мовчати.

— Будьте такі ласкаві і їдьте далі слідом за мною, гаразд? — різко сказав він, ображений такою поведінкою дружини.

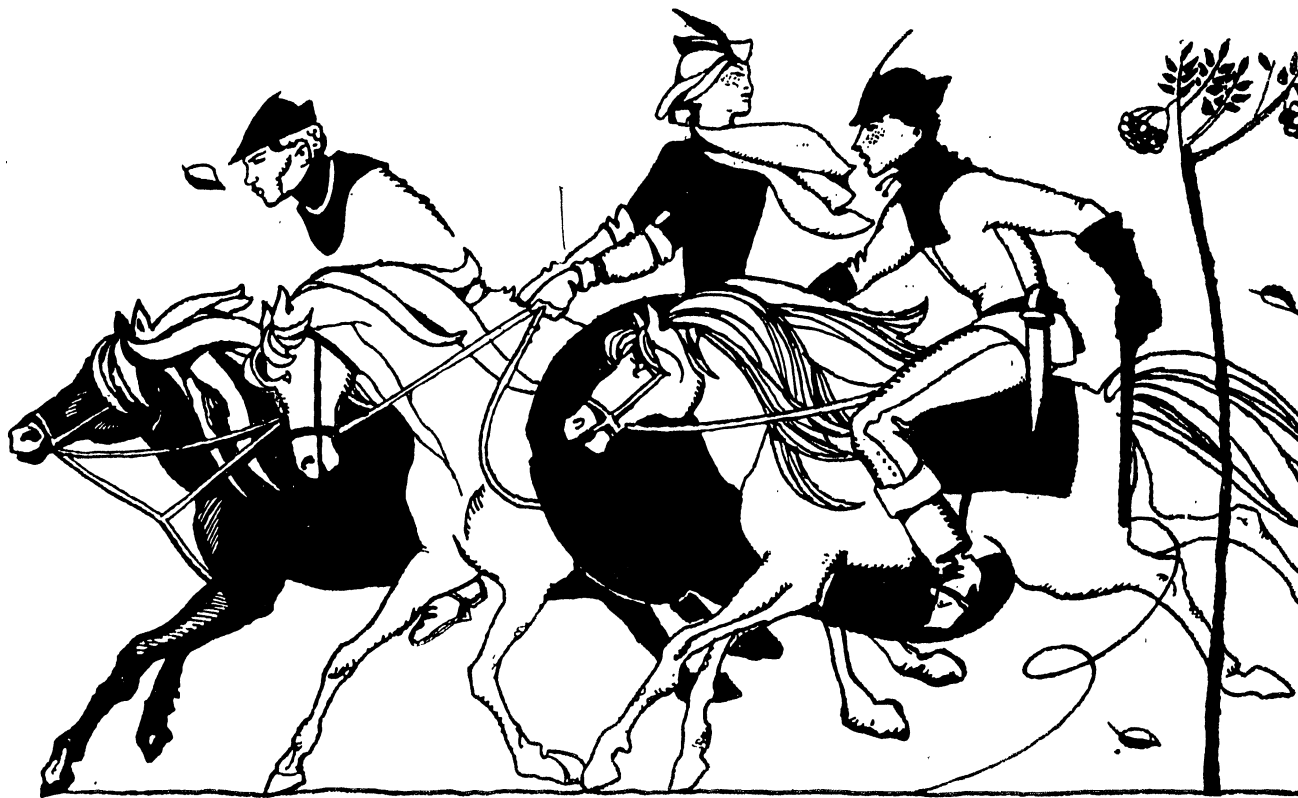
— Але ж ви їхали дуже поволі, — заперечила Жакліна.

— Не міг же я, щоб догодити вам, скинути з коня те барило, яке зветься Дует-Душі!

— Зате ви могли перетнути канаву і взяти трохи праворуч, як це зробила я. А зараз помовчіть, будь ласка, бо нічого не чути.

У тоні Жакліни не було нічого образливого — просто це була відповідь знервованого мисливця, що не знає, де ділись його собаки. Та навіть цього незначного заперечення вистачило для того, щоб оживити невідступну ідею, яка не давала Габріелеві спокою.

— Мені начхати на те, що ви не чуєте! — крикнув він. — Ви самі казали мені, що під час полювання завжди їхали слідом за своїм першим чоловіком. А їхати за мною, мабуть, нижче вашої гідності!

— Ах, он воно що! Ви знову своєї! — обурилася Жакліна, і в очах її блиснув гнів. — Та якби я навіть і забула про минуле, то своїми розмовами ви змусили б мене шкодувати за ним. Я їхала за Франсуа, поперше, тому, що була тоді на десять років молодша, а по-друге, тому, що він був досвідченим мисливцем, а не вдавав із себе вельможного пана на сміх усім.

Якусь мить вони дивилися одне на одного. Обличчя в обох розчервоніли, лоб і шия спітніли від швидкої їзди. Шкіра в Жакліни блищала, трикутний капелюшок з'їхав трохи набік.

— От і прекрасно, можете полювати на свій страх і ризик, коли ви такий досвідчений мисливець! — сказав він. — Але того дня, коли ви скрутите собі в'язи, мене поруч не буде, щоб подати вам руку!

І, люто стиснувши острогами боки коня, Габріель помчав галопом геть. Кінь Жакліни хотів рушити слідом за ним, але молода жінка владною рукою затримала його, і кінь загарцював під нею на піщаній дорозі.

«Унтер — ось за кого я вийшла заміж! Справжнісінький штабний унтер!» — подумала Жакліна, шкодуючи, що не сказала це чоловікові хвилину тому, й уявляючи собі із страхом і задоволенням водночас,

як вона це кине йому в обличчя, коли між ними знову виникне сварка.

Габріель спустився з пагорка й помчав навпростець, не вибираючи дороги.

Осадивши коня, він поїхав спокійним алюром і вже хотів був зорієнтуватись, куди це він заїхав, як раптом Командор загубив з передньої ноги підкову. Ця звичайна, хоч і дуже прикра, подія знову розпалила в Габрієлеві гнів. Тепер йому доводилося хоч-не-хоч їхати ступою, сподіваючись, що, може, пощастить зустріти який-небудь екіпаж і пересісти туди, доручивши кучерові подбати про коня.

Цілих п'ятнадцять хвилин Габріель божився, що більше ніколи не братиме участі в полюванні із псами, ще сьогодні ввечері поїде до Парижа, розлучиться із Жакліною і домагатиметься, щоб його знову прийняли в полк спагі.

Саме в цей час він і зустрів огрядного барона ван Херена; той, як завжди, через п'ять хвилин після початку гонів втратив з очей решту вершників і тепер їхав узліссям, сподіваючись зустріти кого-небудь, хто показав би дорогу до найближчого готелю, де він міг би закінчити свої лови. Власне, було трохи дивно, чому цей чоловік двічі на тиждень постійно їздив по Молоні, Бер-

рі або Сансруа, наче баржа, що втратила керування, — адже, без сумніву, можна було знайти якийсь інший привід, щоб утекти з очей дружини і потихеньку напиться.

Зрадивши, що доля послала йому компаньйона, барон сказав Габрієлеві:

— Давайте пошукаємо село — чого доброго, там знайдеться коваль і підкує вашого коня. А ми з вами тим часом посидимо в шиночку.

Барон так уже просочився алкоголем, що після першої ж чарки зовсім п'янів, ставав надзвичайно відвертим і починав робити безглузді признання. До цього всього, на підпитку він відчував ширшу приязнь до співрозмовника. А Габріель у ці хвилини, глибоко ображений на Жакліну, почував себе таким нещасним, йому все остогидло.

Було випито вже одну пляшку коньяку, відкривали другу; підкований кінь давно стояв прив'язаний під дверима, а ван Херен, раз по раз підводячи з почуттям власної гідності побагровіле обличчя на свого співбесідника, виливав душу:

— От повернуся додому, — адже всяке може бути, — і ляжу спати з нянькою. Вона, знаєте, така пампушечка! Дружина, — вона спить унизу, — звичайно, почує, але не скаже й слівця. Дружина, знаєте, в мене трохи сухорлява!

А Габріель у відповідь вів своєї:

— Так, звичайно, але ж це ваша перша дружина... у всякому разі, ви в неї перший чоловік. Ой, не кажіть, дорогий мій, ви навіть не уявляєте собі, не знаєте, що значить бути другим чоловіком овдовілої жінки!

Він уже багато днів відчував потребу вилити перед кимось душу, відкрити свою таємницю, незалежно від того, слухатимуть його чи ні!

Незабаром вони дійшли повного взаєморозуміння — домовилися про те, що світ належить чоловікам і що це велике щастя, коли зустрічаються отак двоє людей, котрі як слід розуміють один одного.

І лише тоді, коли їм, для більшої схожості з героями дешевих англійських гравюр, збрело в голову просурмити серед залу в ріг, хазяйка готелю випровадила їх.

— Такі гарні, багаті чоловіки, — сказала вона, дивлячись їм услід, — і просто шкода, що вони самі себе занепащають!

Виходячи, ван Херен налив у велику срібну флягу вина і дорогого чесно поділився ним із своїм супутником.

XI

Жакліна раптом відчула втому, пощипування холодного повітря, скупість листопадового сонця, яке світило над великими де-

ревами. Неподалік озвався гавкіт собаки — певно, поблизу була якась ферма, — але він нагадав Жакліні про її відірваність од решти світу. Вона несподівано усвідомила всю марність і безглуздість цих розваг у першій третині XX століття, цієї тривалої гонитви за оленем, шукання на ріллі та на вологих луках слідів маленьких роздвоєних копитець.

«Он як воно все вийшло! Габріель зіпсував мені весь настрій, а тепер я з його ласки ще й полювання прогавлю. Він буде на місці, коли загонять оленя, а я ні. Та нічого, він мені за це заплатить!»

Вона зняла з правої руки рукавичку; як неприємно торкатися великими пальцями липких вологих поводів, хлиста, змочкої кінської шерсті. Із сумочки, прив'язаної до дамського сідла, Жакліна вийняла сендвіч, відкусила од нього кусень і погнала коня в тому напрямі, де, як їй здавалося, вона швидко натрапить на мисливців.

Жакліна шанувала пам'ять Франсуа і не хотіла, щоб хтось вривався у той світ, який вона, сама не знаючи чому, ховала від інших. Вона змушена була визнати, що Габріель має підстави для ревності.

«Кінець кінцем це ж я зраджую його з Франсуа, а не навпаки».

Франсуа теж завжди вимагав, щоб на полюванні вона не відставала од нього, і Жакліна їхала позаду, щаслива й покірна, відчувачи, що від мінливості долі її надійно захищає спина Франсуа. Вона переїжджала брід там, де пройшов його кінь, переплигувала через огорожі там, де їх долав його кінь. Вона знову бачила, як він їде попереду, злегка піднімаючись на стременах, і поли його золотистої куртки розвиваються на вітрі. В обличчя їй бризкала грязюка, яка розліталася з-під копит його коня. Він був її володар, вона їхала за ним, і це було чудово.

Жакліна згадувала повернення додому пізно ввечері, коли змучені, стомлені, вони так раділи одне одному і своєму кохання. Вона чула голосний сміх Франсуа. Вони попускали поводі, коні йшли поруч, і вершники, нахилившись одне до одного, бралися за руки й махали ними в такт рухові.

— Хіба мисливці так їздять? — усміхався Франсуа.

...Вони їдуть удвох нічним лісом. Якесь звірятко гризе кору, шарудить у траві їжачок, з легким тріском упала суха гілка. Ліс сповнений таємничим шурхотом, міцними п'янкими пахощами торішнього листя та грибів, звірини і диму...

До горла Жакліні підступили сльози. Чому вона не може бути знову щаслива в тих місцях, де такої ж пори зазнала стільки радості?

Вона докоряла собі за те, що почала во-
рушити мертве листя, відживляти навіки
поховані втіхи.

Несподівано ліворуч почувся гавкіт со-
бак, звуки різка та крики доїжджачих:

— Ану, бери його, бери!

«Ага, олень повернувся до лісу», — по-
думала Жакліна з полегкістю, наче їй уда-
лося уникнути великої небезпеки, і, при-
шпоривши коня, разом з десятком інших
мисливців помчала за оленем.

— Він помчав у бік Моглева. Тепер він
уже од нас не втече, пані графине! Ні, не
втече! — крикнув їй Лісовик, скинувши з
голови шапочку. І на всьому скаку спря-
мував коня на широку алею. За ним помча-
ли і всі інші.

Впевнившись у тому, що тепер вона не
прогавить найважливішого моменту, Жак-
ліна заспокоїлась. «Ми з Франсуа теж ча-
стенько сварилися на полюванні, — поду-
мала вона, пришпорюючи коня. — А потім
усе кінчалося сміхом... Так і з Габріелем —
ми посміємося з нашої сварки, коли зустрі-
немось...»

XII

Пані де Бондюмон провела кілька приєм-
них годин біля каміна з грифонами; спочат-
ку вона і її колишній коханий поринули в
спогади, потім він задрімав, а вона сиділа
й дивилася на нього. Двічі підходила вона
до крісла з високою спинкою, гладила ру-
ку, на якій був перстень з великим сердо-
ліковим каменем, піднесла її навіть до губ
і, вся трусячись, наче у неї в колінах були
заховані пружини, квапливо повернулася на
своє місце, боячись, щоб не ввійшов слуга.

Вони любили одне одного вже тридцять
років чи, вірніше, тридцять років тому бу-
ли закохані одне в одне; відтоді в них збе-
реглася щира прихильність, яка замінює ко-
хання тим, хто вже вийшов з його по-
лону.

Урбен де ла Моннері овдовів 1875 року.
Його молода дружина померла під час по-
логів разом з дитиною. Урбен сказав тоді:

— Після такого горя я вдруге не зможу
одружитись.

Оділія де Бондюмон була ще одружена,
коли вони покохали одне одного. Але й
після смерті пана де Бондюмона вони з Ур-
беном так само старанно приховували від
усіх свої взаємини і протягом тридцяти ро-
ків зазнали стільки ж щасливих годин, як і
звичайні коханці, котрі встигли за тридцять
місяців зненавидіти одне одного.

Минули роки. Обое постарілись, потім
стали каліками. Тепер вони вже стояли на
порозі смерті. І коли пані де Бондюмон

обережно піднімала висохлу руку сліпого
й прикладала до своїх зморщених губів, а
сліпий удавав, ніби нічого не помічає, обох
їх охоплювали такі ж почуття, як у хвили-
ни найпалкішої пристрасті. «Втішаймося
цією миттю, бо це все, що нам залишилось,
і, може, ми бачимося востаннє», — думали
вони.

Раптом маркіз прокинувся із своєї дрі-
моти.

— Оділіє, Оділіє — вигукнув він. — Я
чую у парку сурмлять, що загнали оленя.
Я не помиляюсь? Дайте руку і швидко про-
ведіть мене туди!

— Але ж, Урбене, вам не можна йти без
пальта!

Він закалатав бронзовим дзвіночком.

— Флоране! Трикутний капелюх, палицю,
пальто!

За дві хвилини він уже квапливо кроку-
вав парком, спираючись на руку своєї дав-
ньої подруги.

— Не поспішайте так, — умовляла вона
його, — ви стомитесь.

Біля ставка Жакліна і решта мисливців
безперервно сурмили в різжок. Олень сто-
яв посередині ставка, а навколо нього пла-
вали собаки. Звідусіль поспішали слуги й
сторожа.

— Бачиш, татку, — кричала Леонтіна Лі-
совик. — Ось він, твій двохтисячний! А ти
ще хвилювався, стільки крові собі зіпсував.

— Спускай човна, Карле! — звелів Лі-
совик. Побачивши маркіза, він підійшов до
нього. — Цей олень плаває, наче риба, па-
не маркіз, наче справжня риба, — сказав
він. — Шкода, що пан маркіз не може його
бачити.

— Що ти, Лісовиче, я все бачу. У всяко-
му разі... бачу контури. Олень, заколотий
у моглевському ставку, — це справді чу-
дово! Давно вже цього не було!

— Та ще й після такого вдалого полю-
вання! Сьогодні ввечері я доповім про все
панові маркізу й покажу на його ящику.
І пані графиня, як завжди, примчала пер-
ша. Пан граф так гарно розпочав лови...
але, далєбі, йому, видно, не дуже подо-
бається заступати молодого господаря...
ніхто не бачив, куди він подівся.

Під'їхало кілька колясок. З них вийшло
багато вершників, які давно вже спіши-
лись.

— Свято сьогодні вдалося на славу, Ур-
бене. Ти цілком можеш бути задоволений
тим, як пройшов для тебе день святого
Юбера, — мовив товстун Мельхіор де Дюе-
Душі.

Всі були задоволені собою та одне од-
ним, веселі й сипали компліментами.

— Ідіть, Лісовиче, й порішіть оленя,—наказав маркіз. — Я не люблю, коли тварини мучаться.

Лісовик вскочив у човен, яким Карл правив за допомогою жердини.

«Боже, зроби так, щоб нічого не сталося!» — молилася Леонтіна. Вона вже не раз була свідком того, як олень в агонії перекидав човен. Але тоді Лісовик був ще молодий.

Навколо ставка зібралися мисливці. Горбоносі дворянчики, спішившись, попустили в коней попруги і, перекинувши через руку поводи, стояли, розтираючи стегна. Запала напружена тиша — тільки чути було, як пливе по воді човен.

Кілька секунд човен і олень пливли поряд, немов два кораблі, що готуються до абордажу. Потім Лісовик схопив лівою рукою оленя за хвіст і двічі встромив йому в груди ножа. Олень виринув і знову пішов під воду. Роги його похилились, наче збита щогла, і вода в ставку навколо них почервоніла.

Лісовик скинув шапочку. На березі знову засурмили в ріжок.

Банкет було влаштовано перед замком, за кілька кроків від того місця, де вранці відбувалося благословення ловів. Розібрана туша оленя лежала на галявині. Плантроз, літній сторож, довго дражнив головою тварини зграю жадібних собак, потім відкинув «скатерку», оленячу шкуру, відкриваючи перед ними закривавлені нутрощі, і собаки накинулись на здобич.

— Жакліно! Жілоне! — гукнув маркіз. — Підійдіть до мене. То кому ж сьогодні буде виявлено велику честь? Назвіть-но мені прізвища тих, хто тут присутній.

— Дорогий маркізе, — сказав Жілон, — серед нас сьогодні присутній великий знавець ловів, і йому по праву належить ця честь.

— Хто ж він?

— Один із найдосвідченіших мисливців. Правда, Жакліно?

— Так, так, звичайно, — підтвердила Жакліна, усміхаючись.

— Але хто ж він, хай йому грець? — вигукнув сліпий.

На знак Жілона до них підійшов Лісовик. Його про все попередили заздалегідь.

— Пане маркіз, — почав він. — Оленя цього взято в Моглеві, і це двохтисячна тварина, загнана при мені у вас на полюванні. От усі панове й вирішили, що ногу цього оленя слід піднести вам, пане маркіз.

— Але ж це смішно, просто смішно! — промимрив зворушений маркіз.

Лісовикові у двохтисячний раз за час його успішної кар'єри доїжджачого потисну-

ли руку; але це був перший по-людському теплий потиск руки, коли руку хазяїна і його слуги не роз'єднувала банкнота.

Потім маркіз удав, ніби пильно вивчає оленячу ногу, і почав обмацувати копито, а Лісовик заходився обтрушувати свою шапочку.

— Погляньте, Лісовиче, у вашого оленя, здається, були міцні ноги!

— Так, пане маркіз, ноги в нього були надзвичайно міцні.

— Ви завжди були чудовим компаньйоном на полюванні, Лісовиче, — тихо сказав маркіз.

Знову озвалися звуки ріжків і, відбившись од високого фасаду в стилі Відродження, летіли через парк, падали на дахи невеличкого сільця; саме в цей час удалині з'явилися двоє вершників у жовтих куртках і клусом наближались до будинку. То були Де-Воос і огрядний голландський барон.

Обидва вершники недбалим жестом кинули слугі поводи і зіскали долі; потім, дивлячись на всіх осовілими очима, заточуючись у своїх високих чоботях, вони, мов змовники, які вирішили досхочу розважитися, приєдналися до мисливців, кидаючи дамам іронічні і незграбні компліменти. Втім, голландець белькотів щось взагалі малозрозуміле.

«Ти ба, наш барон знову набрався, як чіп, — подумав Лісовик. — Добре, що його супроводив пан граф. Очевидно, тому графа й не було з нами, коли ми загнали оленя».

Коли Габріель побачив Жакліну, обличчя його, привітне й лагідне, посуворішало.

— Ви вже тут, — вигукнув він. — Перше, я вимагаю, щоб Жюльєна вигнали під три чорти. Він не може простежити навіть за тим, щоб як слід підкували коней. Під три чорти, чуєте?! Ця стара казарма — справжній дім розпусти. Та заждіть: я тут наведу порядок, як у себе в ескадроні.

— Добре, добре, домовились. А зараз я прошу вас замовкнути, — обірвала його Жакліна, — ви п'яні, і мені боляче дивитися на вас. Я навіть не сподівалася, що ви можете до такого дійти.

— Я зовсім не п'яний! — вигукнув Габріель. — А якщо колись нап'юсь, то жінки нехай міцніше тримають свої спідниці.

На щастя, сурмачі не переставали сурмити в ріжки і заглушали його голос.

— В чому річ? — раптом спитав Габріель, знову переходячи на іронічний тон. — Чому не чути традиційної шудлерівської мелодії на честь Франсуа? Ну й народ тепер пішов!

І, піднісши до губ металевий мундштук, фальшиво вивів мотив, який сурмлять, ко-

ли беруть десятирічного оленя, на відомі всім жартівливі слова:

Хоч він надто гарний, наш любий олень,
Проте рогоносець, сердега...

Якби навколо не було стільки людей, Жакліна гірко заплакала б.

Спадали сутінки, а разом з ними і холод. Гості сідали в коляски або йшли підкріпитись до замка — там у їдальні було влаштовано буфет.

Жакліна хотіла врятувати Габріеля від цієї небезпеки й порадила йому йти спати.

— Ван Херен, ван Херен, друже мій, ходімо вип'ємо з тобою! — крикнув він. — І хай усі жінки йдуть під три чорти!

— Ну, що ж, поведьтесь і далі так само, якщо хочете, щоб вас прийняли за лакея Франсуа, — мовила Жакліна і злякалася своїх слів, побачивши, як спотворилось його обличчя. Але мети було досягнуто. Слова її розвіяли п'яний одур Габріеля і влучили в його єдине дошкульне місце. Та він не зняв руки на дружину.

Герой сьогоднішнього ранку, яким усі захоплювались, якому всі, виходячи з церкви, заздрили, побрів геть, ледве тримаючись на ногах, похнюпившись і весь час повторюючи: «Лакей Франсуа... лакей Франсуа...»

— Сердешна, — шепотілися гості. — Який жах: вона вийшла заміж за п'яницю.

Жакліна потягла пані де ла Моннері до маленької вітальні.

— Скажіть, мамо, що мені тепер робити? Не можу я з ним жити, коли він такий!

— Тільки не роби з цього драми, — мовила мати. — Він випив зайве — це може статися з будь-ким. І потім, він же служив у колоніальних військах!

Повернувшись до себе й роздягшись, Жакліна довго плакала. Серед ночі до неї прийшов Габріель.

— Ах, ні, тільки не сьогодні! — скрикнула вона. — Так поводитись, а потім прийти до мене! Я ніколи не забуду сьогоднішнього дня, ніколи!

Габріель проспав уже п'ять годин, проте остаточно він ще не протверезився. Не задумуючись над словами, він заговорив про свої претензії, пережовуючи ревниві нарікання, ставлячи вимоги. Потім, не звертаючи уваги на протести Жакліни, ліг до неї в ліжко.

— Я лакей Франсуа, так? Я лакей Франсуа? — повторював він, роздягаючи її і лягаючи поруч неї. — Гаразд, у такому разі ти зараз побачиш, який я, зараз побачиш.

Він говорив, не вмовкаючи. Рештки соромливості зсезли з їхніх відносин: тепер Жакліна й Габріель не соромилися вже і своїх слів. Тієї ночі Габріель відкрив Жакліні радість лихослів'я

Змучена, приголомшена, соромлячись свого гріхопадіння на подружньому ложі й водночас захоплена ним, Жакліна дивилася в темряву широко розплющеними очима: тільки тепер вона зрозуміла, що ні разу не зазнала з Франсуа таких радощів.

Після тієї ночі Жакліна завжди знаходила виправдання вчинкам свого другого чоловіка.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

КРАХ ШУДЛЕРА

I

На початку весни 1929 року в Парижі з'явився чоловік, про якого газети майже не писали, він не бував на прийомах, однак його присутність відчувалася в місті. Він найняв півповерху в готелі «Ріц», вікна якого виходили на Вандомську площу, до його послуг була окрема телефонна лінія, і не минало й години, щоб посильний не піднімався до нього в номер з тацею листів та телеграм. Проте слуги, які прибирали у нього в кімнатах, не знаходили ніде жодного клаптика паперу, навіть на дні кошиків. Він обходився без жінок — єдиним винятком була сива, підстрижена, мов хлопчик, секретарка з розумним, жорстким, змученим обличчям. Зате чоловіків ходило до нього багато, різного віку й вигляду; своїми манерами вони скидалися то на охоронців, то нагадували завідуючих відділами в універсальних магазинах. Біля готелю його завжди чекав автомобіль з товстим склом.

Цей чоловік міг довести до краху сотні промислових фірм і приректи на злиденне існування десятки тисяч робітників; він міг не з'являтися на запрошення королів, міг організувати революцію в Південній Америці, поскидати міністрів у Європі, володів фортецею на одному з островів Балтійського моря і найбільшою в світі яхтою, що стояла на якорі у Трієсті; він мав чотири закордонних паспорти, в тому числі й ватиканський, і був нагороджений усіма можливими орденами. Йому було шістдесят років, і звали його Карл Стрінберг.

Чутки, пов'язані з його ім'ям у «партері» біржі, в кулуарах парламенту, в залах, де збирались адміністративні ради акціонерних товариств, і навіть у модних салонах під час демонстрації моделей, мало що говорили про нього: яхта, фортеця, дов-

железні, двадцятисантиметрові турецькі сигарети з золотим мундштуком, які він кутив безперервно, рояль, який ставили до нього в номер у кожному готелі напередодні його приїзду, його сварка з Пірпонт-Морганом, кілька банкрутств, що приписувались йому, його самотність...

Та коли мова заходила про його похорон, невпевнено показували на північний схід Європи.

Ніхто не міг похвалитися, що знав його замолоду. Здавалося, цього чоловіка, який об'їздив увесь світ під ім'ям Стрінберга, народила не жінка, — ні, він начебто смердюче породження скандинавських туманів, покликане виконувати на землі певну таємничу руйнівницьку місію.

Та й тепер мало хто знав його в обличчя, знали тільки, що голова його має форму яйця, волосся сиве, змочене туалетною водою, пригладжене, лице довге, з квадратною щелепою, шкіра — кольору мокрого паперу, очі — світлі, з невидючим поглядом, який майже неможливо витримати, такий він пильний та холодний, і, на додаток до всього цього, — величезні руки, вузькі й червоні, руки візантійської фрески, що, здавалось, помилково були приліплені до його тіла.

Будь-якої пори року і будь-якої години дня його бачили в одних і тих самих черевиках з чорного блискучого шевро, причому він злегка шкутильгав; якби Стрінберг був провінціальний суддя, це можна було б витлумачити, як за давнього артрит коліна, а в нього це скидалося на шкутильгання диявола.

Часом наприкінці дня, коли сонце сідає за Триумфальною аркою і на Єлісейських Полях автомобілі мчать один повз одного у призахідному промінні світла, який-небудь дипломат, виглянувши з машини, говорив із гордістю й тривогою, а також і з деяким соромом, породженим цими почуттями:

— О, та це ж Стрінберг!

Цієї пори фінансист прямував на берег Сени, в Рюель або Бужіваль. У всіх столицях, де він тільки бував, Стрінберг любив їздити по берегах рік, цих могутніх артерій, де заводські димарі, колеса генераторів, підймальні крани та вагонетки на пристанях чергуються з довгастими зеленими острівцями, з великими парками навколо старовинних замків, з поетичними старими сільцями.

Машина мчала у вечірній прохолоді. Стрінберг, зручно вмовившись на задньому сидінні й, пробігаючи неуважним поглядом по пейзажу за вікном машини, диктував листи секретарці, яка влаштувалася на відкидному сидінні навпроти нього.

Потім у якому-небудь ресторані біля ріки він мовчки обідав, запиваючи страви мінеральною водою, а секретарка в цей час попивала французькі вина й поступово, — особливо це підкреслювало її сиве волосся, — ставала схожа на хлібну м'якушку, вмочену в лілову фарбу.

Повернувшись до готелю, відокремлений од світу тишею порожніх кімнат, він відкривав рояль і своїми величезними червоними ручиськами з міцними грубими пальцями та безбарвними нігтями грав що-небудь німецьке, переважно якийсь твір Баха або Моцарта, а в цей час дивовижна лічильна машина, схована в його яйцеподібній голові, рахувала й підраховувала із швидкістю й точністю магнітного робота.

Ця людина, будь-яку мить могла в значити обмінний курс валюти першої-ліпшої держави і одним-єдиним своїм словом змінити цей курс, але ніколи не мала при собі жодної банкноти й ніколи нічого не платила сама. Секретарка або хто-небудь із його охоронців розплачувався за дрібниці. А його величезні рахунки за готелі, де б він не був, оплачував банк. Для цього йому не треба було навіть чек підписувати.

Гроші не існували для нього ні в загальноживаній і банальній формі кредиту, ні у вигляді дорогоцінного металу. Звичайне поняття багатства не можна було застосувати щодо нього. Як Пірр, як Олександр Македонський і Карл Великий не могли б продати свої імперії, навіть коли б хотіли, так само він не зміг би «реалізувати» своє багатство, бо на всьому світі не знайшлося б людини, у якої вистачило б грошей, щоб купити його.

II

Анатоль Руссо, який уже чотирнадцятий раз за свою кар'єру був міністром, але портфель міністра фінансів (він багато років подвизався на ниві освіти) дістав уперше, збирався саме вийти із свого кабінету на вулиці Ріволі й піти снідати.

Квапливо випровадивши останнього відвідувача («На все добре, дорогий друже... Так, так, можете цілком покладатися на мене»), він глянув на великий настінний годинник у стилі Буль («Інвентарний номер два, реєстр Людовіка Чотирнадцятого» — промайнуло у нього в голові, як завжди, коли він дивився на цей годинник) і побачив, що можна ще почекати цілих п'ять хвилин, перш ніж іти на побачення.

Іншим разом він негайно взявся б за будь-яку справу, щоб прийти трохи пізніше й мати змогу пояснити своє запізнення великою переобтяженістю.

Але сьогодні він тільки зібрав розкидані на столі папери й став чекати, поки помалу сплинуть п'ять хвилин.

«Він, здається, не любить чекати, — подумав Руссо. — Але це ще зовсім не означає, що треба приходити заздалегідь».

Він підійшов до вікна. Підвіконня було мало не на рівні його грудей: замовлені черевики з високими підборами майже не збільшили його зросту. Руссо спрямував погляд на знамените подвір'я.

Щоразу, коли в нього з'являлося кілька вільних хвилин, протягом яких можна було радіти на самоті від думки про своє високе становище, він любив уявляти собі двір Лувра, де юрмляться мушкетери, охорона, сановники із шпагами, на змиленних конях під'їжджають кур'єри, і коло цього самого вікна — довгу шереду королів, що змінили один одного, — розумних, недоумкуватих, маніакальних, хтивих королев-регенток, фаворитів, міністрів-кардиналів, котрі, як і він, стояли тут, думаючи про долю держави й свою власну долю.

«Коли я очолю кабінет, — подумав він, — то неодмінно візьму собі також портфель міністра фінансів, щоб мати змогу працювати тут. А які я проведу реформи!».

Ось уже одинадцять років Анатоль Руссо після падіння кожного кабінету сподівався, що йому доручать сформувати новий, і досі не втрачав надії.

— А, Дюпеті, — сказав він, коли до кабінету зайшов досить молодий, але вже сивий, довгов'язий чоловік. — Покладіть усі ці папери мені в шухляду й замкніть її на ключ... І, звичайно, ні слова пресі і взагалі будь-кому про те побачення, на яке я зараз їду, зрозуміло?

Дюпеті, начальник канцелярії міністра, слухняно схилив свою лису голову.

Два автомобілі — машина міністра й машина Стрінберга — майже одночасно в'їхали у двір Шудлерового особняка. Обидва чоловіки вклонились один одному у вестибюлі, але знайомитися не захотіли. Руссо зразу відчув неприязнь до фінансиста, якийсь інстинкт підказав йому не починати нічого разом із цією людиною. Сходами, засланими великим червоним килимом, вони піднялися поруч нагору.

III

Шудлер їв лівою рукою і коли брався за ніж, метал неприємно скреготів по тарілці.

— Коли моя дружина Адель, яку ви добре знали, мій дорогий Руссо... — несподівано почав він і не докінчив: веселий вираз

його обличчя змінився на тривогу, і ніхто так і не довідався, що він хотів сказати.

— Значить, ваше превосходительство, пан барон розповів вам про свій проект... який я підтримую? — спитав Стрінберг.

Стрінберг завжди урочисто звертався до людей, як це роблять дві категорії осіб, що стоять на різних кінцях суспільної скали, інакше кажучи, люди, яким, щоб зберегти свою посаду чи становище, доводиться тішити марнолюбство інших.

І це звернення — «ваше превосходительство», таке приємне для Руссо, пом'якшувало інстинктивну антипатію до Стрінберга.

— Так, частково, — відповів Руссо, щоб виграти час.

Міністр любив за сніданком вислухувати те, що йому вже було відоме, — тоді він міг неквапливо їсти. Ось і зараз, уминаючи пилав з лангуста, качку та гусячу печінку, Руссо після кожного кусня та ковтка рідкісного вина, про тисячолітню давність якого йому шептав на вухо дворецький, докорував собі за обжерливість: «Потім весь день я відчуватиму тяжкість у шлунку. Я не зможу працювати... А втім, хай йому грець! Людина живе тільки раз, — думав він. — Прийму проносне. А все-таки мені треба було б поводитися, як він», — подумав Руссо трохи згодом, дивлячись на Стрінберга, який не пив нічого, крім мінеральної води.

А Шудлер тим часом знову викладав свій задум.

Через десять років після укладення мирного договору в районах, спустошених війною 1914—1918 років, все ще було чимало будинків, що потребували відбудови, і держава не виплатила навіть половини тих сум, які вона зобов'язалася щороку видавати потерпілим на відшкодування завданих їм збитків.

На підставі одного з положень закону про фінанси 1920 року, потерпілі, щоб скоріше одержати належні їм суми й розпочати будівництво, могли створювати об'єднання, які через посередництво певних банків мали право випускати позики, гарантовані державою.

Практично операція ця проводилася так: банк, що дістав або сподівався дістати згоду держави, через створене за його порадою або безпосередньою участю об'єднання зосереджував у своїх руках усі наявні в даному районі посвідчення на право одержання компенсації за збитки. Потім банк випускав і розповсюджував позику на суму, рівну загальній сумі зібраних у такий спосіб зобов'язань; позика ця погашалася за рахунок щорічних надходжень від держави, які покривали і проценти, і певну частину основного боргу.

Тоді банк видавав потерпілим належні їм

гроші, але тільки під гарантію, що вони негайно візьмуться до відбудови.

Банки зобов'язані були на першу вимогу пред'явити представникам міністерства фінансів документацію, яка підтверджує, на що витрачено гроші, видані з коштів, зібраних за рахунок позики.

Одержаний банком дозвіл на такі операції міг бути першою-ліпшою хвилини анульований, якщо до банку втрачено довір'я, і тоді він зобов'язаний був негайно повернути державі одержані по позиці суми.

На той час, про який тут іде мова, в Лотарінгії й Артуа створювалося два таких об'єднання — більших за них у Франції ще не було: сума боргу кожного з них перевищувала мільярд франків.

І от Ноель Шудлер хотів дістати дозвіл Руссо, щоб його банк мав право випустити позику під ці два мільярди й орудувати ними.

Велетень сів на свого улюбленого коника: завів мову про будівництво міст і підприємств. Він говорив про благотворний вплив, який через такі великі будівельні синдикати може мати банкір, людина сміливих поглядів, на край необхідні оновлення архітектури й вигляду міст. Хіба банкіри всіх часів не надихали архітекторів?.. Взяти хоча б Медічі...

Деякі люди в кінці життя немовби повертаються до розваг дитинства, коли, дочитавши останню сторінку книжки з малюнками, вони уявляли себе Цезарями, Людовіками XI або принцями Конде, восьмирічними Ля Балю.¹

Можливо, в глибині душі люди ніколи не перестають гратися в знаменитості, але на двох полюсах свого існування вони наважуються вдаватися до цього прилюдно, тільки з тією різницею, що в літніх людей ця гра набагато небезпечнішого характеру, ніж у дітей.

Руссо все це вже трохи набридло, але йому не спало на думку порівняти, в яку гру він грав сам годину тому, стоячи біля вікна Лувра.

— Жоден великий почин не робиться без участі волі й розуму державного мужа, — мовив Стрінберг, глянувши на Руссо.

Той кивнув на знак згоди головою, зрадивши в душі цим словам.

Шудлер сидів замислений, низько похиливши голову.

— Коли Адель, моя дружина... — почав

він і, здригнувшись, озирнувся, наче це сказав хтось інший, а не він.

— Отже, ваше превосходительство, — знову озвався Стрінберг, — яка ваша думка... з цього приводу?

— Бачте, дорогий мес'є, — мовив Руссо, — я вважаю цей проект цілком здійсненним. Наш друг Шудлер дасть мені потрібні відомості, і мої люди розглянуть їх при повній моїй підтримці — в цьому він може не сумніватися...

Вицвілі очі північного фінансиста, підсліпуваті очиці Анатолія Руссо, темні очі-щілини велетня, прикриті товстими повіками. Червоні руки Стрінберга, наче руки ката третього століття; коротенькі загребущі ревматичні ручки міністра; товста рука барона з довгими пальцями, які, здається, весь час ліплять щось із глини... Троє чоловіків мовчали, поки в них забрали порожні тарілки й подали сир.

Анатоль Руссо, цей беззмінний міністр, дізнавшись про розпуск чергового кабінету, робив, як правило, незначну операцію із своєю рентою, але про те, щоб узяти процент з прибутків, хабар або якусь плату — не могло бути й мови.

Отже, Руссо не бачив для себе в цій справі ніякої користі й не відчував потреби поспішати.

«Але чому Ноель вважав за потрібне, — запитав він себе, — щоб Стрінберг був присутній під час вирішення питання, яке він цілком міг уладнати зі мною сам на сам? Можливо, щоб справити на мене враження... показати, що в нього є серйозна підтримка... що він зв'язаний із Стрінбергом... а може, й навпаки, він хоче з моєю допомогою справити враження на Стрінберга... очевидно, це саме так».

— Розумієте, Руссо, об'єднання самі наполягають на тому, щоб мій, а не якийсь інший банк фінансував їх, — підкреслив Шудлер, мимоволі кинувши оком на Стрінберга.

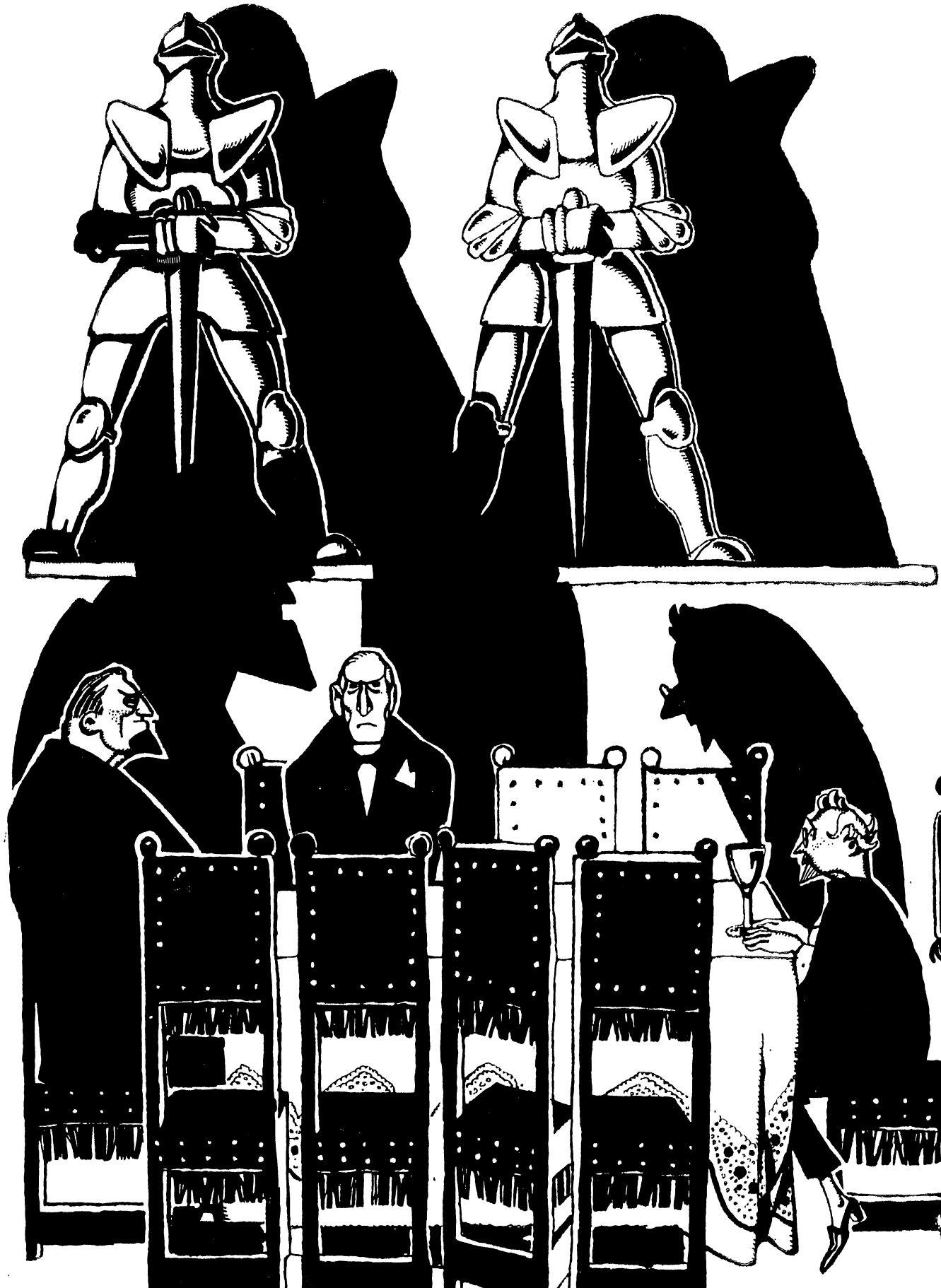
— Звичайно... — сказав Руссо.

У нього майнув здогад про роль, яку відігравав у цій справі міжнародний фінансист, і про те, чому Ноель так поспішає, але він зразу ж забув про нього. «Ні, я таки переїв... і потім усе це така дурниця...»

— Треба сказати, — почав він, відкидаючи назад пасмо сивого волосся, — що уряд, одверто кажучи, не схильний заохочувати створення нових об'єднань. Ці щорічні виплати надто важким тягарем лягають на бюджет, і, можливо, сама держава, щоб виконати свої зобов'язання, змушена буде скористатися позикою. Робитиме вона це чи ні, і якщо робитиме, то на яких умовах, — нічого невідомо.

«Руссо боїться прохопитися, — подумав

¹ Ля Балю (1421—1491) — кардинал і міністр Людовіка XI, якого король протримав у залізній клітці одинадцять років.

Ноель. — Не треба йому говорити про те, що їх не цікавить і чого вони не розуміють».

Слова, які двічі мало не зірвалися у нього з язика, дзижчали в його мозку, мов оса, що залетіла в банку й шукає виходу.

Міністр боровся із сонливістю, що поступово охоплювала його, і мимрив щось невиразне собі під ніс.

— Ходімо до мене в кабінет пити каву, — заклопотано запропонував Шудлер, підводячись з-за столу.

Першим з кімнати вийшов Руссо, гордовито задерши голову, такий маленький, незважаючи на високі підбори своїх черевиків, порожевілий, із здутим черевцем.

Троє чоловіків пройшли до високої кімнати, оббитої зеленою шкірою, — осереддя і фортеці могутності Шудлерів.

— Я ще вам не показував свої нагороди, — звернувся Шудлер до Стрінберга і підвів гостя до вітрини під своїм портретом, у якій на чудовому малиновому оксамиті лежали металеві й емальовані відзнаки, стрічки та перев'язі найрізноманітніших орденів найрізноманітніших країн.

Стрінберг, здавалося, вперше зацікавився чимось таким, що не мало нічого спільного з фінансовими операціями.

— Оцього в мене немає... — показав він на білий із зеленим хрест. — О, ви кавалер цього ордену! А в мене Великий хрест... Ого! Ну, звичайно, у вас є ордени колишньої Австро-Угорщини...

Вони скидалися на двох філателістів, які от-от почнуть обмінюватися між собою своїми скарбами. Хочете мого святого Венцеслава? Можу віддати свого Зеленого дракона.

— Глядіть, не забувайте про міністрів, які видають ці ордени... — сказав Руссо, фамільярно поплескавши Шудлера по плечу. Він хотів немовби мимохідь нагадати, що своєю стрічкою Почесного легіону той завдячує саме йому.

— Трошки коньяку, — запропонував Шудлер.

Руссо зробив заперечний жест.

— Даремно, дорогий мій. Це коньяк вісімсот одинадцятого року і, до того ж, остання пляшка...

— Ну, коли вісімсот одинадцятого року, тоді, звичайно... — погодився Руссо.

Це був той рідкісний коньяк, який Шудлер ставив на стіл у дні великих подій. Остання пляшка.

Ноель обережно взяв чарку лівою рукою, побоюючись, щоб не підвела права.

Руссо затиснув чарку в долонях, немов змерзлу пташку, і зручно сів у глибоке оксамитове крісло, щоб як слід поласувати дорожочінним напоєм.

Стрінберг подивився на цих двох блазнів, — дрімаючого карлика й тремтячого велетня, яких сама доля передавала в його червоні ручиська, — і сказав:

— Щойно ви, ваше превосходительство, висловили думку про позику для покриття витрат на відбудову. Якщо йдеться про позику в приватної особи, то я ладен вам її надати.

Руссо підняв ніс від чарки; кров прилила йому до обличчя, і воно ще дужче порожевіло. Що? Стрінберг, людина, чиєї ласки уряди добивалися місяцями, людина, від якої всі міністри фінансів сподівалися чуда, з доброго дива запропонувала йому... Ні, цього не може бути, це занадто розкішно...

Стрінберг додав, що він робить цю пропозицію не французькому урядові взагалі, а Анатолеві Руссо особисто. Його превосходительство справді перший французький політичний діяч, який своїм розумом зміг викликати в нього до себе таке довір'я... Руссо не насмівився уточнити цифру, щоб це не прозвучало як сумнів щодо необмежених можливостей Стрінберга.

«От, — подумав Руссо, — яке помилкове може бути перше враження про людину!»

Він уже уявляв собі, як може вплинути на його становище така позика. Зміцнивши свої позиції угодою із Стрінбергом, він, Руссо, стане незамінним... місяцю... головою майбутнього кабінету міністрів.

— Франція з радістю прийме... — сказав він, окидаючи поглядом розставлені по кімнаті вітрини, немов шукаючи, чим би негайно віддячити фінансистові. — Нам треба буде зустрітись, і то якнайскоріше, — додав він.

— Гаразд, я люблю, щоб мої пропозиції приймалися швидко, — мовив Стрінберг.

Ну, і, звичайно, згода на випуск позики Шудлеровим банком — це таке питання, для вирішення якого досить самого лише підпису його превосходительства, і Стрінберг упевнений, що цей підпис буде поставлено протягом тижня.

Руссо зробив красномовний жест, мовляв, він усе розуміє.

— Це буде зроблено до нашої наступної зустрічі, — сказав він.

«У Стрінбергові, без сумніву, є щось геніальне, — подумав Шудлер. — Коли зустрічаються двоє геніальних людей, тут і позики для об'єднань, і урядова позика, — великі задуми і великі звершення... Яке щастя, що Руссо так сподобався Стрінбергові! Я добре зробив, що звів їх...»

Велетень раптом забув, що не треба випускати цієї фрази, яка, мов оса, дзижчала в його мозку.

— Яка приємна вийшла в нас зустріч, —

мовив він. — Ви розумієте, коли Адель, моя дружина, починала нездужати...

Ну, от він і висловився: йому здавалось, що він позбувся якогось великого тягара, проте почував себе трохи ніяково. Стрінберг, здавалося, не зрозумів, що він має на увазі.

І Ноель провадив далі:

— ...так от, у такі дні в неї з'являлася справжня манія порядку: вона змушувала перекласти всю білизну в шафах, почистити все срібло. Я завжди глузував з неї, казав: «Залиш це на післязавтра». А тепер, коли вона вмерла, я зрозумів, що жінки набагато організованіші за нас...

Він забув, навіщо навів цю паралель; правда, спогад про дружину зворушив його, але він ніяк не міг збагнути, чому з самого початку сніданку йому здавалося, що про це неодмінно треба сказати.

Руссо багато випив і був такий задоволений і собою, і всім навколо, що йому не здалися дивними Ноелеві слова. Він навіть спробував кинути дотеп:

— Ну, а ми, панове, навели сьогодні порядок у шафах Франції.

IV

Наприкінці дня в Анатоля Руссо розвіявся легкий туман благодущності, наслідок ситного сніданку, і міністр дещо обачніше почав обмірковувати сьогоднішні події. Він згадав тремтячу Ноелеву руку і його дивні слова й подумав, що в Шудлера дуже стомлений вигляд. З другого боку, ця несподівана Стрінбергова пропозиція... далі, нелегко зрозуміти, що діється в головах цих двох людей.

Руссо подзвонив Сімонові Лашому й попросив його зайти до міністерства.

— О, дорогий Сімоне, — зустрів його міністр, — я хочу попросити вас, щоб ви зробили мені послугу... Один із фотографів вашої газети цими днями на благодійному святі захотів неодмінно зняти мене з молоденькими балеринками опери. Я розумію, це дуже мило... Але, зважаючи на деякі події й на ті важливі рішення, які мені найближчим часом, можливо, доведеться прийняти, я був би дуже вдячний вам, якби ця фотографія не з'являлась на сторінках преси.

Хоч Сімон із досвіду добре знав, що Руссо майже дві години із свого дорогоцінного робочого дня витрачає на докладне знайомство з тим, що про нього пишуть у газетах, на підготовку одних статей і заборону інших, на улепшування карикатуристів, проте, він подумав, що міністр запросив його до себе не тільки з цієї причини.

Про всяк випадок Сімон вирішив скористатися з цієї зустрічі й попросив підвищити на посаді одного інспектора з його виборчої округи.

— Добре, добре, — сказав Руссо, — пришліть потрібні матеріали Дюпеті із запискою на моє ім'я, і все буде зроблено.

Руссо встав, — годинник «Буль» саме продзвонив сьому («Номер два за інвентарним списком Людовіка XIV», — подумав він), підійшов до Сімона, фамільярно взяв його за лікоть і, підвівши до вікна, коротко розповів про те, що відбулося під час сніданку.

— Дорогий друже, — сказав він, — я без сумніву, покоровив цього чоловіка, хоч його вважають неприступним і перед ним тремтить увесь світ. Він тепер буквально марить мною. Треба сказати, я йому надзвичайно точно і, мушу признатися, надзвичайно блискуче змалював ситуацію. Я ні про що не прохав його. Він сам зробив мені пропозицію, про яку я поки що не можу відкрито говорити, але це дуже й дуже солідна пропозиція... — Він трохи помовчав. — Ні, ви тільки подивіться! Яка краса, яка велич! — і показав на колону, де починали густішати сутінки. — Так от, — повернувшись Руссо до перерваної теми, — мені хотілося б знати, що ви думаєте про становище нашого друга Ноеля і що, на вашу думку, зв'яже його із Стрінбергом.

— Але ж я про це нічого ніяк не відаю, — обережно і водночас цілком щиро відповів Сімон. — Мене цікавить тільки «Еко», це підприємство цілком незалежне, і я не маю ніякого відношення до банкових справ.

— Так, так, я знаю, — сказав Руссо, — але Шудлер довіряє вам, як не довіряв нікому в світі, навіть рідному синові. Постарайтесь поговорити з ним. Я прошу вас про це в його ж інтересах... і, можливо, ваших теж... — Руссо знову помовчав якусь мить. — Стрінберг запропонував мені позику, — тихо додав він, вибовкуючи те, про що дав собі слово мовчати. — Яку я тільки захочу... Мені, розумієте, залишилося тільки назвати цифри...

Марнолюбство знову взяло в ньому гору над обачністю. Сімон знизав плечима.

— Так, любий мій Сімоне, — вів далі міністр, гордовито посміхаючись, і поклав руку на плече молодого депутата, — даремно ви мене зрадили!.. Так, так, я знаю, що кажу. Не треба було вам виставляти свою кандидатуру від іншої партії. Так ви тільки згаєте час. А коли б ви діяли спільно зі мною, то, може, незабаром, обійняли б посаду товариша міністра. А втім, це, мабуть, можна буде зробити будь-коли.

Впевнений, що він уже досяг вершини всіх почестей, Руссо пильно подивився на свого протеже.

— Отже, я на вас покладаюсь, — закінчив він. — Але все це залишиться між нами, так? Бачите, як я вам довіряю...

Сімон вийшов, глибоко замислившись, і попрямував до Марти Бонфуа. А та одразу ж подзвонила Роберу Стену.

«Робер», «голова фракції», один із «щирих друзів», які прикрашали полицку каміна, того вечора збирався до театру. Йому хотілось подивитися, поки п'єса ще не зійшла зі сцени, «цю крихітку, яку всі так хвалять, це нове Вільнерове відкриття».

— По-моєму, вона нічого не варта і, до того ж, у неї препогана вдача, — сказала Марта. — Мені здається, що Едуард стає все невибагливіший.

Голова фракції на другому кінці провода кинув солоний дотеп.

— Та ні-бо.. я ж тобі кажу: він стає все невибагливіший, — повторила Марта, дзвінко розсміявшись. — Робере, ти просто неможливий! Отже, ти зайдеш до мене після спектаклю, домовились?

Близько півночі голова фракції подзвонив біля дверей квартири на набережній Малаке.

Колишній коханець Марти був смаглявий, з високим чолом. На суглобах його тонких пальців морщилася шкіра — особливо це було помітно тоді, коли він тримав сигарету або писав. Адвокат з гучним ім'ям, чудовий політик, котрий уже не раз був прем'єр-міністром, Стен добре розбирався в обстановці й був надзвичайно культурною людиною; це давало йому змогу часто перемагати під час дебатів у Бурбонському палаці.

Робер Стен у накрохмалених манжетах, що виглядали з рукавів піджака, слухав Лашома, злегка нахилившись над бокалом з замороженим шампанським, яке він помішував паличкою із слонової кістки, щоб збити піну.

Марта Бонфуа дивилася на горбкуваті суглоби свого «щирого друга» трохи сумним і водночас ніжним поглядом.

— Так от, друзі мої, Руссо — йолоп. Щоправда, мені це давно відомо, — заявив Робер Стен, — і ти мав рацію, Лашоме, відмовившись іти за ним.

Лашом і Стен зверталися один до одного на «ти», як це заведено в парламенті, але трохи ніяковіючи й дотримуючись деяких нюансів: Стен завжди називав Сімона на прізвище, а Сімон називав Стена «головою».

Марта призналася, що вона не розуміє, як це одна людина, навіть така, як Стрінберг, може позичити Франції суму, яка

врівноважить її бюджет і допоможе відбудувати зруйновані міста.

— Справа в тому, що позику цю надає і він, і не він, — пояснив Стен. — Якщо цю операцію буде здійснено, то зробить це банковий консорціум, у якому Стрінберг грає головну роль і куди, очевидно, хоче ввійти і Шудлер... Запам'ятай гарненько, любя Марто, що в наші часи капіталізм базується на двох речах: по-перше, на так званому «контролі», тобто такому стані речей, коли певне акціонерне товариство потрапляє під повний контроль того, хто володіє лише десятьма-п'ятнадцятьма процентами акцій, а решта вісімдесят п'ять чи дев'яносто процентів у руках тисяч, а може, навіть десятків тисяч зовсім безпорадних людей; і, по-друге, на тому, що певне акціонерне товариство може володіти акціями іншого товариства, а отже, згодом і контролювати його. Якщо взяти, наприклад, Стрінберга, то йому не належать ті фонди, що ними він розпоряджається, як не належать ні рудники, ні доменні печі, ні лісопильні заводи, ні склади, ні кредитні товариства, які є основою його могутності. Але він усе це контролює. Він володіє десятьма процентами акцій десяти чи дванадцяти найбільших європейських компаній, а кожна з них у свою чергу контролює десять інших і так далі... Він схожий на сюзерена, який сидить на вершині піраміди васалів. Він міг би, коли б йому захотілося, карбувати монети, друкувати банкноти із своїм портретом і користуватися привілеєм екстериторіальності, яким, до речі, він користується, і то досить активно.

Стен замовк і подивився на Марту, чи не набрид їй. Та Марта Бонфуа володіла здатністю переконувати чоловіків, що вони геніальні, і вміла терпляче слухати їх.

— Але це все ж таки якось протиприродно, — мовив Сімон. — Адже виходить, що ця могутність, з одного боку, ґрунтується на грошовому мішку, а з другого — на праці тисяч робітників, докерів, гірників...

— Ну, звичайно! — погодився голова фракції, знизуючи плечима. — Тому, якби я був у твоїх літах, Лашоме, і якби виходив сьогодні на політичну арену, то сів би не в центрі, а ліворуч од нього. — І він подивився на Сімона з деяким докором, як дивляться часом люди, що досягли вершини своєї кар'єри, на молоді, несихильно до традиційних функцій бунтарів. — Тільки не перебільшуймо, — вів далі Стен. — Грошовий мішок ми, звичайно, захищаємо в парламенті: це в наших інтересах і це наш обов'язок. Проте, якщо абстрагуватися, влада грошового мішка аж ніяк не викликає в мене до себе симпатії. Капіталізм став економічною системою боягузів. Адже при-

буток тут пов'язаний з величезним ризиком. На важелі влади завжди має лежати чиясь рука, і тільки-но одна рука випустить його, як за нього зразу ж ухопиться інша. Так уже повелося, що люди, здатні ризикувати, інакше кажучи, авантюристи, беруть гору над безліччю дрібних лякливих гравців. З ласки всіх цих людей, які хотіли розбагатіти, нічого не роблячи, або зберегти те, що вони мають, нічого не виробляючи, і з'явилися знамениті «пірати грошового мішка» та всемогутні фінансисти... — Він устав, підійшов до каміна, постукав по своєму портрету й сказав:

— Так, у ті часи я був молодий і непоганий з себе! — Потім обернувся, сперся обома ліктями на зелений мармур дошки каміна і, злегка нахилившись уперед, сказав: — Капіталізм приречений на загибель — в цьому можуть сумніватися тільки дурні; рано чи пізно все вмирає — цивілізації, народи, держави, релігії. Всякий привілей, за який люди не платять послугами або ризиком, кінець кінцем убиває тих, хто ним користується... Але скільки мине часу, перш ніж це станеться — то вже інше питання!.. Наприклад, у мене в тридцять років виявили хворобу серця, а от бачите — живу й досі...

У Стена був гарний голос, трохи самовдоволенний, але теплий, співучий, говорив він неквапливо, зупиняючись, де треба. З того місця, де він стояв, йому добре було видно глибокий виріз Мартинового пенюара, облямований пишним рюшем.

— Боже, які гарні в тебе перса! — сказав він.

Ось про що розмовляли в цій із смаком обставленій, елегантній і затишній кімнаті троє людей, чий вплив, рішення і вчинки відігравали таку велику роль в імперії з населенням у сто мільйонів чоловік; вони тверезо мислили й розуміли вади свого часу, але не наважувалися продумати свої висновки, боячись, що їм доведеться осудити себе разом з тим суспільством, яким вони керують.

Могильники, які пройшли хорошу школу, тепер тільки несли до могили лад, котрому служили, обсипаючи його квітами, щоб від нього не дуже тхнуло гниллям.

— Так от, щодо Стрінберга, — провадив далі Стен. — Таких людей, як він, не можна назвати інакше, ніж поважними персонами великої ваги. На мою думку, вони не вкладаються в рамки поняття «фінансист». Операції, які вони здійснюють, належать уже до абстрактної математики, формальної логіки й деспотизму. Але себе вони бачать у романтичному світлі. Ти з цим згоден, Лашом? Авантюристи, які дорвалися до диктатури, але надто швидко відірвалися од

реального ґрунту, щоб устигнути створити династію, і надто закохані в себе, щоб створити її, стоячи понад законами, милуючись своєю могутністю, вони втрачають зв'язок з реальністю і забувають, що їхній величезний вплив, — я вдаюся приблизно до того ж образу, яким щойно користувався ти, — базується на обмолоченій пшениці, на виплавленому металі, на предметах, що переходять з рук у руки, на суднах, що можуть потонути або пливати порожнем, одне слово, на плодах людської праці й на людських потребах.

Зупинити Робера Стена вже було неможливо. Невгамовний базіка, він ніколи не втомлювався слухати себе й першої-ліпшої хвилини ладен був виголосити промову, в якій відчувався професіонал-адвокат, звиклий виступати на політичних зборах й ораторствувати.

Сімон ловив кожне слово «голови»: це був розум, вищий і ясніший, ніж його власний, і, стежачи за його роботою, Сімон збагачувався для своїх майбутніх виступів.

— І ось одного чудового дня, — провадив далі Робер Стен, — реальні фактори, що на них перестають звертати увагу ці поети грошового мішка, — перенасиченість ринків, непотрібність демпінгів, зниження купівельної спроможності, брак збуту для товарів, зростання безробіття, революція, неврожай у якій-небудь частині світу, а також заздрість конкурентів і нетерпіння підлеглих, — несподівано вибивають у них з-під ніг ґрунт, і вони летять сторчма з висоти своїх паперових пірамід. Так куля, влучивши в голову поета, назавжди припиняє його роздуми про безсмертя. В мене є серйозні підстави гадати, що Стрінбергові теж загрожує така катастрофа. І коли таке трапляється, люди здивовано кажуть: «Як же це могло статися?» Тим часом як це наперед було визначено долею. Тепер він має намір повторити те, що вдалося йому на початку його кар'єри. Як ти гадаєш, чому Стрінберг так хоче втягти в цю справу Шудлера? Тому, що це він, Стрінберг, створює славнозвісні об'єднання, бо одночасно з ними можна створити споживчі кооперативи, яким він зможе збути продукцію підприємств, що перебувають під його контролем. Сподіваюсь, ти розумієш цю механіку... Так ось, коли головнокомандуючий приймає командування військами й водночас хоче виконувати обов'язки лейтенанта, треба чекати поразки... Ну, а Шудлерові на схилі віку, коли голова його працює не так уже й добре, заманулося стати Стрінбергом. — Стен на мить замовк, щоб допити своє вино. — Якщо хочете знати мою думку, — закінчив він, — то становище і Шудлера, і Стрінберга дуже кепське, і той і той

сподіваються налагодити свої справи за рахунок другого. Різниця тільки в тому, що Шудлер покладається лише на Стрінберга, а Стрінберг — на шість чи сім Шудлерів. В результаті краху зазнають обидва, а разом з ними і цей дурень Руссо.

Була вже друга година ночі; Робер Стен припав довгим поцілунком до Мартиної руки й пішов. Лашом для годиться теж вийшов разом з ним. На набережній голову фракції чекала машина; шофер, який куняв у ній, прокинувся, тільки-но вони пішли.

— Иди, дорогой Лашом, — сказав Стен Сімону, — повертайся до неї, до нашої чарівної Марти. Не треба ховатися від мене... Я дуже радий за вас. Мені здається, вона щаслива...

Наступного дня Сімон Лашом подзвонив Анатолію Руссо й повідомив, що вчора він мав тривалу розмову з Ноелем Шудлером, після якої йому стало ясно: об'єднання потерпілих під час війни — справа така ж певна, як і Стрінбергова позика.

V

Адміністратор театру «Де-Віль» пані Летан стояла біля Вільнера в його кабінетику й читала йому довгий список прізвищ.

Вільнер, нахилившись над планом свого театру, слухав, похитував головою і зрідка кидав яку-небудь фразу.

— Маркіза де Гетвіль?

— Два місця. Де хочете, але краще не в перших рядах.

— Барон Глюк?

— О, одне місце — та й то багато, вистачить і половини. Адже він такий маленький. Приставне! І то, якщо розсаджено вже всю критику. Але він однаково з'явиться, запросимо ми його чи ні.

П'єса, в якій Сільвена Дюаль грала дружгорядну роль Естер Могар, уже зійшла зі сцени. Її змінила нова п'єса «Купорос», у ній Сільвена виступала в головній ролі; Вільнер розподіляв місця на прем'єру.

То була досить делікатна справа, і він приділяв їй не менше уваги, ніж режисурі. Він умів розкидати захоплених глядачів по різних кінцях залу, підсадити коханця до подружжя, дати місця жінкам з гарними грудьми у першому ряду балкона, а головне — головне задовольнити директорів газет та визначних критиків, — у цьому з Вільнером ніхто не міг позмагатись.

— Пані Егерлен?.. А чому це вона стоїть на літеру «Л»? — здивувалася пані Летан.

— Ви ж самі добре знаєте, чому: вона була коханкою де ла Моннері, а потім Лашома. Викресліть: вона втратила для нас

інтерес! У неї ж тепер немає ніякого коханця. — Вільнер випростався, розвів руками й вирік: — *Sic transit gloria mundi...*¹ І пані де ла Моннері теж викресліть, — додав він. — Самі розумієте: вона стара вже й глуха. А три ряди, які ми залишили для глухих, уже повні.

Щоразу, коли в театрі Вільнера йшла нова п'єса, у списках викреслювалось кілька імен — «живі небіжчики», як казав він, — і натомість з'являлись «нові світила», по яких неважко було простежити звивистий шлях слави в Парижі за останні сорок — п'ятдесят років.

— Ага, мало не забув! — вигукнув Вільнер. — Барон Шудлер запевнив мене, що Стрінберг ні разу в житті не був у театрі. Дайте їм літерну ложку праворуч. Звідти не дуже добре видно, зате їх побачить уся публіка.

В цю хвилину до кабінету ввійшла Сільвена, збуджена, схвильована, щаслива, в голубому жакеті, облямованому хутром чорнобурої лисиці. Вона дуже нервувалась, це ж бо не жарт — перша велика роль.

— Едуарде, серденько, — мовила вона і замовкла, наштотхнувшись на Вільнерів холодний, злий погляд.

— Даруйте, дорогий метр, — виправилась вона і зробила легкий реверанс. — Скільки ти даси мені місць для моїх друзів?

— Жодного! Не дам нічого.

— Як це жодного? — вирвалось у неї.

— Жодного місця! — повторив Вільнер. Мені твої друзі ні до чого — це я їм потрібен, а не вони мені.

— Ну, звичайно! Зате тобі потрібні всі твої колишні коханки.

— Ну, ну! — Вільнер дратувався дедалі більше. — У залі буде мінімум десять чоловік, з якими ти спала, отож можеш не сумувати. І останній серед них, звичайно, я...

— Погань, — процідила крізь зуби Сільвена.

Але в її тоні відчувалося скоріше захоплення, ніж досада; то була своєрідна форма ніжності. Щоразу, коли Сільвена хотіла збунтуватися, Вільнер одним ударом лапи притискав її до землі, і їй хотілося вкусити і водночас лизнути цю лапу.

Вільнерові сказали, що прийшли театральні хронікери, яким він, мов міністр конференції преси, признав колективну зустріч. Маленький кабінетик заповнили журналісти й фотографи. Пані Летан скромно відійшла в куток. Протягом кількох хвилин у кімнаті раз у раз спалахували блискавки, тільки без грому. Старий Юпітер випинав груди колесом, супився, поблажливо

¹ «Так проходить земна слава...» (лат.).

усміхався або вдавав, що гнівається, в той час, коли навколо мирно сичав магній. Було зроблено знімки: «Едуард Вільнер стоїть», «Едуард Вільнер за письмовим столом», «Едуард Вільнер, відхиливши порт'єру, стоїть біля вікна, дивиться на Париж і розмірковує...»

— Прошу вас ще раз, пане Вільнер, для журналу «Вог»... Прошу вас, метр, у профіль, для «Комеді»...

Удавши, ніби вона хоче взяти на письмовому столі запальничку, Сільвена підійшла до Вільнера: їй кортіло сфотографуватися разом з ним. До цього її спонукало не тільки марнолюбство, а й сентиментальність. Та драматург злегка відштовхнув її своєю великою рукою, буркнувши:

— Одійди, гримаснице! Ти зніматимешся на сцені разом з іншими акторами.

Сільвена глибоко образилась на нього.

Потім Вільнер відповів на запитання хронікерів і розповів зміст п'єси. «Купорос» — це гроші, які, наче купорос, доля кидає людям у вічі і від яких розпадається все — почуття, любов, сім'я, кінець кінцем гроші занапащають навіть тих, хто ними володіє. Дія п'єси відбувається в родині банкіра.

— Що ж до виконавців, то я дуже радий, що головну жіночу роль гратиме молода актриса, яка вже виступала в моєму театрі, але, мені здається, по-справжньому розкриває себе тільки в цій п'єсі.

Він наче не помічав, що Сільвена стоїть у цей час за кілька кроків від нього.

Молодий журналіст, шукаючи чогось свіжого й оригінального, відійшов із Сільвеною вбік, і там вона, манірячись, відповідала на його запитання.

— Мгм... Так... Еге ж... Я працюю в театрі вже вісім років... так, я почала дуже рано. Я грала у «Вар'єте», в «Ар»...

В міру того, як Сільвена віддалялась од початку своєї кар'єри, тон її ставав упевненіший, вона називала дати, прикрашала факти.

— Але тільки тоді, як я почала працювати з Едуардом Вільнером, перед котрим я схиляюсь і котрому безмежно вдячна, — вела вона далі, скося зиркаючи на тирана, — я по-справжньому зрозуміла, що таке театр. Я багато чим завдячую йому... ну, і, звичайно... особливо вдячна за те, що він доручив мені чудову роль Емми в «Купоросі». Я зроблю все можливе, щоб не зіпсувати її.

Незважаючи на всю банальність того, про що вона говорила, Сільвена була схвильована.

Вільнер крадькома стежив за молодою актрисою і, почувши кілька уривків її фраз, подумав: «Нікчемна дурепа!»

Сільвена помітила його суворий, докірливий погляд і, — так було завжди, коли вона ловила на собі цей погляд, — радість її погасла. «Чим же я знову завинила перед ним?» — подумала вона.

Сільвена вже страшенно набридла Вільнерові. Все, що раніше здавалося йому в ній чарівним, свіжим, стало тепер Вільнерові огидне.

Він підраховував, скільки часу залишилось йому до повної старості й скільки нових жінок він зможе ще відкрити, пізнати, покохати. Набридлива, мов оса, Сільвена заважала йому шукати цих незнайомих жінок, ці останні іграшки, цю останню розвагу, яка могла скрасити його старість.

Та все ж таки він дозволив молодій актрисі прилипнути до нього, мов лишай, і, крім того, вона потрібна була йому для п'єси. Вільнер змарнував на Сільвену багато часу і мало грошей, він не належав до тих, хто здатний розтринькати свої капіталовкладення.

— От бачите, моя вірна Летан, — сказав він адміністраторці, — я ніколи не зраджую тих, хто прихильно ставиться до мене.

Журналісти вийшли з кабінету.

— То як же... мій великий Едуарде... Ти, звичайно, даси мені з десятків місць? — запитала Сільвена.

— Я тобі вже сказав: ні! — відрубав Вільнер. — Нехай твої дружки беруть квитки! І взагалі забирайся звідси, негайно. І заткни свою пельку. Ти нікчема. І існуєш тільки завдяки мені, схочу — і розчавлю тебе! Запам'ятай: «Я тебе породив, я тебе і знищу!» Хто це сказав? Я чи Есхіл? — І він тихенько підштовхнув її до дверей. Потім повернувся до свого крісла, зітхнув і, сівши в нього, на кілька секунд замислився. — Кінець кінцем, — мовив він, дивлячись на адміністраторку, але не бачачи її, — один і той самий фатум спершу штовхає коханців одне до одного, а потім роз'єднує їх. — Трохи подумавши, Вільнер узяв свою записну книжку. — Те, що я сказав, готовий сюжет для п'єси... — додав він і повернувся до своїх справ: — Отже, Летан, скільки душ буде у нас на вечері після генеральної? Шістдесят, сімдесят... По три келихи шампанського на кожного. Не більше. Адже завжди знаходиться хтось такий, що не п'є... Тепер вам залишається підрахувати, скільки потрібно пляшок шампанського, якщо в кожній із них вісім келихів.

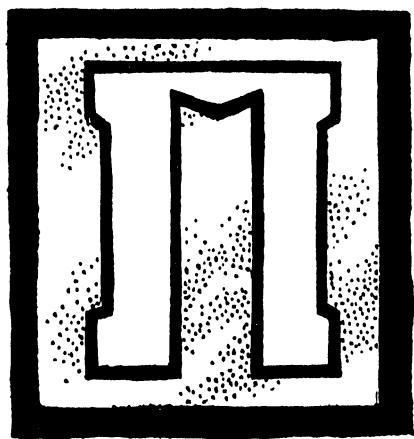
Закінчення в наступному номері

З французької перекладали
Т. КУДРЯВЦЕВА та М. ЛУК'ЯНИЧКОВА

МОРИС ДРЮОН

Малюнки О. Овчинникової

РОМАН

АДІННЯ СТОВПІВ

VI

Вже кілька хвилин, як вистава почалася. Запізнілі глядачі пошепки бурмотіли пробачення і шукали свої місця.

Раптом завіса опустилась, і в залі спалахнуло світло, осяявши голі плечі й лисі голови, колье з перлів у три разки і крохмальні комірці.

— Що сталося? — зашепотіли навколо.

На сцені ніхто не знепритомнів. Можливо, за лаштунками пожежа? Дехто вже нервово поглядав на вихід. Інші, з лицарською вдачею, згадували пожежі в Опері та на благодійних базарах і вже намірялися крикнути: «Спершу жінок!» Присутні в залі політичні діячі подумали, що то замах.

Але в цей час оксамитна завіса піднялась, і на авансцену вийшов Едуард Вільнер у

двобортному смокінгу. У великому залі театру «Де-Віль» запала могильна тиша.

— Дами й панове! — почав Вільнер, і голос його затремтів од стримуваної люті. — Актори зіграли початок цього акту зовсім не в тому темпі, що я їм указав, і тому вони матимуть честь зіграти його вам заново.

Атмосфера зразу розрядилася: дехто з полегкістю зітхнув, інші дивувались, хтось засміявся, почувалися захоплені вигуки. Знову погасло світло.

За лаштунками Сільвена, підтримувана своїми товаришами, обливаючись сльозами, майже істерично вигукнула:

— Так не можна! Так не поводяться з актрисою на генеральній репетиції!

— Генеральна репетиція — це робочий етап! — кричав Вільнер.

Він постукав пальцем по годиннику-браслету.

— Ви були на сцені десять хвилин і вже на три хвилини відстали од тексту, поганці! При

такому темпі вистава триватиме чотири години.

— Але мені було страшно! — простогнала Сільвена.

— Начхати мені на твої «страхи».

— Ні, ні, ні! Я нізачо не повернусь на сцену!

Вона тупотіла ногами і трясла головою.

— Гаразд, хай буде по-твоєму. Покличте сюди дублерку!

Сільвена зразу ж отямилась і з ненавистю глянула на Вільнера:

— Повір, я роблю це не ради тебе, — сказала вона, — а просто тому, що розумію свій професіональний обов'язок.

Завіса піднялась, і Сільвена знову вийшла на сцену. Вона була страшенно збуджена, і репліки вилітали з її уст, мов снаряди.

— У цієї крихітки голос, як у Сари Бернар, — шепнув барон Глюк, трохи підводячись, щоб досягти вуха своєї сусідки.

Тепер п'еса зазвучала куди сильніше, і глядачі забули, що вони сидять у театрі: Сільвена несподівано відчула приплив натхнення, а без нього актор — лише картонна лялька.

Голосом, жестами, рухами своєї коханки, таємничою манливою силою, що йшла від неї, Вільнер захопив своїх глядачів і повів їх у світ, створений ним.

А сам тим часом міряв кроками кімнату, поглядаючи на свій хронометр, потім підходив до дверей в зал, перевіряв реакцію глядачів, обурювався, що хтось не прийшов і двоє крісел незайняті, поглядав на ложу № 6, де сиділи Марта Бонфуа і пані Стен, а за ними голова фракції і Сімон Лашом.

Хтось закашляв — Вільнер здригнувся: він відчув шалене бажання накинутися на порушника тиші й придушити його.

У нього теж були свої «страхи».

Сільвена закінчила дію в тому ж темпі, в якому почала, і зал, щиро захоплений її грою, влаштував їй щедрю овацію.

Юрба розпливлась по коридорах.

Чоловіки походжали неквапливо, трохи зігнувшись; у своїх чорних костюмах і туго накрохмалених сорочках, вони скидалися на пінгвінів, спарованих із самицями найрізноманітніших видів пернатих.

Однак ці пінгвіни й різноколірні пташки були уособленням найрафінованішого смаку і гострого розуму; тут зібралось вісімсот чоловік, на яких у своїх думках, оцінках і моді рівнялася вся біла раса, — вісімсот чоловік, чиї туалети, коштовності, естетичні погляди і думки копіювались у Лондоні, Римі, Нью-Йорку, Стокгольмі, Белграді та Буенос-Айресі. Не всі вони були однаково блискучі, але в цілому являли собою зразок високого класу.

Правда, це товариство любило ласощі з душком. Але, певно, воно все-таки не дійшло до повного розкладу, бо, незважаючи на все те, що говорили про нього кожному наступному поколінню, воно змогло пережити за останні два століття чимало революцій, банкрутств та воєн і зберегти свою марку і свою вищість.

Серед того товариства можна було побачити чимало іноземців, або, вірніше, — космополітів, людей, які побували у всіх століцях світу, але яких Площа Згоди вабить з такою ж силою, як дзеркало, як глина, як сопілка; і вони, не змінюючи громадянства та паспортів, стають парижанами за своїм зовнішнім виглядом і способом мислення.

Єдиний, хто поводився не так, як усі, був Стрінберг. Він походжав поруч з Шудлером, у манишці, застебненій на дві перлини, кожного завбільшки з яйце дрозда, злегка похитуючись у своїх високих штиблетах. Важко було сказати, чи подобається йому вистава, чи він просто присутній тут. Він кутив свої незмінні довгі сигарети з золотим мундштуком — затягнеться разів чотири й кине. А чергові жандарми, замість того, щоб чемно попросити його вийти покурити у вестибюль, прибирали з килимів золотий слід, що його залишав за собою мільярдер.

— Ви бачили Шудлерову руку? Аж страшно дивитись! — гомоніли в юрбі.

Два фінансисти стиха розмовляли. Люди весь час ходили за ними, оточували, випереджали з байдужим виглядом, хоч насправді робили це все сподіваючись, що їм кивнуть, усміхнуться, потиснуть руку. Було відзначено, що Лашом — один з тих небагатьох, хто мав честь бути відрекомендованим великому Стрінбергові, — поводився надзвичайно холодно і майже зразу відійшов. Зате Анатоль Руссо виробляв справжні антраша, наче вимуштруваний голуб у повітрі.

Марта Бонфуа стояла трохи осторонь, पिшаючись своїми сивими локонами, своїми розкішними плечима, дзюркотливим сміхом і величною статуєю.

— Оце і є Стрінберг? — шепнула вона, звертаючись до Сімона й Робера Стена. — Друзі мої, це людина пропаша. Я почуваю... з усього видно, — з його шкіри, погляду...

Говорили про п'есу і, звичайно, найбільше про інцидент з опущеною завісою.

— Він зробив абсолютно правильно, абсолютно! — твердили Вільнерові товариші по мистецтву, які ніколи б не наважилися на таке.

Критики готували матеріал для статей, перевіряючи правильність своїх міркувань на знайомих, — так різник гострить ніж перед тим, як різати м'ясо.

Жоден з них не наважився щиро сказати, що спектакль йому подобається: вони приїшли сюди, щоб бути суддями, а головне —

відзначитися коштом чужої праці. А естетична втіша від спектаклю — нехай собі втішаються світські люди та буржуа.

Якийсь тип у смокінгу з підтягненими рукавами, щоб видно було манжети, пищав тоненьким голоском:

— Справжня гидота, а точніше, гидота в розрідженому вигляді, як буває гусяча печінка, але ж розріджена гусяча печінка куди дешевша.

В цей час пролунав дзвінок, заглушив кудкудакання типа в смокінгу і пінгвіни з пташками пішли на свої місця.

Коли піднялася завіса, по залу прокотився шепіт, і багато хто з присутніх мимоволі глянув на літерну ложу, де сиділи два фінансисти. Річ у тім, що декорації другого акту точно відтворювали — це скидалося на шарж — обстановку Шудлерового дому.

Париж уміє оцінити насмішку, і декораціям аплодували. Але в міру того, як розгорталася дія, схожість ставала дедалі разючіша, бо на сцені батько, ревниво оберігаючи свою владу, готував загибель і смерть свого сина.

Створювалося враження, наче Вільнер посадив Шудлера в літерну ложу тільки для того, щоб усі зрозуміли, кого він узяв за прообраз.

Походжаючи коридорами і час од часу підходячи до дверей, Вільнер помітив у шостому ряду партеру самотню молоду жінку, дуже вродливу, дружину службовця з Ке д'Орсей.

Він покликав адміністраторку.

— Люба Летан, зробіть мені послугу,— сказав він. — В антракті підійдіть до отієї чарівної дами, яку ви там бачите... Її звуть пані Буатель. Вона така невесела, бідолашна, що в мене аж серце болить, коли я дивлюсь на неї... І одведіть її в мою літерну ложу. Ви скажете їй, що я на цьому наполягаю. А потім піднесіть від мого імені квіти.

— Але де ж я візьму в таку пору квіти, пане Вільнер?

— Очього вже я не знаю... поклопочіться самі. Стривайте: візьміть у кімнаті Сільвени... Їй сьогодні понаносили силу-силенну квітів!

У третій дії Вільнер, упевнений в тому, що вистава матиме успіх, зайшов, як звичайно, у свою літерну ложу ліворуч сцени, щоб потім усі могли сказати, що бачили його на генеральній репетиції в залі, і він був такий спокійний, наче дивився чужий спектакль.

В ложі, сховавшись у темний куток, сиділа страшенно збентежена пані Буатель, висока, струнка молода жінка; біля її ніг лежали гладіолуси.

— А де ж ваш чоловік? — пошепки спитав її Вільнер.

— Він дуже шкодував... Він змушений був піти з вистави... його викликав міністр.

— Он як... чудово. Я вважаю, що республіка в надійних руках.

Він підняв з підлоги квіти і поклав їй на коліна. Потім, легенько погладжуючи ногу молодій жінки, зашепотів їй на вухо:

— Ви просто красуня... Ви сьогодні найкрасивіша... Без вас мій успіх нічого не вартий. Зараз я розумію, що то ради вас я створив свій спектакль. Я дарую його вам.

Він ладен був засипати її подарунками, які йому нічого не коштували.

Чарівна пані Буатель, зовсім недосвідчена в таких справах, страшенно ніяковіла і не знала, що їй робити. Раптом вона приду-мала:

— Прошу вас,— сказала вона,— дайте мені послухати: це так гарно!

Тим часом на сцені Сільвена гинула, отруєна купоросом. Останню сцену вона провела з таким піднесенням, що захоплені її грою глядачі забули навіть про те, що пора вже шукати по кишенях номерки од вішалки або ключі від машини. То був справжній успіх.

За кілька секунд до кінця Вільнер повернувся за лаштунки.

Завіса опустилась; у залі загриміли оплески; актори старанно лічили, скільки разів їх викликали, виходили кланяться.

Сільвена виступила вперед, голос її тремтів од збудження.

— Ми мали честь репетирувати перед вами востаннє п'єсу пана Едуарда Вільнера,— промовила вона.

І, наче це було для всіх новиною і несподіванкою, зал знову вибухнув оплесками. Ті, хто згодом усно або в пресі найбільше лаятиме п'єсу, особливо голосно вигукували: «Автора! Автора!» Тоді вийшов Вільнер, величний і тріумфуючий в апофеозі своєї слави, щоб прийняти ці вибухи оплесків,— так, мабуть, Зевс на схилах Олімпу прислухався до шелесту дощу, якому раз на рік змушений був підставляти своє тіло, щоб жити й творити.

Він узяв Сільвену за руку і вивів наперед, показуючи юрбі нового кумира, нову смертну, яку він зробив богинею.

Парижу піднесли чудову актрису, і Париж влаштував їй овацію.

Потім юрба ринула у святилище — за лаштунки. На вузеньких гвинтових почорнілих сходах, серед брудних стін, вдихаючи своєрідний запах — суміш пудри, пілу, сипу й сечі, юрмились, штовхаючи одне одного, чоловіки у вечірніх костюмах і дами в оксамиті й атласі; вони тримали довгі спідниці пальцями в дорожочісних перснях.

Крихітний барон Глюк — «краплина води в моноклі», як прозвав його Вільнер, підстрибував, звивався, продирався крізь цю силу-силенну колін та ліктів, щоб першим досягти мети. То був запальний, маніакаль-

ний любитель театру, він знав усіх акторів, усіх актрис. Він якось умудрився бути одночасно в усіх акторських кімнатах, гугняво розсипаючи надмірні похвали.

— Ти чудо, крихітко, справжнє чудо! — казав він. — Це була Сара Бернар, це була Режан, це була Барте... а втім, ні: це було далеко краще, це була ти!

— Правда? Ви це серйозно, чи просто, щоб порадувати мене? — питала Сільвена, тішачись компліментами.

Барон Глюк здивувався, не побачивши в кімнаті Сільвени гладіолусів, які він їй посплав, але він був дуже короткозорий, а з монокля, звичайно, користі небагато, та й, крім того, юрба понесла його далі, до кімнати Ромена Дальма, що грав роль сина.

— Геніально, мій хлопчику, ти був справді геніальний...

Едуарда Вільнера, притиснутого до стіни, мабуть, задушили б шанувальники, якби він не був таким велетнем.

— Справді?... Вам сподобалось? Я дуже радий, — казав він.

З потиску руки, з погляду своїх колег він угадував, які завтра з'являться статті.

Якийсь старезний дідок з плямистою шкірою, що кольором нагадувала пряник, з металевим кільцем апарату для глухих на лисому черепі, спитав:

— Як звуть ту молоду особу, що грала головну роль?

— Сільвена Дюаль, дорогий герцог.

— Що ви кажете? Як?

І він підніс Вільнерові до рота крихітний мікрофончик, щоб той повторив.

Підійшов тип у смокінгу, жестом показуючи, що він не може вимовити й слова, такий вражений.

— Просто не можу... це надзвичайно... усе це, — видушив він.

Надбігли дами.

— Едуарде, дай я тебе розцілую!

Вільнерові щоки могли правити за рекламу зразків усіх паризьких помад.

— Зостанься, — шепотів він деяким. — Вип'ємо трошки. Але нікому більше не кажи: будуть тільки свої.

Час від часу він поверх голів кидав оком на юрбу, немов шукав когось. Але, на жаль, чарівна, скромна, тендітна молода дружина службовця з Ке д'Орсей зникла безслідно.

Коли повідь, нарешті, відринула і залишилася тільки піна відданих друзів, Вільнер вигукнув:

— Ох, друзі мої, як я зголоднів!

Він не міг чути того, що казали люди, виїшовши з залу на вулицю. А вони казали:

— А знаєте, ми таки непогано провели вечір.

І ті, кому ще не хотілося спати, пішли на останній сеанс в один з кінотеатрів на бульварах; там показували незвичайний, диво-

вижний фільм, один з перших звукових фільмів, точніше — другий, він називався «Живцем поховані». Подумати тільки — там можна було почути, як моряки в затонулому підводному човні перестукуються з водолазами!

VII

У двох кабінетах, спеціально пристосованих для такого випадку, обранці разом з акторами наминали бутерброди з гусячою печінкою, холодних курчат, піраміди птифурів, і пані Летан ще раз могла переконатись, що трьох келихів шампанського на душу — замало.

Вільнер любив ці прийоми після генеральної репетиції, коли навколо ще панує атмосфера успіху, коли йому цитують його ж власний текст, хвалять за ту чи іншу сценічну знахідку, за ту чи іншу репліку, за той чи інший несподіваний хід; а головне — це все віддаляло хвилину, коли він залишиться сам. Але того вечора більше компліментів сипалося на адресу Сільвени, ніж на адресу п'єси, і хоч Сільвена була теж його творінням, це дратувало Вільнера.

— Дорогий Едуарде... (Відносини їх обох з Мартою Бонфуа були такі, що молодий депутат міг дозволити собі таке звертання)... дорогий Едуарде, як вам пощастило! — сказав Сімон Лашом. — Вона чарівна, вона чудова, вона зробить блискучу кар'єру.

— Вона подобається вам, мій хлопчику? — спитав Вільнер. — То в чому ж річ? Спробуйте добитись її прихильності, чи, вірніше, проявіть її самі. Мені здається, вона дуже цікавиться вами. Авжеж, запевняю вас.

Лашом здивувався.

— Ви жартуєте! — мовив він. — Усі ж знають...

— Що? Це ви про мене?... Ну, що ви, мій дорогий! — заперечив Вільнер. — Що ви, адже я старий! Вона мені потрібна тільки як актриса!.. Правда, іноді, між іншим...

Розмова перейшла на любовні пригоди взагалі... Вільнер заявив, що з якогось часу йому вже неприємно, прокидаючись, бачити коло себе жінку.

— А ви? — спитав він.

— О, я завжди хожу до жінок сам і ніколи не приймаю їх у себе, — відповів Сімон. — Таким способом уникаєш постійних зв'язків, ну і, звичайно, менше марнуєш часу. Я завжди йду від них о четвертій годині ранку...

— Так, я це розумію, — сказав Вільнер, похитуючи великою головою. — Але ви — молода людина. З часом все може змінити-

ся. Вставати й одягатись серед ночі не дуже приємно.

Хтось перервав їхню розмову, звернувшись до Вільнера:

— А як поставився до п'єси Шудлер? Він, либонь, сатаніє. Ви все-таки перебрали міри!

— Ця п'єса з підтекстом, це кожному ясно, — додав інший. — Про неї вже гомонить увесь Париж!

Уже сто разів після закінчення другої дії Вільнер чув: «Це п'єса з підтекстом... п'єса з підтекстом... Автор мав на оці, звичайно, Шудлера!.. Ну, признайтесь, що Шудлера!»

І раптом він розізлився, неначе хтось хотів принизити його творіння, звести його до рівня світського жарту; стискаючи в руці напівогризену ніжку курчати, він роззявив свою пащу і, заглушаючи всіх, заgrimів могутній орган люті.

— Що, що ви хочете сказати, твердячи, що це п'єса з підтекстом? — заревів Вільнер. — Усі п'єси мають підтекст. У Расіна також п'єси з підтекстом. Візьміть його п'єсу про Олександра — до речі, погану, крім хіба двох сцен, — чи ж не вивів у ній Расін Людовіка Чотирнадцятого? А романи? Всі романи з підтекстом. У Бальзака. У Толстого... Толстой навіть не завдавав собі клопоту приховувати імена. Змінював одну літеру в прізвищі — та й усе. Якби я взяв за прообраз мою воротарку чи почав писати хроніку, як Стендаль або десятки інших людей, ви не сказали б, кого я обрав моделлю. Та й взагалі, як можна говорити про моделі!.. Отак скульптор ставить перед собою жінку з обвислими грудьми і помережаними червоними жилками стегнами, і робить з неї Венеру. І нічого дивного: адже у вас усіх, медам, — додав він, потрясаючи ніжкою курчати, — ручуся, груди не бездоганні. Вам досить скинути бюстгальтери, щоб переконатися в цьому.

Всі замовкли, з подивом і цікавістю слухаючи Вільнера і питаючи себе, до чого він веде свою імпровізовану промову.

— Але ж ми, — вів драматург далі, — на відміну від скульпторів, потребуємо десять моделей для створення одного образу. Що вас звеселяє? Що зворушує? Що вам потрібно? Правда! Ми працюємо з тим матеріалом, який нам дає життя, і ми маємо цілковите право користуватися ним, як схочемо. Адже існують лише два способи творчості: можна творити, дивлячись на власний пуп або на пупи інших. А щоб дати хороший твір, треба вміти дивитися на всі пупи одночасно. П'єса з підтекстом — це історична п'єса, ти її створюєш спільно з твоїми сучасниками. Запам'ятайте, що ви житимете рівно стільки, скільки ми схочемо, бо в наших п'єсах, у наших книгах, а не десь-інде і навіть не на надгробках майбутні покоління знаходитимуть ваші імена, обстановку, се-

ред якої ви жили, — все аж до способів кохання. Отже благословляйте нас за те, що ми виносимо ваше життя за межі того жалюгідного існування, на яке приречені ваші органи й тіло. І, якщо у вас є вади, звинувачуйте в цьому ваших предків, але не нас!

Задоволений власним хамством, він глибоко вдихнув повітря. У нього раптом виникло бажання стусаном під зад викинути за двері усіх цих людей, яким він дозволив безплатно втішатись його п'єсою і які тепер жерли його птифури.

Присутні намагалися заспокоїти його, запевняючи, що він має рацію.

— То ви хочете знати, що сказав мені Шудлер? — трохи згодом спитав він. — Він сказав: «Ви надумали показати Леруа-Мобланів? Це чудово!..» Бачите, як воно буває!..

Сільвена була п'яна. І не тому, що багато випила, а просто шампанське довершило дію тривалого нервового напруження, хвилювань, успіху та втоми, і вона втратила владу над собою. Вона ще говорила, як на сцені, надто голосно, карбуючи слова і раз у раз повертаючись до інциденту з опущеною завісою; втративши почуття міри, вона почала тупати ногами, трясати своєю шевелюрою.

— Але тепер ти розумієш, що я мав рацію, — роздратовано промовив Вільнер.

Обранці розходилися, говорячи на прощання:

— Едуарде, це був незабутній вечір...

Спускаючись з останньою групою запрошених, Вільнер спитав Лашома:

— Скажіть, мій друже, ви їдете додому не через той квартал, де живе ця чарівна дівчинка? Вулиця Напл' вам не по дорозі?

— Звичайно, по дорозі, — відповів Лашом, хоч жив він у діаметрально-протилежному напрямі — біля Трокадеро.

А втім, все виходило добре: Марта Бонфуа давно вже поїхала з подружжям Стенів.

— Як же це, Едуарде?.. — прошепотіла Сільвена.

Вдячна, трошки п'яна і, мабуть, уперше закохана у Вільнера, вона пригорталася до нього на гвинтових сходах, мажучи рум'янами розкішний білий шарф свого старого коханця. Їй хотілося закінчити вечір, як належить, зазнати повного щастя.

— Ні, ні, крихітко. Шофер зовсім стомився. Хай іде спати. Наш друг проведе тебе.

Іншим разом така турбота про людей видалася б Сільвені дивною.

На вулиці вона спробувала ще раз:

— А може, ми поїдемо куди-небудь, посидимо, вип'ємо.... — запропонувала вона.

— Я, діти мої, — сказав він, — просто падаю, так хочу спати й відпочити: адже усіх — нелегка річ. Я зразу в ліжко.

Потім, потиснувши дуже недвозначно ру-

ку Сімонові, він розкрив свою пащу і тихо мовив:

— Спасибі, мій дорогий, ви робите мені велику послугу.

VIII

Насолода витверезила Сільвену, нерви її заспокоїлись, і тіло огорнула солодка знемога. Сімон, звичайно, не дуже гарний, але після багатьох місяців вірності Вільнерові він був приємний Сільвені своєю молодістю, а крім того, це вже було щось нове.

Сімон і Сільвена згадували ніч, яку вони провели разом сім років тому в цій самій квартирі після обрання Еміля Лартуа членом Французької академії.

Але того вечора п'яний був Сімон.

— Як усе-таки це сталося тоді? — спитав Сімон.

— А хіба ти не пам'ятаєш?

Вони почали говорити одне одному «ти» з такою ж легкістю, як і перестануть після цієї ночі.

Так... Сімон Лашом пам'ятав. Вірніше, в пам'яті залишились уривки спогадів, які пам'ять п'яної людини фіксує чіткіше, ніж тверезої. Він пам'ятав цю кімнату, але ж тоді на стінах сяяли великі й малі золоті зірки, а зараз ніяких зірок не було.

— Шпалери тут відтоді міняли?

— Ні. А, певно, вже пора змінити. Треба буде це зробити, — погодилася вона, просуваючи руку під голову і піднімаючи своє мідне волосся.

Він пригадав також два тіла, що лежали в обіймах на цьому ж таки ліжку — Сільвену й Моблана, а сам він лежав на дивані і, здається, їв круте яйце.

— А потім я пам'ятаю твої оголені перса біля моїх очей. Було це?

— І це все, що ти пам'ятаєш? — глузливо прошепотіла вона.

Сімон відкинув простирало і замилювався гарними плечима Сільвени, перевіряючи, невже і в неї груди не бездоганні.

— Це було тієї ночі, коли я запевнила бідолашного Люлю, що матиму від нього дітину.

Тепер, коли той уже багато років був холодним трупом, коли значною мірою він саме через неї розорився, збожеволів і, нарешті, вмер, Сільвена називала Моблана: «Бідолашний Люлю»!

— Але взагалі, він усе-таки був мерзотник, — додала вона. — Та не будемо про це згадувати, гаразд? Все, пов'язане з ним, було таке жахливе, брудне, — то найстрашніший період мого життя. Я хотіла б назавж-

ди забути той час... Взажаймо, що ми зустрілися вперше... ось так... — ніжно мовила Сільвена.

— А ми й справді зустрілися вперше, — в тон їй так само ніжно сказав він, тим більше, що це його ні до чого не зобов'язувало.

Вона подумала, що така вже, видно, її доля — зустрічатися з чоловіками, з якими вона колись була близька і які не пам'ятали або майже не пам'ятали про це. «Мабуть, я дуже змінилась, а тоді була дуже негарна...» Він також думав про те, що доля зводить їх разом в ось такі знаменні вечори і лише після того, як ця жінка побувала в руках старих людей. А втім, яка там доля — просто всі в аналогічних випадках поведуться однаково.

Міркуючи над цим, він сидів край ліжка і тихенько погладжував перса Сільвени. У цю мить хтось відімкнув вхідні двері, клацнувши ключем. Сільвена злякано скрикнула й випросталась.

— Це Едуард, — прошепотіла вона. Обличчя її було бліде, вона судорожно натягла на себе простирало.

Лашом підвівся й інстинктивно ступив до крісла. Він встиг надіти штани, черевики і крохмальний комірець, — то було б украй прикро, коли б його застали отут голим або в самій сорочці.

А Вільнер уже стояв у кімнаті. В тьмяному світлі нічної лампочки він здавався ще більшим і страшнішим. Щелепа у нього тремтіла. Великі ніздрі втягували повітря, як ковальські міхи.

Сімон, ще не зовсім розуміючи загадкову, диявольську підступну поведінку цієї людини, зразу уявив собі, яка зараз вибухне сцена — зойки, безглузда бійка із старим велетнем, а може, і щось гірше: куля. Про скандал дізнається Марта — тоді загине його кар'єра, репутація, можливо, навіть життя.

— Я був певен! Абсолютно певен. Знав, що це буде так! — вигукнув Вільнер. — Значить, тебе не можна довірити навіть друзі, от що ти виробляєш!

— Але ж я нічого не виробляю! — простигла Сільвена, мало не плачучи. — Я прилягла, ми розмовляли...

— А, ти ще й брешеш! — гримнув він.

І замахнувся, наче заміряючись ударити її. Сільвена затулила обличчя рукою. Сімон подумав, чи не пора йому втрутитись. Але в цей час Вільнер схопив простирало й зірвав його. Сільвена скрикнула.

— Ти, мабуть, гадала, що в такому вигляді зручніше розмовляти, правда ж? — загорлав Вільнер.

Потім, обернувшись до Сімона, зробив великодушний жест.

— На вас, мій хлопчику, я не гніваюсь, ви поводитись, як належить чоловікові, брудній тварюці чоловікові.

Сімон аж тепер збагнув, що все це — старанно підготовлена комедія, і відчув величезну полегкість, хоч таке становище було для нього якоюсь мірою принизливе.

— Але вона, ця повія, після всього, що я для неї зробив... і в такий день, коли вона мусила б мене благословляти, мусила б лежати біля моїх ніг!.. Ну, нічого, ти ще маєш спокотувати свій гріх, бо на світі є справедливість.

Він природно й дуже переконливо розіграв сцену, запозичену з власного репертуару.

— Вчинити таке зі мною, старою людиною! — простогнав він, падаючи в крісло. У кімнаті запала тиша, порушувана тільки схилюваннями Сільвени.

І раптом, дивлячись на цю заплакану голу жінку, на цього чоловіка, який щойно був з нею в ліжку, він відчув, що його охоплює дивне почуття, солодке й болісне, — йому стало сумно і нестерпно боляче, боляче умоглядно й тілесно. Гнів його був удаваний, але сум — щирий. Він став жертвою власної підступності.

На мить він пошкодував, що не приїхав раніше, коли Сімон був ще роздягнений. В такому становищі він міг би вимагати від них чого завгодно. Тоді, принаймні, він хоч би помстився і не було б цієї болісної операції без наркозу, не було б відчуття, наче тебе ріжуть ножом по живому.

— Яке дурне становище, — трохи згодом сказав Сімон.

— Звичайнісіньке, мій хлопчику, — заперечив Вільнер.

І він підвівся з крісла.

— Едуарде!.. Едуарде!.. Я зовсім не хотіла завдати тобі суму! — простогнала Сільвена.

— Ти знаєш, що я не прощаю, — відрізав Вільнер. Цього разу різкість його не була удавана. — Я далеко не молодий і не маю часу прощати.

Тепер він мав підстави, щоб порвати з Сільвеною. Потім, обернувшись до Сімона, Вільнер сказав:

— Сподіваюсь, ви не відмовитесь одвезти мене додому... одвезти додому старого чоловіка, що втратив свої останні ілюзії. Думаю, що хоч це ви для мене зробите.

І вони вийшли, навіть не попрощавшись з Сільвеною.

По дорозі від Монсо до Сени Вільнер сказав:

— Мені не хотілося затримувати таксі. Вночі вони правлять стільки — просто розоритися можна... А ви не стомлюєтесь за кермом?

— Ні, — машинально відповів Лашом, пильно дивлячись на дорогу перед собою. Обоє замовкли.

Вільнер вдихав аромат парфумів, які завжди вживала Сільвена і який ішов тепер від Сімона, а також аромат її тіла, терпкий і водночас манливий.

Сімон почував, як у ньому поступово наростає злість до старого. Разів десять він ладен був сказати: «Якщо ви хотіли скористатися мною для виконання вашого задуму, ви могли б хоч попередити мене...»

— Тільки, будь ласка, не турбуйтеся, — промовив Вільнер. — Я, звичайно, не скажу нашій любій Марті ні слова.

Старий шахрай вирішив показати, що й тут Сімон у нього в руках.

— І вона, звичайно, скреготіла зубами від насолоди, правда ж? — повертаючись до цікавої для нього теми, спитав він. — А Марта в таких випадках хрипко скрикує...

Знову запалав мовчанка, порушувана тільки шурхотом шин. В передсвітанковій імлі вирізнялися дахи будинків, і життя здавалось обом чоловікам безглуздом і без краю розтягнутим, — таке почуття часто буває у людей після безсонної ночі.

— Цікаве явище, — знову заговорив Вільнер. — Чомусь намагаєшся зберегти владу над тими, до кого тебе більше не вабить. Ми цим так псуємо собі життя.

Він узявся за підборіддя, відчув, як під пальцями перекочується жирна маса, і подумав, що його обличчя почне розкладатися саме з підборіддя.

IX

Назавтра, в день офіційної прем'єри «Купоросу», Сільвена прийшла в кабінет до Вільнера. Він наказав нікого не пускати і навіть пані Летан заборонив заходити до нього.

Розмова була бурхлива і тривала, Сільвена плакала, благала.

— Але ж я була п'яна, — виправдувалась вона. — Зрозумій-бо: я так раділа! І мені хотілося бути тільки з тобою. Я ні на мить не переставала думати про тебе. Мені так соромно за те, що сталося!..

Вільнер був непохитний і твердо стояв на своєму. Він навіть відповів їй дотепом:

— Я прожив близько сімдесяти двох років, не знаючи тебе, — сказав він, — то вже якось проживу без тебе те, що мені лишилось.

Він шліфував каламбури для майбутньої п'єси. Сільвена вже давно почувала, що, тягнучись до неї, він водночас зневажає її, глу-

зує з неї: вона немовби править за пробну мішень для його стріл. А сьогодні вона усвідомила це особливо гостро, бо для неї у нього лишилась тільки зневага.

— І не думай, що твоя вчорашня витівка, — сказав він, — дає тобі надо мною якусь перевагу. З нас двох я перший зрадив тебе. На другий день після того, як ти прийшла до мене, я переспав тут, у кабінеті, з однією актрисочкою, а через кілька днів зіштовся з Інессою Сандоваль, — про інших вже й не згадую. Я знаю з досвіду, що, зблизившись з однією жінкою, треба протягом восьми годин знайти собі іншу. Щоб застрахуватись на майбутнє.

Вона побачила справжній страшний образ Едуарда Вільнера і все-таки мучилась і благала не кидати її, бо в ньому була якась надлюдська сила, і Сільвені здавалося, що, втративши цю силу, вона впаде у прірву.

— Але ж мені сьогодні грати! Поглянь на мене, на моє обличчя! — заплакала вона і піднесла до лица дзеркальце пудрениці, наче хотіла довести сама собі, що в неї справді жахливий вигляд і що тільки прощення зарадить справи. — Даремно ти таке робиш, Едуарде, ти зараз не хочеш поступитися тільки з гордоців, але справді-бо даремно. Ти ще жалкуватимеш за мною.

— Всі жінки так кажуть, однак, жалкують завжди вони за нами, а не ми за ними — от що смішно.

— Ти ніколи не знайдеш такої, як я.

— То й слава богу!..

— Адже я подарувала тобі свою молодість...

— Ну, ти дарувала її ще стільком іншим...

Він присунув до себе якісь папери.

— Послухай-но, — сказав він. — Ти зараз переконаєшся, що я навіть зараз можу бути до певної міри великодушним і щедрим. Я й сам не думав, що здатен на таку щедрість. Я міг би помститися тобі, вигнати з театру — ти цілком на це заслуговуєш. Але я не хочу, щоб все це було на шкоду мистецтву. Не на те я вивів тебе в люди, щоб потім зіпсувати тобі кар'єру. Так от: ти підпишеш оцей контракт, щоб віднині все було ясно. Тепер ми — директор і актриса, і інших взаємин між нами не існує.

Сільвена ладна була підписати що завгодно; сльози туманили їй очі, і вона, не читаючи, підписала контракт з театром «Девіль» на п'ять років; він забезпечував їй дуже скромний гонорар та ще й передбачав виплату Вільнерові двадцяти процентів з усіх контрактів, які вона може укласти з кіно або з іншими фірмами; крім того, вона мала право укладати такі контракти тільки за його згодою, а в разі порушення — правового чи фактичного — хоч однієї з умов

цієї угоди, мала сплатити штраф — мільйон франків.

— Повір, тобі дуже пощастило, — мовив він, беручи з її рук перо.

Коли Сільвена пішла, Вільнер відчинив двері до кімнати, де сиділа пані Летан.

— Наша розмова закінчена, — заявив він. — Ви послали квіти цій красуні, мадам Буатель?.. Гаразд... Чудово... Тепер покажіть мені документацію про рекламу і попередні відомості касових зборів.

X

Незабаром Анатоль Руссо своєю владою дозволив банкові Шудлера проводити операції, пов'язані з кредитуванням потерпілих під час війни. Але він не поспішав брати позику у Стрінберга. Він тримав у кишені цю виграшну карту, яка нарешті випала йому. Навіщо прославляти себе як міністра фінансів, коли від успіху цього демаршу виграє насамперед глава уряду? Він лише натякав і поширював у політичних колах чутки про обіцянки Стрінберга, і той не спростовував їх. А сам Руссо чекав слушної нагоди. Однак, чекати довелося недовго. Сенат з якогось дріб'язкового приводу розпустив кабінет, бо, власне, парламент шукав нагоди позбутись його, та й Руссо нишком прислухився до його падіння.

У ті часи кабінети міністрів змінювалися раз у раз, — приблизно кожні два тижні. Бувало й так, що кабінет, не протягнувши й доби, переставав існувати після подачі кандидатур парламентові. Кризи тривали майже стільки ж, скільки існували кабінети. Газети щодня сповіщали про нове перегрупування, а вже наступного дня спростовували його. Народи у президента республіки починались на світанку і закінчувались інколи пізньої ночі. І потрібно було куди більше часу на те, щоб старанним дозуванням та виторговуванням добитися дуже хиткої більшості, ніж на те, щоб розвалити цей кабінет.

Отже, кабінет було скинуто; рента знизилася на кілька пунктів і почалися операції. Понад тиждень глави партій і найвизначніші політичні діячі шукали — по телефону, за столом, у машинах, пішки і навіть у короткій хвилині альковної тиші — розгадку незбагненого ребусу. Три комбінації було запропоновано і зразу ж відкинуто. Тоді президент республіки звернувся по допомогу до одного товстуна, людини хитрої і неуважної, на ім'я Каміль Портера, якому за аналогічних обставин двічі щастило сформувати кабінет.

Пан Портера, з міркувань глибоко прин-

ципових, ні до кого не почував недовіри. «То тільки марнування часу», — казав він. Не почував він недовіри і до своєї секретарки, — до речі, ставлениці Анатolia Руссо, і, тільки-но Портера викликав кого-небудь, щоб запропонувати міністерський портфель, вона зразу ж дзвонила на вулицю Ріволі або на квартиру Руссо:

— Він викликав Барту... Він викликав Клементя... він має намір запропонувати П'єрові Лавалю пост міністра юстиції...

Руссо й собі знімав телефонну трубку і дзвонив відповідній зацікавленій особі:

— Треба побачитися, мій дорогий, — казав Руссо. — Ти знаєш, Портера не має жодних шансів. Головне: не слухай співу цієї старої сирени — ти ризикуєш залишитися з ним удвох... Для нашого кредиту за кордоном це була б катастрофа. Саме так. Тож зайди спершу до мене.

«Звичайно, всі його кандидатури підібрано дуже тонко, дуже мудро...» — казав собі Анатоль Руссо, мимоволі захоплюючись розумом та хитрістю Портера.

Гра тривала цілий день, і наприкінці його Каміль Портера з подивом дізнався про непередбачену кількість відмовлень у списку кандидатур, що здавався йому ідеальним, і сповістив президента республіки про те, що зараз приїде до нього вручити свою відставку. Коли, стомлений і похмурий, він під'їхав до Єлісейського палацу, з брами назустріч йому вийшов Анатоль Руссо, оточений журналістами, фотографами, немов видатна актриса, коли вона сходить з пароплава, або Едуард Вільнер за день до прем'єри.

— Пан президент республіки, — сухим металевим голосом заявив Анатоль Руссо, — щойно поклав на мене важке завдання сформувати уряд. Я вважаю, що мій обов'язок взяти на себе цю місію. Становище серйозне, коли не сказати — трагічне. (Кожний новий голова кабінету міністрів завжди заявляв, що він стає до керма країни, коли вона перебуває в трагічному становищі). І треба, по-перше, врятувати від краху спорожнілу скарбницю, а по-друге, відновити престиж Франції, що дуже занепадає за кордоном через несталість уряду. Треба діяти швидко й безпомилково. Я сподіваюсь, що зумію незабаром сформувати кабінет, який репрезентуватиме найширші верстви нації, і, головне, — сталий.

Людина немов переродилась. Обличчя дихало енергією, впевненістю, почуттям власної гідності, яких раніше за Руссо ніхто не помічав. Він сам почував себе так, неначе виріс на кілька сантиметрів, і, через те, що сорок років чекав цього дня, йому здавалося, ніби він помолодшав на сорок років.

Люди, які оточували його, теж стали інши-

ми — запобігливими, уважними, шанобливими, вони догідливо гнулися перед ним.

Каміль Портера знизав плечима і пройшов мимо...

Вечірні газети дали спеціальний випуск. Статті твердили, що Руссо — єдина людина, здатна здобути довіру. Політичні коментатори писали про те, як поважають колишнього міністра фінансів у міжнародних фінансових колах.

Руссо обіцяв діяти швидко; він додержав слова, і зробити це йому було легко, бо список кандидатур, цілком запозичений у Портера, був готовий.

З чемності Руссо подзвонив Сімонові Лашому:

— Мені б дуже хотілося, дорогий Сімон, — сказав він, — залишити для вас щонебудь. На жаль, відмова вашого друга Стена звужує рамки національної єдності, як я намагався розширити будь-якою ціною, і не дає мені це зробити. Ви мене, звичайно, розумієте...

Потім, наче не можна було гаяти ані хвилини, хоч країна існувала без уряду вже десять днів, він опівночі повів своїх нових колег представлятися президентові республіки.

Наступного дня усі газети вийшли з великими заголовками:

КАБІНЕТ РУССО СФОРМОВАНО.

Велика фотографія кабінету, знята при світлі магнію на східцях Єлісейського палацу, сповіщала Францію, що в гідри знову виросли голови, сточені честолюбством та безсонням, такі ж лисі, з тими самими люб'язними усмішками, з тими самими обвислими щоками, з лорнетками, борідками.

Руссо десь за чверть години перечитав таку купу газет, якої ще недавно йому б вистачило тижнів на два: «Ділова кар'єра нового голови кабінету. Анатоль Руссо — людина, що здобула загальну довіру...»

— Ну, що тут скажеш! Оце справді кабінет! — вигукнув Руссо, ударивши тильним боком руки по купі газет. — Ану, Дюпеті, відкладіть-но це: я почитаю згодом, коли матиму трохи часу.

Після полудня гідра з'явилась у Бурбонському палаці і посідала своїми численними задами на лави, відведені для уряду. На біржі піднялася рента — це була добра ознака. Згідно з тонкими розрахунками, Руссо мав здобути перемогу більшістю в дев'ятнадцять голосів. Він здобув її більшістю в тридцять один голос і після того вирішив, що ніхто вже не може його скинути.

Він, природно, залишив за собою портфель міністра фінансів. Без усяких підстав Руссо зробив висновок, що знову настав час стабільних кабінетів, як в перші роки рес-

публіки. Він сподівався, що йому пощастить там, де стільки років зазнавали невдачі його колеги. Виголошуючи промову, у якій він викладав принципи своєї майбутньої політики, — треба сказати, промову, дуже схожу на виголошені його попередниками, — він був упевнений у силі, глибині та справедливості своїх слів; однак, ці самі слова, почуті від інших, здавались йому нічого не вартими.

От візьме він позику в Стрінберга, і тоді почнуться чудеса: блискучі успіхи в парламенті, висока громадська оцінка його діяльності, становище покращає за кілька тижнів, бюджет буде затверджено ще до кінця року, настане загальний розквіт, він з великою помпою відвідає райони, відбудовані в рекордно короткі строки. Він простоїть біля керма влади два, чотири роки, може, навіть більше... Він охоче уявляв собі, як умре на своєму посту, йому влаштують урочистий похорон, по всій країні буде оголошено траур, і він залишиться в історії як ушавлений голова кабінету міністрів.

А тим часом він замовив своє погруддя гому самому скульпторові, який свого часу надав образів Маріанні рис Марти Бонфуа.

Він умудрявся знаходити час і щодня по десять хвилин позував скульпторові; однак, поза цим коротким часом відпочинку, коли митець знімав плани його обличчя, він працював мов той віл, майже завжди даремно, не почувавши, як вичерпується його нервова енергія.

XI

Коли Анатоль Руссо надумав, нарешті, взяти позику у Стрінберга, виявилось, що той несподівано виїхав до Цюриха. Він жив у «Дольвері» — розкішному будинку, що височів над містом і затокою. Руссо звелів подзвонити у «Дольвер». Стрінберга там вже не було — він переїхав у Брюссель, в «Метрополь». Руссо підняв на ноги Шудлера. Той послав до Стрінберга гінця, який їздив сорок вісім годин — рівно стільки, скільки було потрібно, щоб дізнатися, що Стрінберг живе в «Ріці».

— Не може цього бути: якби він жив у «Ріці», я знав би про те, — сказав Шудлер, вислухавши свого посланця.

— Запевняю вас, що він живе в «Ріці», тільки в лондонській. Але він повертається в Брюссель післязавтра.

По всій Європі ганялися за Стрінбергом, подібно до того, як послаи найсвятішої Венеціанської республіки скакали від замка до

замка, слідом за Людовіком XI у ті часи, коли королі переїздили з місця на місце.

Сам Шудлер, із своєю тремтячою рукою і незмінним м'яким капелюхом, сів у поїзд і поїхав до Бельгії, зустрівся там із Стрінбергом і привіз Анатолеві Руссо офіційні запевнення, що всі документи, пов'язані з позикою, будуть підписані протягом восьми днів.

Стрінберг додержав слова. Через вісім днів великий концертний рояль «Плейель» вже стояв в апартаментах другого поверху в готелі на Вандомській площі, а за кілька годин прибув і сам фінансист. Увечері він мав тривалу розмову з Руссо. Коли ця нарада закінчилась, голова кабінету міністрів, здавалося, був не менш задоволений, ніж у день свого приходу до влади. Стрінберг підписав найдокладніші зобов'язання і забрав із собою зустрічні зобов'язання французького уряду, скріплені підписом Руссо.

Руссо повіз Стрінберга вечеряти в ресторан на вулиці Руайяль, відомий у всьому світі; там їх міг побачити весь Париж. Голова кабінету був дуже задоволений ходом подій, він навіть запросив Дюпеті, начальника своєї канцелярії, супроводити їх. Фінансист, як завжди, пив лише мінеральну воду.

Наступного дня Стрінберга знайшли мертвим удома, у ванній — він перерізав собі вени.

Стрінберг був людина акуратна: він ліг у шезлонг і звів руку в умивальник.

Однак поліцейське розслідування й розтин трупа виявили дивні речі. По-перше, перед тим, як розрізати собі вени бритвою, Стрінберг прийняв велику дозу наркотику, розчиненого у вині. Крім того, виявилось, що в покійного колись давно ампутовано ліву ногу на рівні кісточки і він носив механічну стопу. Ця ампутована нога, через що він шкутильгав і завжди носив високі черевики, спричинилася ще до одного відкриття.

Коли порівняли дані розвідки і служби нагляду за іноземцями, виявилась незаперечна і дуже прикра схожість — оскільки це можна було встановити за описами зовнішності тридцятип'ятирічної давності — між покійним мільярдером і войовничим соціалістом-революціонером латиського походження, незаконним сином барона фон Струдберга; він їздив по різних країнах, зокрема й по Франції, під прізвищем свого батька; син барона був відомий терорист, що підклав 1895 року бомбу під урядовий будинок у Варшаві.

Самотнє життя Стрінберга, який уникав жінок, мабуть, пояснювалося його небажанням роздягатися в їхній присутності.

Соціаліст-революціонер Струдберг назавжди зник після диверсії. Помер у лікарні?

Чи в тюрмі? Може, його викрали товариші? Ніхто нічого не знав.

Стрінберг з'явився в Осло аж 1913 року в тому образі, в якому й перебував до своєї смерті на Вандомській площі. Він прибув тоді з Північної Норвегії і вже мав певний капітал або, принаймні, певну силу, набуту операціями, пов'язаними з сільським господарством та морським промислом. Між іншим, він організував своєрідне кооперативне товариство рибалок і взявся за будівництво і спорядження суден, які постачав тому товариству. Подейкували, ніби кредит він одержав на підставі фальшивого документа, за яким мав право взяти гроші без забезпечення; документ він начебто сам сфабрикував, підробивши підпис одного банкіра; про смерть цього банкіра він дізнався випадково за кілька годин до того, як про неї стало відомо банкові.

Дивлячись на карту Півночі, можна уявити собі маршрут нашого авантюриста і зрозуміти, як він, переживши розчарування після невдалої диверсії, наважиди поховав того, ким був досі у глушині Лапландії. Які професії він перепробував? Через які фізичні знегоди пройшов, яке нестримне прагнення жити й панувати підтримувало його ці всі вісімнадцять років?

Офіційно Стрінберг вважався норвежцем.

Але дивна річ: генеральний консул Норвегії, якого зразу повідомили про самогубство, так і не побачив трупа.

Коли цей дипломат спішно прибув у готель на Вандомській площі, небіжчика, тихенько опущеного вантажним ліфтом, вже вивезла поліція. Треба сказати, що взагалі ніхто із слуг готелю не бачив його. Секретар Стрінберга, який перший дізнався про смерть, ще до прибуття поліції поставив коло його дверей шофера і одного з вірних людей. Тоді консул подався в інститут судової медицини — там саме відбувався розтин трупа. А коли консул приїхав туди вдруге, тіло вже відправили на кремацію, нібито згідно з волею покійного, хоч цього не підтверджував жоден документ. Консулові вручили тільки маленький ящик, який він мав відіслати до балтійської фортеці.

Поліція одержала з канцелярії голови кабінету міністрів категоричне розпорядження мовчати. Було вигадано офіційну версію, згідно з якою фінансист заподіяв собі смерть в нападі неврастенії. Вечірні газети, які хотіли піднести своїм читачам романтичну історію, зовсім розгубились. Їм довелося дати в підзаголовках лише другорядні відомості: «Пожильці номера нагорі чули гру на роялі до четвертої години ранку...» Або: «Про що сповістив таємничий телефонний дзвінок з Брюсселя?»

Однак, приховати, особливо від опози-

ційних газет, що глава уряду того вечора зустрівся із Стрінбергом у ресторані і вони разом вечеряли, було просто неможливо.

Руссо був наляканий і обурений. Хоч його й запевняли, що Стрінберг спалив усі свої папери, він жахався навіть самої думки про те, що хтось міг заволодіти документом, який він видав Стрінбергові напередодні, і використати як зброю проти нього, Руссо.

— Мерзотник, який мерзотник — пошив мене в дурні! — твердив Руссо. — Моє перше враження було правильне. Я знав, що так вийде. З тієї хвилини, як побачив цю людину...

А проте Стрінберг зовсім не хотів «пошити в дурні» Руссо: він був щирий весь час, коли вони вели переговори, щирий з тієї простої причини, що більшість фондів, які він обіцяв французькому урядові, мала перейти в руки об'єднань жертв війни. Для тих об'єднань Стрінберг створив закупівельні товариства; за їхньою допомогою він мав намір дати великі замовлення на матеріали своїм лісопильним заводам у Фінляндії, своїм сталеливарним заводам у Швеції, своїм скляним заводам у Чехословаччині, вони використали б товари, які катастрофічно нагромаджувалися на складах, і дали б змогу знову запустити на повну потужність цехи, що перестали працювати через надлишок продукції. А хіба він не передбачав широкий імпорт мальків із своїх сажалок у Норвегії, якими мав заповнити «спустошені» річки?

Прості душі могли б запитати, навіщо знадобилося Стрінбергові докладати стільки зусиль, створюючи складне плетиво операцій, споруджуючи це велетенське кільце, коли він міг би жити в селі, десь на березі річки, — адже він так любив усе це, — і, дивлячись на ту річку, думати, що ось вона несе свої води до моря, а тим часом вода випаровується, перетворюється на хмари і знову повертається на землю дощем.

Але, певно, продуктивність людської праці, як і родючість ґрунту, залежить від нескінченного коловороту аналогічних явищ, кінець яких розчиняється в початку.

І от якогось дня вибухає гроза, перетворює дощ на град, він знищує посіви або руйнує ґрунт, той ґрунт загачує ріку, і вода затоплює долину.

Фонди, які Стрінберг мав позичити Франції, він мусив десь узяти. Він попросив їх у бельгійського уряду, а той зажадав гарантії. Стрінберг запропонував векселі, одержані від Італії. Операція була секретна, така секретна, що папери було показано тільки бельгійському міністрові фінансів і главі бельгійського банку. І раптом, зовсім випадково, якийсь рядовий службовець виявив, що Стрінберг не мав італійських век-

селів. Бельгійський уряд стривожився, але не повірив, однак проведена перевірка встановила, що векселі фальшиві.

Про це і сповістив Стрінберга «таємничий дзвінок з Брюсселя».

От що виявив Робер Стен ще до того, як про це довідався сам Руссо, а тим часом на всіх біржах Європи й навіть Америки катастрофічно падали акції.

— І все-таки це не пояснює його смерті, — сказав Стен Сімонові. — Адже Стрінберг добре знав, що стокгольмські, лондонські, паризькі банки, навіть його найгірші вороги воліли б допомогти йому вилізти із скрути й приховати обман, аніж терпіти наслідки його краху. Ні, тут щось інше. Очевидно, Стрінберг несподівано опинився у становищі вченого, що побудував усю свою наукову працю на застосуванні формули, в якій раптом знайшов помилку. Бомба вдруге вибухнула у нього під ногами... Тепер ти бачиш, Лашом, що я мав рацію, коли не радив тобі вирушати у плавання цією галерою!.. От тільки тепер треба знайти правильний курс.

Але Сімон уже вжив заходів.

XII

Коли Сімон, який тоді був у своєму кабінеті в «Еко дю матен», почув про смерть Стрінберга, він повідомив про це Шудлера, але не телефоном, а запискою, копію якої заховав і в якій питав, чи не позначиться смерть Стрінберга на долі газети. Записку він послав у банк з мотоциклістом.

Шудлер прислав відповідь на банкноті в тисячу франків, вперек якої розгонистим і нечітким почерком написав:

«Ніяк не позначиться. Редакція має прийняти офіційну версію. Я сам виступлю замість Стрінберга. Все. — Ш.»

Шудлер не раз писав свої розпорядження на банкнотах, причому вартість купюри відповідала важливості тексту чи суспільному становищу адресата: на п'ятифранковій він сповіщав свого дворецького, що приїде снідати з двома гостями; на стофранковій — рекомендував журналіста головному редакторові «Еко»...

Одержавши і старанно заховавши цю записку, яка незаперечно свідчила про розумову неповноцінність Шудлера, Сімон своєю владою адміністратора наказав припинити всі виплати і негайно підвести баланс.

Такі заходи були б цілком природні, якби було оголошено про крах Шудлера. Але, вжиті передчасно, вони могли прискорити, навіть спричинити катастрофу.

Сімонів наказ припав саме на платіжний день. Щоб прискорити паніку, Сімон звелів — дуже люб'язно — попередити різних постачальників, що вони можуть одержати належні їм чеки лише через кілька днів. Були сплачені готівкою деякі термінові рахунки — скільки вистачило грошей у сейфі; після того касир зачинив своє віконце, і навіть співробітники газети не одержали заробітної плати.

Шудлер тільки ввечері дізнався про дії Сімона. Між ними вибухнула жадлива сварка, під час якої Шудлер назвав Сімона боягузом, зрадником та вбивцею.

— Що ж, ви можете завтра відновити платежі, якщо у вас усе гаразд, — спокійно сказав Лашом. — Я зробив це лише тому, що мушу скласти звіт, бо з сьогоднішнього дня відмовляюсь виконувати свої обов'язки.

І він подав Шудлерові письмову заяву про те, що не вважає можливим для себе далі управляти підприємством, бо воно залежить од банку, яким керують так нерозумно.

— Нерозумно, нерозумно, — передражнив його Шудлер, — таке сказав! Нерозумно! У мене ж зберігаються два мільйони, що належать жертвам війни!

Після цієї розмови, звільнивши собі руки, Сімон, разом з Мартою і головою фракції Стеном, став чекати, що буде далі.

Як і сподівався Сімон, незабаром почалася паніка. У Парижі поширилася чутка, що «Еко» припинила платежі, що катастрофа із Стрінбергом зачепила Шудлера і що банк, очевидно, зазнає краху.

Наступного дня обачливі вкладники попрямували до віконець на вулиці Пті-Жан, щоб забрати свої капітали, а за кілька днів це вилучення капіталів набрало справді трагічного характеру.

Інспектор міністерства фінансів, якому було підпорядковане товариство жертв війни, зажадав негайно розірвати угоду з Шудлеровим банком.

Шудлер прийшов до Руссо і почав благати його не вживати ніяких заходів.

— Я — жертва підлої махінації, — запевняв він, — але дайте мені дві доби, і все буде гаразд. А якщо ви позбавите мене довір'я уряду, ви вб'єте мене.

Він нагадав Руссо їхню давню дружбу. Руссо був адвокатом Шудлера, а Шудлер підтримував Руссо в нелегкі дні початку його політичної кар'єри...

Велетень зачепив хворою рукою чорнильницю і перекинув її. Він намагався опанувати себе.

— Ви наділи мені на шию червону стрічку, а тепер хочете накинути зашморк? — казав Шудлер. — Зрозумійте ж, нарешті, що йдеться не тільки про мене, а й про вас:

нас обох хочуть повалити. Але я не дрімаю, ви — також, і вони нас не здолають, а через два дні — я вам це гарантую — акції на біржі піднімуться: не можуть же вони грати проти самих себе. Адже повалити Шудлера не так просто!.. Ними керує заздрість, чуєте-бо: заздрість! Анатолію, вони завжди заздрять справді великим людям, — додав він, великодушно поширюючи і на голову кабінету міністрів своє уявлення про власну персону. — А що скажете про отого гада Лашома? Адже я ставився до нього, як до рідного сина...

Руссо дав умовити себе: він не хотів розоряти Шудлера та й вигідніше було підтримати його.

Однак другий день роботи біржі приніс з собою цілковитий розгром. Так звані цінні Шудлерові папери — акції цукрових заводів Соншель, рудників Зоа і навіть акції самого банку за розрахунок готівкою полетіли слідом за Стрінберговими паперами на всіх біржах світу. Крах могутності Стрінберга, побудованої на піску, спричинився до краху багатства Шудлерів, яке нагромаджувалося протягом століття; так вітер, проникаючи в шпари старого будинку, розхитує і руйнує його.

Смерч налетів на Шудлера з шаленою силою.

Шудлер спробував повторити все, що зробив сім років тому, коли Франсуа заподіяв собі смерть під час колотнечі з акціями Соншель. Шудлер з'явився на біржі. Очі його і тепер так само похмуро поблискували крізь вузькі щілинки між повіками, але тіло здавало, мозок постарів. Тоді падіння акцій Соншель було штучним, і Шудлер міг протистояти йому, крім того, це був час загального процвітання. А ця катастрофа — справжня.

Манія величчї довела барона Шудлера до того, що він уже перестав розрізняти власні кошти й фонди, доручені банкові. Він розтринькував мільйони, вкладав їх у безглузді операції — роздавав кінофірмам, які ніколи не давали зиску, збанкрутілим модним ательє, організовував дослідницькі групи для прокладання залізниць з Конго в Занзібар, — одне слово, встрявав у всілякі явно пропаші справи; до цього його спонукала невситима жадоба влади; в результаті в активі його банку утворилася величезна прогалина.

Щоб припинити падіння акцій і виконати зобов'язання перед вкладниками, які хотіли забрати свої гроші, Шудлер того фатального дня вибрав кошти, одержані для видачі товариствам потерпілих.

Даремно! Те, що він намагався залагодити з одного боку, руйнувалося з другого — і це було куди небезпечніше.

І цього дідугана, що пережив усю сім'ю, поховав майже всіх друзів, заштовхали, застиснули, відсунули на задній план; він був придушений наслідками свого падіння, а в його голові, наче в поганому сні, невідступно звучали рефреном слова його діда, першого барона Шудлера: «Die Banken, der Zucker und die Presse—das ist die Zukunft»¹.

— Убивці, убивці! — крикнув він, коли день закінчився і біржа мала закритися. — Вони вбили мене!

Та в глибині душі він ще не вірив у це.

Того ж вечора міністерство фінансів анулювало свій дозвіл на провадження операцій з потерпілими, і на другий день банк на вулиці Пті-Шан мусив зачинити свої віконця.

То був крах, то були загибель і банкрутство.

Велика економічна й фінансова криза починалася смертю одного й розоренням другого з цих двох чоловіків, що уособлювали справжнє й облудне процвітання світу.

— Кістки цього бідолашного Люлю, напевне, підстрибують у могилі, — сказали Леруа-Моблани.

Черга Руссо теж настала. Стало відомо про махінації з коштами товариств потерпілих, і в палаті депутатів уже було зроблено запит про це.

XIII

Служник, спритно розчинивши перед Мартою Бонфуа двері на трибуну, поштиво промовив:

— Кажуть, сьогодні буде бойовище, мадам!

— Можливо, — засяявши своєю чарівною усмішкою, відповіла Марта. — Отже, доведеться пізніше лягти спати.

— Але ж на те сюди і приходять. І в таких випадках платять надурочні.

Весь обслуговуючий персонал палати депутатів любив Марту не тільки за її чудесну вроду, а й за надзвичайно просту й милу манеру поводитися з людьми. Вона сіла в першому ряду, на вузьку лавку, ледве прикрити м'якою оббивкою.

На трибунах вже сиділо чимало літніх жінок, вік яких виключав інші нічні розваги, і ці сови приходили сюди витратити рештки своїх емоційних сил. Було тут і кілька молодих елегантних жінок, що лише недавно почали виходити у світ і одержали запрошення від депутатів; а ті в такий спосіб виявляли захоплення їхньою вродою. Вільнер надіслав би їм квітки у свій театр.

Ім обіцяли, що цього вечора вони побачать на арені худенького сімдесятирічного

¹ «Банк, цукор і преса — в цьому майбутнє» (нім.).

гладіатора з густою гривною сивого волосся, у черевиках із надто високими підборами; його буде віддано на поталу людям.

А поки що вони бачили лише служників, які збирали коробки з бюлетенями після того, як було проголосовано питання про житлове будівництво — питання, що не цікавило нікого, крім хіба восьми мільйонів квартиронаймачів по всій Франції.

Сірувате світло немовби збільшувало розміри й без того великого приміщення.

На засідання зібралося не більш як шістьдесят депутатів; вони сиділи на пурпурних лавах і нудилися. Депутати справляли враження останніх сенаторів античного міста, знищеного навалюю або спустошеного епідемією.

Гарні молоді жінки на трибунах розглядали здивованими, тупими й розчарованими очима це просторе, величне й таке похмуре приміщення, цей високий неф, оточений мармуровими колонами, що підтримували й відокремлювали одну від одної ложі для публіки, цю скляну стелю, ці два годинники, цей тканий килим з алегоричним сюжетом на всю стіну позаду голови палати, між двох білих статуй у нішах та зелених гардин із золотим візерунком.

Трибуни були маленькі, публіка весь час надходила, і молодим жінкам стало душно.

Але перед другою годиною ранку спектакль став цікавіший. Невеличкими групами — одні неквапливо, інші прожогом, наче їм дав стусана який невидимий велетень, — депутати входили в бічні двері і сідали... Деякі з них, — щоправда, таких було небагато, — їздили додому прийняти ванну; інші, — на лавах праворуч та в центрі, — приїхали просто з гостей або після обіду й були у смокінгах. Але більшість так і не спромоглися за минулу добу змінити сорочки — у них були несвіжі, зім'яті комірці і давно немиті руки. Гамір нарешті вщух — фракції уточнили свої позиції, було дано останні вказівки для атаки та захисту, і запала зловісна тиша.

Оголосили перерву на кілька годин. Віце-голова, що керував дебатами в питанні житлового будівництва, зійшов униз. Палата на цей час засідала вже близько шістнадцяти годин.

Марта Бонфуа побачила внизу, в амфітеатрі, Робера Стена й Сімона, і серце її почало битися частіше. Обидва підвели очі й побачили Марту, таку гарну в ореолі сивого волосся, на її звичайному місці, саме посередині колони, у першому ряді трибуни голови, наче в імператорській ложі. Вони обмінялися з нею довгим поглядом, немов бажаючи підкреслити, що виступатимуть на арені під її прапором. Потім вони сіли поруч, свідомі своєї значущості.

«У Робера сьогодні стомлений вигляд, шкода: мені б хотілося, щоб він був у повній формі і міг підтримати Сімона, — з материнською дбайливістю подумала Марта. — Зате Руссо, здається, у всеозброєнні...»

І справді маленький гладіатор зайшов у зал із впевненим виглядом, високо піднявши голову, гордовито відкинувши з лоба сиве пасмо волосся. Він сів на урядову лаву, серед своїх міністрів, на те місце, якого він так довго домагався і на якому вже встиг себе скомпрометувати. Однак після перших хвилин сум'яття, коли вмер Стрінберг і зазнав краху Шудлер, Анатоль Руссо заспокоївся і знову почував себе твердо. По-перше, рента стабілізувалась, а це вже добра ознака. І потім, все як слід обміркувавши, він вирішив, що нічого серйозного йому закинути не зможуть — ніякого ганебного компромісу, нічого протизаконного. Що стосується товариств жертв війни, то він мав готів відповіді на всі можливі запитання і був певний, що зуміє заткнути пельку своїм противникам.

Одночасно з головою кабінету міністрів до залу зайшов і голова палати депутатів. То був старий чоловік з породи товстошкірих; він ішов повільно, спираючись на палицю і тягнучи — досить велично — ногу, якій загрожував тромбофлебіт. Він був у фракку, і крохмальна сорочка стовбурчилась у нього на грудях. Він здавався водночас уособленням величчя і втоми спорохнявілого режиму.

Голова палати депутатів також належав до «близьких друзів» Марти — він був одним з перших, одним з тих, хто знав її в ту пору, коли не вона створювала міністрів, а міністри створювали славу їй.

Крім тягару літ, старий ніс у ці дні ще й тягар безсоння. Всі схвильовано стежили, як він ішов стрімкими сходами до крісла голови: зупинявся, задихаючись, на кожній сходинці, потім, зробивши зусилля, підтягував на мускулах рук своє величезне німецьке тіло на дальшу сходинку, і так — аж поки опустився в крісло голови.

То була безглузда столітня споруда з червоного дерева, паркету, мармурових барельєфів та бронзових сфінксів, де розміщувалася президія палати: унизу стенографістки, над ними — промовець, а ще вище — секретарі й голова. Ця споруда нагадувала піраміду, утворену цирковими акробатами, яким лишилося ще поставити на вершині слона. Служники, стоячи внизу, скидалися на загоничів, що мають наставити пастки. Примружившись, можна було також уявити собі, ніби перед вами картина барокко — судний день: серед хмар видно торс багатця, а під ним тісняться грішники й праведники. Голова палати за своїми сфінксами і

Марта за краєчком трибуни сиділи одне проти одного, майже на одному рівні, і обоє розуміли — вона своїм інстинктом жінки, що прожила бурхливе життя, а він — завдяки довгорічному знанню людей та історії, що ця яма з положистими стінками, яка розділяє їх і заповнена зараз галасливими старими дітьми, ще й досі є місцем засідань першого у світі парламенту, — безперечно, першого за розумом і тим значенням, яке мали для всього світу сутички, що відбувалися тут.

Голова пробурчав — виключно для відомого стенографіста — кілька слів; вони означали, що засідання триває і що палата починає розгляд інтерпеляції про фінансову політику уряду.

Потім він за звичкою колишнього шкільного вчителя замість традиційного дзвінка взяв розрізувальний ніж і постукав ним по столу, закликаючи до тиші.

— Слово надається месьє Портер! —

Людина підступна, неуважна і зла, Портера саме щось казав Стенові й Сімонові. Свого імені він не почув.

— Месьє Портера, вам надається слово! — повторив голова уже голосніше.

Каміль Портер, ідучи до трибуни, підніс руку, немовби говорячи: «Атож! Я сплю тільки по три години і ніколи не лягаю раніш, як о п'ятій ночі. Час ми маємо».

Потім нігтем великого пальця він зіскріб з вилоги піджака яєчний жовток.

— Панове, — сказав Портера, — ми почасти обговорювати питання, і нам доведеться згадати деякі дуже сумні обставини; я постараюсь говорити про факти, нехтуючи особами.

Присутні зустріли ці слова одностайними оплесками, які свідчили, що зал оцінив прагнення промовця бути безстороннім. Але майже всі зразу ж таки збагнули, який образливий для Руссо цей намір промовця «нехтувати особами». Не минуло й п'яти хвилин від початку виступу Портера, як з трибуни вже гриміло:

— Всі знають, що в той час, коли голова кабінету міністрів сформував свій кабінет із швидкістю, яку кожен з нас розцінив по-різному, він запевняв, що може одержати небувалу позику, яка допоможе Франції відбудувати свої руїни, не вимагаючи нагальних жертв ні від платників податків, ні від тих, хто живе на власні заощадження. Пан голова кабінету, сподіваюсь, повідомить нас, як стоїть справа з цією позикою, — розкаже, чи та обставина, що один великий іноземний фінансист, з яким пан голова кабінету, не спитавши нікого, вів переговори і який перерізав собі горло...

— Руку! — вигукнув хтось.

— Що — руку? — перепитав Портера.

— Перерізав собі руку!

— Хай буде руку — адже важливий результат, — погодився Портера, підхоплюваний сміхом, схожим на сміх безсердечних школярів. — Так от, повторюю: чи не змінила несподівана смерть цієї людини мрії і сподівання урядових фінансистів?

Портера підкреслив взаємозв'язок між смертю Стрінберга і крахом Шудлера, як зв'язок між причиною і наслідком, зажадав звіту про мільйони, виділені товариством потерпілих, і закінчив свою промову так:

— Пан голова кабінету, який на той час, — до речі, зовсім недавній, — був міністром фінансів, сподіваюсь, зробить нам ласку і пояснить, якими міркуваннями керувався він, даючи банкові Шудлера дозвіл провадити фінансові операції з товариствами жертв війни.

І Портера, надзвичайно задоволений тим, що зумів сплести й кинути сітку, з якої тепер мав виплутуватися Руссо, зійшов з трибуни, звільняючи її для інших гладіаторів; усі бачили, що він знову почав шкребити жовту плямку, яку йому так і не вдалося стерти з піджака.

Після нього промовці говорили про різне: один викривав маневри великого капіталу, другий обурювався від імені жертв війни, третього розчулювали «наші милі старі люди, які живуть на свої заощадження», та кінець кінцем усі докори адресувалися голові кабінету міністрів.

Анатоль Руссо підвівся і почав відповідати з місця. Він поведився впевнено, навіть трохи зверхньо і, засунувши руки в кишені піджака, повертався туди, де сидів той, хто запитував.

У нього була дуже своєрідна манера говорити уривисто і водночас протяжно, підвищуючи голос наприкінці фрази; спочатку він вчився цього, а потім звик, і це ввійшло у нього в плоть і кров.

Руссо говорив про одностайне бажання відбудувати спустошені війною райони, про виниклу у зв'язку з цим потребу створити товариства потерпілих і видати дозвіл банкам...

— Було б злочином, панове... так, так, злочином... відмовитися від допомоги приватної ініціативи... в тих галузях, які держава неспроможна забезпечити сама...

Який же банк, говорив Руссо, заслуговує на більшу довіру, ніж таке солідне підприємство, що існує більш як століття, — і директор-президент якого є одним з керівників Французького банку?

— Фінансові підприємства також не застраховані від усяких випадковостей. Наші помилки, панове, часто є наслідком наших нещасть. Я не відштовхну месьє Шудлера... таке може трапитися з кожним.

Ця благородна позиція могла тільки повернути до нього загальні симпатії.

— Дозвіл у нього ми відібрали, як і належало... щоб по змозі зберегти фонди, надані для допомоги потерпілим... Розпочато слідство. Правосуддя розгляне всі обставини справи і визначить, хто винен, якщо є винні.

Він закінчив свою промову своєрідним викликом, кинутим асамблеї і особливо Портера:

— Отже я не бачу підстав... для такої ворожості, якщо, звичайно... всупереч фактам... тут не намагалися зачепити окремих осіб.

Його заяву зустріли досить гучними оплесками. Руссо виграв перший тур баталії без видимих втрат серед тієї більшості, що підтримувала його. Тоді розпочалася друга атака. З лав крайньої лівої опозиції підвівся кремезний чорнявий чоловік в окулярах з металевою оправою; глотку він мав справді вилуджену.

— Відповідь пана голови кабінету міністрів нас не задовольняє, — загорлав він. — Месьє Анатоль Руссо не може бути об'єктивний щодо цієї корпорації: у ній, як видно із слів попередніх промовців, мали місце розтрата, порушення довір'я і майже злісне банкрутство...

— Зачекайте результатів слідства, а потім вже й робіть такі заяви, — крикнув з місця міністр юстиції.

— ...так от, кажу я, щодо цієї корпорації, — вів далі чорнявий промовець, — яка не зможе повернути кошти, дані їй для видачі потерпілим, — інакше, панове, виникає запитання: навіщо було подавати на неї в суд?..

— Повторюю вам, — крикнув міністр юстиції: — заждіть, поки буде підведено баланс! От який в'дливий...

— ...так от, месьє Анатоль Руссо не може бути об'єктивний щодо цієї корпорації, бо він її оборонець і юридичний радник!

— Браво! Здорово! — залунали вигуки.

Атмосфера наелектризувалась.

— Що це за байка?! — побілівши, нетерпляче вигукнув Руссо. — Я перестав бути радником цієї корпорації, та, власне, і всіх інших, відколи став членом уряду, тобто чотирнадцять років тому.

— Але ви ніколи не переставали її обороняти! — почувся голос ліва.

— ...як і слугувати їй! — підхопив чорнявий промовець, тицяючи вказівним пальцем у Руссо. — Адже це ви підтримували призначення барона Шудлера керівником Французького банку...

— Але ця посада переходила в їхньому роду від батька до сина, — заперечив Руссо.

— І знов-таки це ж ви, пане голова кабінету міністрів, самі, своєю владою дали дозвіл банкові барона Шудлера вести операції з потерпілими за місяць до його краху. Палата, я вважаю, має право запитати, скільки ви за це одержали! — завершив промовець свій виступ.

Залунали оплески з одного боку і свистки з другого; публіка на лавах трибун захвилювалась, і служникам довелося закликати до порядку:

— Будь ласка, сідайте, добродійко! Не підводьте, будь ласка, добродію, стояти заборонено!

А голова палати постукав по столу і, наставивши розрізувальний ніж на промовця, грізно сказав, перекриваючи гамір:

— Месьє Гуріо, прошу вас бути обережнішим у висловах. Я не дозволю образливих натяків на адресу голови уряду, якщо ви не доведете зараз же справедливість ваших тверджень.

І з того боку, де щойно лунали оплески, почулися свистки, а там, звідки лунали свистки, залунали оплески.

Руссо знову підвівся з місця.

— Мене обвинувачують в тому, — сказав він, гордовито повертаючись до зборів, — що я використовував свій вплив в інтересах приватної корпорації. Неспроможні запламувати мої методи керування... хочуть, мабуть, запламувати мою честь. Якби тільки те, що колись, в певний період свого життя, хтось був людиною вільної професії, — вів далі Руссо, — і регулярно одержував гонорар... як законну винагороду за своєю працею, і це визначало наперед... довічну залежність цієї людини від корпорацій або осіб, які виплачували їй гонорар... і ця залежність змушувала б людину діяти всупереч справедливості, порушувати закони і завдавати шкоди державі.. хто з нас, панове, міг би в такому разі уникнути подібних брехливих обвинувачень? Тоді треба було б протягом усього життя бути депутатом.. або міністром!

Голос і мозок цієї маленької людини працювали зараз з максимальним навантаженням.

— А як, на вашу думку, кошти на виборчу кампанію... призначення на вигідні посади своїх родичів та знайомих... Хіба це не можна вважати посереднім гонораром?

— Кого ви маєте на увазі? — закричали ті, кому ці слова здалися дошкульними. — На зв'язі прізвища! Прізвища!.. Так казати безчесно!

— Не менш безчесно, ніж те, що кажете ви, — заперечив Руссо.

— Прізвища!.. Відповідайте-бо!.. Брехун!

І депутати почали тарабанити кулаками по пюпітрах і грюкати кришками.

— Чому завжди повстають проти політичних діячів, що вийшли з юристів? — спитав Руссо, намагаючись схилити аудиторію на свій бік.

— Тому що вони найбільш прогнили! — гаркнув депутат Гуріо.

— А проте завжди були політичні діячі з адвокатів і завжди будуть, — заперечив Руссо.

— До речі, саме вони заснували республіку! — крикнув з лав центру, що містилися, однак, ближче до лівої опозиції, Робер Стен, по-перше, тому, що він сам був адвокат, а по-друге, тому, що, на превеликий його жаль, ці дебати відволікали увагу зборів від основного питання.

А тим часом гамір не тільки не вщух, а навпаки, досяг свого апогею. Грюкали кришки пюпітрів. Депутати вигукували лайку, показували одне одному кулаки. Образи сипалися звідусіль, хоч ніхто не чув, що кричить противник. Згадувалися всі малопрстойні та скандальні оборудки, проведені за останні п'ятдесят років за домовленістю між властями й приватними особами.

І елегантні, наївні молоді дамочки, схвилювані і трохи налякані, питали себе, чи це, бува, не революція починається.

Співробітники канцелярій міністрів юрмилися в кулуарах, заповнювали бічні виходи з амфітеатру.

— ...і ці наскоки на уряд, — почувся голос одного з прибічників Руссо, — йдуть із тих крісел, де сидить один з найближчих співробітників банкіра Шудлера! Це ж справді комедія!

Сімон Лашом, здавалося, тільки цього й чекав. Він підняв руку і вигукнув:

— Пане голова, прошу слова!

— Я ще не закінчив, — гримнув Руссо.

— Панове, панове, — повторив голова, нахилиючись своїм важким тілом над порожнечою. — Прошу палату гідно провадити дебати... Так, мес'є Лашом, я вам дам слово. Тільки дозвольте закінчити панові голові кабінету. Панове! Мес'є Гуріо, прошу замовкнути! Панове... я буду змушений припинити засідання!

І розрізувальний ніж стукав по столу дедалі гучніше. Нарешті голова обернувся до генерального секретаря палати і безпорадно розвів руками. Це означало, що зараз він покине крісло і піде спати, і хай оці запеклі головорізи стріляють один в одного через зал з пістолетів, якщо їм цього хочеться.

Зал трохи затих.

— Я радий констатувати, — знову заговорив Руссо, — що мес'є Стен, який начебто не належить до моїх прихильників на цих дебатах... віддав належне професії, пред-

ставником якої є він сам... і яка дала республіці багатьох із кращих її слуг.

Половину депутатів становили адвокати, тому на всіх лавах залунали оплески, здавалося навіть, що всі зараз підведуться, немовби йшлося про вшанування пам'яті загиблих на війні.

Поспішаючи закріпити цей успіх, Руссо вже не так гладко, але й не так сухо закінчив промову:

— Повірте, я кажу це не як міністр, що обстоює свій портфель... І навіть не як людина, що обстоює свою честь... я, кажу як республіканець — республіканцям: будьте обачні, ви сприяєте крахові системи, а за це Франція колись заплатить дорогою ціною.

Цими словами він заслужено виграв дружий тур битви. Але він видихся, та й усі вже стомилися: депутати були виснажені безсонням, сп'яніли від власного крику і вже й самі не розуміли, про що точиться суперечка. Була четверта година ранку, і вони вже почували на своїх щоках шорстку щетину. На цьому засідання могло б і закінчитись, і Руссо, звичайно, сподівався на такий кінець, що врятував би його кабінет.

Але в цей час голова палати оголосив:

— Слово надається мес'є Сімонові Лашому!

За час роботи палати нового скликання, Сімон мало виступав, а якщо й виступав, то з конкретних питань другорядного значення. Він ні разу не брав участі у таких відповідальних дебатах, де кожне вимовлене слово могло спричинитися до наслідків.

Поки Сімон ішов до трибуни, він мав змогу ще раз переконавшись, як надивовижу швидко працює його мозок перед виступом. Його здивували численні деталі, помічені мигцем: шахова дошка, яку креслив на аркуші паперу один з його колег; нечищені носки власних черевиків; Стен, що сидів, покусуючи пальці; пасмо волосся, що звисло на лоба в одного із служників; втома й відраза до людей, що читалися на старому обличчі голови палати. Він згадав також про килим, який вибрав собі минулого тижня і за який залишив завдаток. Він думав про всякі дрібниці, а не про найважливіше, найістотніше, на чому ніяк не міг зосередитися: він не думав про ту промову, яку мав виголосити.

Перед ним був антаблемент червоного дерева з виїмкою, праворуч — склянка з водою і крихітний металевий олівець із вставним грифелем — його забув хтось із попередніх промовців... Сімона оточувала трибуна, що формою нагадувала ванну. Старовинну ванну... ванну Марата. Високі на зріст промовці, здавалося, зараз виваляться з неї, а в людей низеньких, навпаки, над трибуною стриміла сама голова.

Сімон чув, як над ним, на вершині споруди, голова жваво розмовляє про щось із генеральним секретарем — ці старі парламентські діячі вміли водночас розмовляти і не пропускати нічого з виступів промовців.

Під собою Сімон бачив голови стенографісток. А далі зяяла страшна порожнеча; за нею здіймався протилежний схил, наїжвишись шістьмастами облич, неспокійних, вертких, насторожених, неуважних; у промовах вони помічали тільки одне — помилки або нісенітниці.

Сімон скинув окуляри, щоб одгородитися від зовнішнього світу... І зразу барви й контури злилися, і цей величезний форум республіки набрав невиразних і похмурих обрисів піщаного кар'єру на схилі горба, де безкрайньою низкою проходять люди і події.

— Панове... в ході цих дебатів згадувалося моє ім'я. Я не маю наміру відмовлятися від обов'язку перед власною совістю і готовий дати палаті в тому прикрому питанні, через яке всі ми тут сьогодні затримуємося, ті роз'яснення, що їх, мабуть, можу дати тільки я...

Як приємно й заспокоїливо відчувати, що між піднебінням і язиком самі собою виникають слова. Незвичайний і таємничий інструмент, яким володіє людина, почав працювати потрібної хвилини, апарат думки підключився до апарату слова, наче мотор, — той самий мотор, що хвилину тому крутився вхолосту з страшною швидкістю, — раптом приєднали до коліс або до гвинта.

— Усі ви погодитесь, панове, що найбільшнішими хвилинами у житті людини є ті, коли їй доводиться вибирати між дружбою і совістю. У моєму житті саме й настали ці трагічні хвилини.

Промова лилася, наче її виробляла і викидала досконала, потужна, майже не залежна від людської волі машина, і всі численні коліщата цієї машини були змащені й працювали напрочуд справно. Сімонові доводилося тільки стежити за роботою цієї самостійної частки його істоти, яка підносила, вела його вперед — тільки стежити, щоб не збитись, розкручуючи занадто довгий період, підвищити голос у відповідальних місцях, щоб підкреслити логічний хід думки або зіграти на почуттях. І, щоб легше було стежити, який напрям вибирає собі його думка, він знову надів окуляри.

Саме навпроти, на урядових лавах, він побачив Анатолія Руссо, його сиву гриву, підсліпуваті, мов у курки, очі, його стомлене обличчя, на якому відбилися вік, боротьба, і ця нескінченна повсякчасна тривога. Сімон пригадав день — то було дев'ять років тому, — коли міністр посадив його, нікому невідомого злидаря-викладача, у свій розкішний автомобіль і люб'язно поді-

лився з ним хутряною запоною. Сімон не знав тоді, що робити з капелюхом, — тримати на колінах чи надіти на голову.

А тепер міністр дивився на нього, і в цьому погляді були подив, благання, страх — так дивиться людина, притиснута до стіни: вона знає, що зараз її роздушуть, і не може зрушити з місця, щоб уникнути смерті.

Сімон інтуїтивно відчув, який хід із усіх можливих буде зараз для нього найвигідніший.

— Усі знають, пане голова кабінету міністрів, — звернувся він до Руссо, — що я почав свою кар'єру біля вас. Та хіба ж я сам можу забути місяці, проведені поруч з вами в міністерстві національної освіти і у воєнному міністерстві, де я дізнався од вас, що таке міністр, що таке держава, що таке вищі інтереси нації...

Палата, що вже не мала сил виявляти свої почуття ревінням, що очманіла від такого тривалого неспання і дійшла до того стану, коли люди, які ображали одне одного просто у вічі, насилу пригадують, через що виникла сварка, — палата принишкла, ніби зворушена хвилюванням Сімона й Руссо.

Сімон Лашом розумів, яку підлоту він чинить, яку зраду надумав і підготував, — він розумів, що його промова з трибуни є здійсненням і завершенням цієї зради. Це був той випадок, що досить рідко трапляється в житті політичного діяча, коли його зрада немовби йде на благо країни, а Сімон був досить кмітливий, щоб, прикрившись машкарою відвертості, удати, начебто і його захопив у свою орбіту цей трагічний конфлікт.

Віддавши належне Руссо і висловивши йому свою вдячність, Сімон повторив те саме і на адресу Шудлера. Коли присутні на зборах вичерпали свою енергію на обговорення ідей, вони люблять послухати розмови про окремих осіб.

Сімон показав, як манія величності, опанувавши Шудлера, розладнала не тільки його розум, а й згубно позначилася на справі.

— Правда, — сказав Сімон, — я довгі роки безпосередньо, а потім і посередньо працював з мес'є Шудлером. До недавнього часу я був керівником щоденної газети, а її головним акціонером і президентом акційного товариства по випуску є мес'є Шудлер. Правда і те, що, незважаючи на любов до газети, до її співробітників і читачів, незважаючи на все моє бажання врятувати її від катастрофи, я не міг не подати у відставку того дня, коли мес'є Шудлер почав посылати службові записки на тисячофранкових банкнотах.

Депутати сторопіли, почувши це.

— Чого ви нам тут казки вигадуете! — скипів Руссо, розгадавши маневр Лашома.

— Казки? — повторив Лашом. — Що ж, пане голова кабінету міністрів, можете самі переконатись.

Він дістав з кишені піджака Шудлерів банкнот і голосно прочитав:

— «Ніяк не позначиться. Редакція має прийняти офіційну версію. Я сам виступлю замість Стрінберга». І підпис: Шудлер... Ось, панове, кому уряд виявив довір'я.

На лавах заворушилися, почувлися глузливі вигуки, сміх.

Руссо пополотнів.

— Але я про це нічого не знаю! Він не посилав мені ніяких банкнотів, — крикнув він.

— Не посилав цього, то посилав інше! — закричали ліворуч.

— Це підлість! Це ганьба! Я не дозволяю...

— Панове, послухайте, панове! — вигукнув голова палати, стукаючи по столу розривальним ножем. — Месьє Гуріо, я буду змушений закликати вас до порядку. Та замовчіть-бо, панове! Як вам не соромно так вести дебати! Це ж поважні збори!

— Я можу, пане голова кабінету міністрів, припустити, що тривала особиста дружба спонукала вас — навіть всупереч громадським інтересам — закрити очі на дивну поведінку барона Шудлера останніми місяцями, — вів далі Сімон; коли він заговорив, гомін у залі майже вщух. — Але ви не могли, пане голова, не розуміти, що кошти товариств жертв війни підуть на те, щоб допомогти месьє Шудлерові зміцнити своє становище, яке на той час похитнулося. Домовилися ви про це чотирнадцятого квітня під час сніданку, на якому були Шудлер, Стрінберг та ви самі...

Знову зчинився гармидер, у повітрі замиготіли промовисто піднесені руки.

— Ну, тепер усе ясно! — закричали депутати, наче самі вони ніколи не сиділи в модному ресторані вдвох з яким-небудь ділком і не їли його коштом.

— Я почув про це, панове, з уст самого пана голови кабінету міністрів — він був тоді міністром фінансів... І ви тоді теж не були певні, що чините правильно, — знову звернувся Сімон до Руссо, — бо після сніданку спитали мою думку про становище обох фінансистів.

— Ну, це вже занадто! — ударив Руссо кулаком по пюпітру. — Та ви ж самі, Лашоме, відповіли мені по телефону, що становище Шудлера таке ж міцне, як і Стрінберга.

Тремтячи від обурення, Руссо простер руку до трибуни.

— Даруйте, пане голова кабінету, — ма-

ло не глузливо, але цілком спокійно запевнив Сімон. — Я тоді сказав вам: «На мою думку, становище Шудлера не міцніше за Стрінбергове!»

— Ні, це обурливо, просто жакливо! — мінячись на виду, вигукнув Руссо і озирнувся, немовби шукаючи позад себе, на лавах палати, людей, які могли б засвідчити його доброзвичайність.

Але в цей час підвівся Робер Стен і, схрестивши руки на грудях, патетично промовив:

— Послухайте, панове! Та хіба ж можна на підставі телефонної розмови вирішувати питання про виявлення державою довір'я — такого довір'я!

Це запитання викликало оплески майже всіх фракцій.

— А що являв собою фінансист Стрінберг? — вів далі Сімон. — Нам усім відомо це, панове: феодал міжнародного капіталу, він височів на піраміді залежних від нього васалів, словом, з числа тих, про кого один з кращих умів цих зборів (і Сімон вказав на Роберта Стена) кілька днів тому мав усі підстави сказати, що це справжнісінькі авантюристи, і капітали владників становлять для них знаряддя авантюри.

В міру того, як Сімон говорив, завдаючи ударів своїм колишнім заступникам і навіть з підкресленою чемністю крадучи думки своїх друзів, голос його звучав чимдалі більш владно.

Спершись обома руками на трибуну, він промовляв:

— Людина — виходець з народу — здобувши освіту на державну стипендію, глибоко віддана принципам свободи й рівності перед законом, який дозволяє по справедливості таким людям, як я, вийти на цю трибуну і говорити від імені народу, — Я не можу ні заохочувати цих фінансових феодалів, ні приєднуватися до тих, хто їх підтримує, використовує чи обслужує.

Після цих слів довго не вщухали оплески. Тепер Сімон знав, що він володіє усіма зборами.

— Смерть Стрінберга, — вів Сімон далі, — спричинилася до розорення тисяч людей. Позики на відбудову зруйнованих районів, якої обіцяв добитися пан голова кабінету і яка допомогла йому здобути довір'я парламенту, не одержано. Більше того: кошти, відпущені для потерпілих, поглинув крах Шудлерового банку, державному кредитові задано серйозної шкоди, а в спустошених районах жертви війни, як і досі, сплять у сараях.

Робер Стен сидів похмурий, відчуваючи якусь невиразну тривогу. Старанно розробивши план дій, він пустив Сімона в атаку, щоб той не тільки обілів себе, а й за-

кинув дещо Руссо, викрив його — це дало б змогу скинути голову кабінету міністрів з його поста. Стен мав прийти на допомогу Сімонові, якщо той опиниться у скрутному становищі, а ще краще — виступити слідом за Сімоном і, використавши його аргументи, добити Руссо. І раптом Сімон усе зробив сам, причому зробив зовсім непогано. І тепер це тільки його заслуга. «Кінець кінцем, — подумав Стен, покусуючи суглоби пальців, — головне — це повалити Руссо. А Сімонові успіх тільки зміцнить нашу фракцію».

Марта Бонфуа слухала промову свого молодого коханця, спочатку хвилюючись за нього, а потім з гордістю. Вона раптом подумала:

«Тепер він остаточно виплутався з цієї історії. Він усе зрозумів. Правда, — думала вона, — він не з тих, хто кидається у воду, щоб врятувати потопуючого... Він, безперечно, піде далеко, і це мене радує... Здається, я йому більше вже не потрібна».

І, якось одразу майже втративши інтерес до його промови, вона дістала з сумочки дзеркальце, подивилася в нього і почала оглядати лави, що амфітеатром піднімалися за спиною Робера; вона шукала очима молодих, негарних, але чимось привабливих депутатів, — то було для неї життєдайне джерело, куди вона могла ще востаннє занурити руку.

— А щодо мого керування справами «Еко дю матен», — сказав Сімон, — то я охоче подам усі бухгалтерські книги комісії, яку, безперечно, найближчим часом буде створено.

Цього ще ніхто не говорив. І Анатоль Руссо сприйняв ці слова, як удар ножем в живіт. Бідолаха аж зіщулився на своїй лаві; в його очах застигли біль і подив дитини, немовби він хотів сказати: «Навіщо ви нагадали про цю комісію? Навіщо ця страшна жорстокість? І чому саме ти завдаєш мені цього удару?»

Сімон пальцем змахнув з верхньої губи краплинки поту.

— Палата, звичайно, розуміє, що з огляду на ці причини я не можу підтримувати далі дії уряду, оскільки це суперечило б інтересам республіки і, мабуть, не помилюсь, гадаючи, що фракція, до якої я належу, додержуватиметься тієї ж позиції.

І зробивши свою підлу справу, Сімон Лашом, тріумфуючи, зішшов з трибуни, супроводжуваний вітальними вигуками зборів.

Руссо підвів очі на голову палати, немовби питаючи, що ж далі робити; старий велетень кожні два тижні бачив з свого капітанського містка, як розпадається, мов карткова хатка, черговий уряд, і зараз він

усім своїм виглядом немовби промовляв: «Ну, ви це знаєте не гірше за мене».

Анатоль Руссо підвівся і, спершись на поюпітр, сказав:

— Панове, становище таке, що я ставлю питання про довір'я.

Кілька міністрів підійшли до нього, щось йому казали, але він, здавалося, майже не чув їх; він судорожно ковтав слину, в його очах проступили червонясті жилки.

— Вам погано, пане голово? — спитав хтось із міністрів.

— Ні, ні, все гаразд, — відповів Руссо.

О чверть на восьму ранку кабінет Анатоль Руссо було скинуто 316 голосами проти 138, сто чоловік утримались; пропозицію про призначення комісії для розслідування було прийнято такою ж кількістю голосів.

У залі Чотирьох колон Сімона, який вже став для деякого об'єктом заздрості або ненависті, оточили, вітали, а він гордо стояв, свідомий своєї значущості: ще б пак — адже він скинув прем'єр-міністра!

Раптом він побачив Руссо. Старенький голова кабінету був без капелюха і марно намагався просунути руку в рукав пальта. Він ткнув кулаком у підкладку і, хвилюючись, трохи недоладний, зворушливий і жалюгідний, уперто намагався натягти пальто.

Сімонові стало ніяково. Якусь мить він вагався, не знаючи, що робити. Потім рішуче попрямував до людини, яку щойно знищив.

— Послухайте, пане голово, — сказав Сімон, — я в розпачі, але, справді-бо, по совісті...

І він машинально простяг руку, бажаючи допомогти Руссо.

— Яка там совість! — крикнув Руссо. — І ти добре знаєш, що совість не існує, як не існує більше й пана голови, залишилася тільки мерзота і такі мерзотники, як ти... І оце ти, ти, Лашом, таке вчинив зі мною!.. Ти зняв шкуру з Шудлера, а тепер і з мене! Але зажди... зажди: настане день, і ти побачиш...

Він зробив різкий рух — у рукаві пальта затріщав шовк, потім Руссо якось дивно покрутився на місці, підніс свої ручки до лоба і вийшов із залу.

Фракція, до якої належав Сімон, одразу ж зібралась у відведеному для неї приміщенні, щоб домовитися про те, які перші кроки слід зробити цього нового, відповідального для неї політичного дня. Всі розуміли, що Роберові Стену доручать сформувати новий кабінет, розуміли також, що Сімон Лашом увійде в цей кабінет принаймні як товариш міністра.

Засідання фракції вже тривало кілька хви-

лин, коли хтось зайшов до кімнати і сказав:

— У Руссо удар. Він піднявся до себе в кабінет взяти портфель і впав на стіл...

Усі мимоволі подивилися на Сімона. Той підійшов до вікна, відкинув подвійну порт'єру. У кімнату влився день, і зразу померхло світло ламп, чіткіше вирізнилися сірі від втоми обличчя, недокурки в попільничках і хвилі диму в повітрі. Політична ніч закінчилась.

Сімон побачив унизу невеличку групу, яка, жестикулюючи, обережно і водночас незграбно посувалася брукованим двором Бурбонського палацу, тягнучи під руки маленького старого чоловічка з густою гривою сивого волосся, у черевиках із надто високими підборами, до відкритих дверцят машини; чоловічок був непритомний, голова його хилталася, тіло обм'якло.

У пам'яті Сімона мимоволі виникла інша машина, де, скулившись, сиділа стара жінка. І зараз, як і того разу, він пробурмотів: «Вибору не було: або він, або я». Така вже, мабуть, його доля: щоб зійти вгору щаблями людського суспільства, він мусив наступати на голови старим людям, які виконали його.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ОДНІЄЮ НОГОЮ В МОГИЛІ

I

Щойно минув тисяча дев'ятсот двадцять дев'ятий рік, який почався смертю Фоша і закінчився смертю Клемансо.

На каштанах столиці ще не було перших бруньок, коли гарматний лафет, попереду якого бряжчали багнети, а позаду сунули черевики аристократів, чорні брюки міністрів, трикутні капелюхи послів і академіків, мантиї суддів та університетської професури,—поволі провіз крізь величезні юрби засмучених людей останки того, з ким було пов'язане уявлення про війну.

Державний муж, згідно з його волею, був похований у Вандеї, у своєму саду, разом з останнім опалим листям.

Ніколи ще слова «національна жалоба»

не вимовлялися з більшою підставою, ніж у цих двох випадках.

Французька нація ховала свою велич, свій примат в коаліціях, якоюсь мірою — славу, втрачену назавжди.

Скульпторові Ландовському було доручено відлити з бронзи вісім солдатів для одного з найкрасивіших пам'ятників світу. Солдати мали тримати на плечах в одній з каплиць палацу Інвалідів труну маршала. А президентові на головній магістралі, що з'єднує площу Згоди з Триумфальною аркою, поставлять бронзову плиту, відкриту з усіх боків вітрам.

В період, що минув від смерті першого до переходу у вічність другого — цих двох каріатид, навколо яких, здавалось, концентрувався плин часу, — в 1929 році був застуджений за карний злочин один з міністрів, які підписали Версальський договір, зробила свої перші кроки звукова кінематографія, і 24 жовтня почалася світова економічна криза, коли полетіли вниз акції на нью-йоркській біржі, і один тільки банкір Фабер у цей найважливіший в історії століття день втратив чотириста двадцять п'ять мільйонів.

То був рік, що скінчився так само, як і почався,—врівноважений і розмірений у своїй хаотичності, де майбутні покоління вразно побачать лінію розмежування часів.

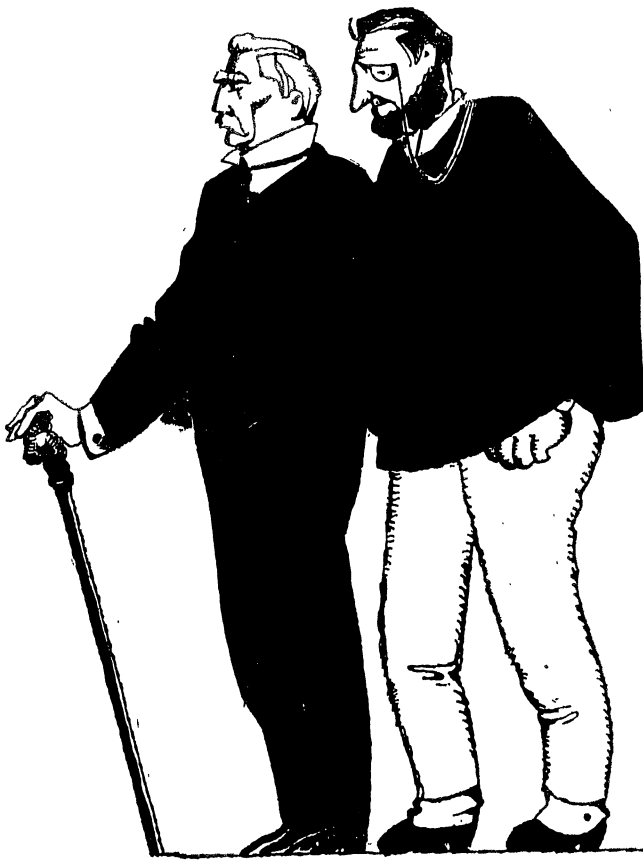
Перетворившись із плоти у бронзові статуї, обидва переможці не тільки символічно, а й насправді поклали край повоєнній добі.

Нове покоління з тих, хто залишив сто п'ятдесят тисяч своїх братів на полях битв, у свою чергу приходило до влади в умовах розладу світової економіки, коли своїм управлінням воно не могло принести нічого, крім нового лиха.

II

Якось вранці, весною наступного року, професор Еміль Лартуа зупинив свою машину на вузькій вулиці Віль-д'Аврей, що збігала вгору. На пофарбованій суріком огорожі висіла залізна табличка з вицвілим написом: «Сімейний пансіон «Шипшина».

Знаменитий лікар перейшов непоказний садок, подивився на три ряди бруслини, що утворювали живопліт, на чавунну лаву, маленьку гіпсову статую, посічену дощем, піднявся східцями і штовхнув двері з різноколірними шибками.

— Чи можу я бачити месье Шудлера? — спитав він у гладкої жінки в чорній спідниці — вона зустріла його у вестибюлі.

Професор Лартуа, аби не бачити того убозтва, що було навколо нього, почав вивчати своє зображення у дзеркалі біля вішалки. Вигляд власної ретельно зачісаногої шевелюри, чистого чола, гладенько виголених щік, ще не порізаних зморшками, своїх гарних пешених рук завжди допомагав йому переключати думки на щось приємне, позбутися нудьги.

Чоловік, що з'явився за кілька хвилин на сходах, мав такий вигляд, неначе над ним щойно попрацював театральний гример.

Велично блідий, з обвислими щоками та неймовірно худюю шиєю, яка стриміла з надто широкого крохмального комірця, Ноель Шудлер до всього ще й відмовився від цапиної борідки, а вона ж бо становила невід'ємну частину його образу. Тепер він носив круглу бороду, наче бретонський рибалка. Він накинув наопашки стару театральну накидку і досить урочисто спускався вузькими дерев'яними сходами, але від хвилювання мускули його обличчя конвульсійно сіпались і сльози, здавалось, от-от поллються з очей.

Він простягнув лікареві ліву руку, бо пра-

ва — її він ховав за спиною — вибивала дроб по складках накидки.

— Тільки ви, — сказав він, — чуєте, тільки ви один, Лартуа, приїхали провідати мене, відколи я тут... Цього Шудлер не забуде, коли знову буде на коні.

Тією ж лівою рукою він пошукав монокль, що висів у нього на муаровій стрічці, — спеціальний монокль у золотій оправі, який можна встромити у товсту повіку.

— Мені дуже приємно вас бачити, — додав він.

— В такому разі, любий друже, поїдьмо куди-небудь снідати, — запропонував Лартуа, силкуючись усмішкою приховати ніяковість.

Жаль і занепокоєння відбилися на обличчі Ноеля Шудлера.

— Бачте, — сказав він, — я нікого не попередив, а люди тут такі хороші... Навпаки, я сказав, що сьогодні у мене буде гість... І мені б не хотілося...

— Але я зовсім не заперечую, анітрохи, — квапливо запевнив його Лартуа, відчуваючи дедалі більше замішання.

Колишній керівник Французького банку повів академіка до темної їдальні, де стояли столи, накриті несвіжими скатертями, а

серветки були пов'язані на шийки недопитих пляшок.

Підійшовши до старої жінки з дуже худим обличчям і величезними вибалушеними очима, Ноель Шудлер вклонився і сказав:

— Добридень, графине.

Стара із страшним обличчям кокетливо усміхнулась — мабуть, вона вважала свою усмішку чарівною.

— Це російська аристократка... Всю її родину знищили більшовики, — прошепотів Ноель Шудлер до Лартуа. — А я не хочу, щоб мене тут величали... Я гадаю, це ні до чого.

І змарнілий, занепалий старий велетень сів, обвів поглядом стіни, обклеєні шпалерами з маленькими бузковими й жовтими рисками.

— Загалом, — сказав він, — мені тут зовсім непогано. Ви бачили — тут є гарненький садок, де можна подихати свіжим повітрям... Скоро мають виїхати кілька пансіонерів, і тоді я зможу зайняти отой столик, біля вікна. Та дарма — адже все це тимчасово...

Навіть коли він мовчав, рот його лишався роззявлений.

До них підійшов служник.

— А ось і Тедді! — удавано весело вигукнув Шудлер. — Тедді зі мною дуже милий, еге ж... Він служив барменом на пакет-боті.

Лартуа помічав щораз нові ознаки занепаду Шудлера, і це дуже гнітило його.

— Точніше, я був другим барменом, — нервово рубаною скоромовкою уточнив служник. — На «Шампольйоні». І потім, моє ім'я зовсім не Тедді. Так кликав мене перший бармен... Хм-м, Марсель — Александрія... Александрія — Марсель. І так весь час...

— Та невже, — люб'язно зауважив Лартуа. — Я плавав якимось на «Шампольйоні». Хороший корабель.

На обличчі служника з синцями під очима, з випнутими, наче у трупа, вилицями і зіпсованими зубами майнув вираз жаху.

— В якому році, месє?

— Здається, у двадцять четвертому, — сказав Лартуа.

— А, ну звичайно, звичайно, я тоді ще не служив там, — квапливо мовив Тедді.

Руки його тремтіли, коли він ставив тарілки, і він мало не скинув на підлогу графин. Лартуа було ніяково дивитись на цього брехуна, якого ніколи не кликали Тедді, який ніколи не був барменом на «Шампольйоні», а коли й був, то де-небудь на стоянці, десь не більш як добу — цього цілком досить, щоб виявити його непридатність, — і тепер він жив, страхаючись

власної брехні, такої дрібною, що нікому й на думку не спадало перевірити його. Отже, для Тедді «Шипшина» була єдиним свого роду притулком. І Лартуа перевів погляд на Шудлера, який з відкритим ротом слухав їхню розмову.

— Ну, а як ся має Руссо? — заговорив нарешті Шудлер.

Лартуа не наважився сказати йому, що колишній голова кабінету міністрів весь час сидить, скулившись у кріслі, відмовляється чистити зуби та їсти, боячись, щоб його не отруїли, і тільки іноді, схлипуючи, благає: «Я хочу компоту, хочу компоту, хочу компоту...»

— Йому краще, видужує потроху, — сказав Лартуа.

— Ну от, ми разом і поправимося, — сказав Шудлер. — Ви не можете навіть уявити собі, любий друже, як з мене знущалися! Мене потягли до суду... А втім, ви все це знаєте: адже тільки завдяки вам мене залишили на волі — за станом здоров'я. Мене ж хотіли запроторити до в'язниці!.. Судити кримінальним судом... Але Розенберг молодець. (То був адвокат Шудлера). Він довів, що з юридичної точки зору кошати, виділені для товариства, не є справжнім вкладом, і я мусив відшкодувати лише ту суму, яку одержав, а тому мене й не можна обвинуватити в порушенні довір'я. А потім він розкрив усі політичні маневри... Якби мені дали хоч трохи часу, я б усе владнав. Коли б ви знали, скільки люті, скільки ненависті було навколо мене! Одного разу я помітив, що в онука підбите око. Я спитав його, що сталося. «Хлопці на лицейському дворі, — відповів він, — сказали, що мій дідусь шахрай. Ну, я їм показав...»

Від хвилювання права його рука почала сіпатись ще дужче.

Велетень замовк, зосередивши всю увагу на салаті з сочевиці. Завдання виявилось для нього надто складним. Шудлер, очевидно, хотів покласти собі салату тільки сам. Лартуа не насмівився допомогти йому і, щоб уникнути мовчання, сипав банальностями. Шудлерові пощастило покласти ложку салату собі на тарілку, та коли він спробував зробити це вдруге, ложка вислизнула йому з пальців і сочевиця розсипалася на скатерті, полетіла навіть у чарки.

Тоді, зітхнувши, він вирішив одмовитися від свого задуму, поклав ложку в салатницю і, стиснувши праву руку лівою, затримав її конвульсійне сіпання, потроху вгамував його, ніби то була не рука, а якесь стороннє тіло, що існувало самостійно, — скажімо, курча, яке він вирішив заспокоїти. Потім ліва рука поклала праву на стіл і придержала, поки дрож майже припинився —

тільки великий палець легенько шкрябав по скатерті. Отже, перемога! Але щоб здобути її, колишньому банкірові довелося так напружити увагу й волю, що у нього аж щелепа одвисла. З його широко роззявленого, скривленого рота поволи, поштовхами, вилазив язик, трохи загнутий догори, і Ноель Шудлер, із своєю борідкою морського вовка та моноклем в оці скидався зараз на старовинну дитячу іграшку — дерев'яного чоловічка з роззявленим ротом, куди діти кидають кульки.

Зненацька відчувши, яке видовище він собою являє, старий квапливо втягнув язик в рот, і від різкого руху монокль впав йому з ока. Зразу ж рука знову засіпалась у скаженому танці, і все почалося спочатку, а на обличчі старого проступили розпач і роздратовання.

«Типова стареча хорея, — подумав професор Лартуа. — Але ж яка сильна і глибока ураженість! Найгірше те, що в нього затримуються мозкові явища: певно, любові частки ще не зачеплені, а склероз охопив тільки мозочок. Мозок його працює зараз анітрохи не гірше, ніж до катастрофи... Власне, анатомо-клінічна картина взагалі ніколи не буває повна...»

— У мене все забрали, мені все довелося продати, — вів далі Ноель Шудлер, — все, навіть персні моєї дружини, навіть перлові гудзики мого сина, чуєте, Лартуа: навіть перлини, що їх мій син носив на своїй фракційній маніжці... Мені так хотілося, щоб Жан-Ноель одержав згодом хоча б чотири портрети з великого кабінету й ордени. І Жакліна таки купила їх через підставну особу і сховала в комірчині. А їй теж, сердешній, обскубли пір'ячко: вона втратила три чверті свого майна. І треба вам знати, тільки вона й поставилася до мене добре. Навіть прислала мені трохи грошей — либонь, потай від чоловіка. Але я, певна річ, скоро поверну їх Жакліні...

Між столиками ходив Тедді з тацею, звиваючись і нагинаючись так низько, неначе він пересувався з кают-компанії корабля під час сильного шторму. Часом він відповідав комусь з гостей:

— Так, сер!

— Ви уявляєте собі, Лартуа, — вів далі Шудлер, — моє самопочуття того останнього ранку на авеню Мессін? У всьому домі — жодного стільця, жодної завіски, не було навіть килима на сходах, і жодного служника — я не кажу вже про... Я сам поскладав речі у валізу, а потім обійшов усі кімнати, весь величезний дім, збудований моїм батьком, куди я вперше приїхав семирічним хлопчиком... Ви не знаєте, як відлунюють кроки самотньої старої людини в порожньому будинку... Потім я спустився в кухню, щоб нагріти собі чаю. Я по-

думав — за десять років, либонь, і разів чотири не був у кухні... І тільки тут я враз усвідомив — це ж я розорив своїх онуків!

Обличчя старого конвульсійно скривилося, рука сіпнулася, зачепила стрічку монокля і висмикнула її.

На щастя, скельце не розбилось, але трагедія почалася в ту хвилину, коли Шудлер спробував просунути стрічку в вушко монокля.

— Дозвольте, я це зроблю, — запропонував, нарешті, Лартуа.

— З мене вимагали сто двадцять сім мільйонів, набрали сто двадцять три, — сказав Шудлер. — Чотири мільйони я ще винен. Невже ви вважаєте, що через чотири мільйони треба було заподіяти мені стільки зла? Та хіба ж я б не знайшов оті чотири мільйони?.. Хоч це мені залишили, — додав він, вказуючи на стрічку командора Почесного легіону, вицвілу й таку стару, що з-під потертого шовку проглядало залізо.

Стара з величезними очима — «у неї базедова хвороба... і, певно, тахікардія», подумав Лартуа, — кінчивши з сніданком, підійшла до їхнього стола і звернулася до Шудлера.

— Хочете газету?

— Дякую, графине, — відповів той, трохи підвівшись. — Може, бажаєте сигарету?

Старі щодня робили такий обмін з метою економії.

— Я вас не відрекомендував, — сказав Ноель, коли російська графиня вийшла, — бо тоді розмова не було б краю... А в газеті я читаю насамперед оголошення. Раніше я ніколи не звертав на них уваги. А тим часом, знаєте, дуже цікаво! Перед тобою все економічне життя країни... Ну, я скоро впливу на поверхню... Тут ще є деякі ідеї...

І він злегка постукав себе по лобі вказівним пальцем лівої руки.

— А оце кілька днів тому зі мною стався дуже цікавий випадок, — вів далі Шудлер. — Читаю в газеті: «Молоде подружжя шукає приємного співтрапезника на сніданок». Дзвоню: я до вас приїду. Все-таки сніданок, та й нові знайомства не завадять. Рекомендуюсь: «Барон Шудлер». Вони анітрохи не здивовані — до речі, дуже приємна молода пара. Непоганий сніданок. І, здається, я був досить приємним співтрапезником. Аж раптом дружина перекидає чарку. Ну що ж тут такого — може трапитися з кожним. Але чоловік люто дивиться на неї, свариться пальцем і каже: «Ти знов перекинула чарку? А ти знаєш, що за це буде?» — «Авжеж, я це заслужила», — відповідає, схлипуючи, дружина. Вони вихо-

дять з-за столу, потім він бере її за руку, задирає її спідницю і починає бити. Затим обоє знов сідають до столу, ніби нічого не сталося. Ось, мій любий, ось навіщо мене туди запросили! Той чоловік хотів, щоб хтось сторонній дивився, як він лупцюватиме свою дружину. В цьому світі повно божевільних!

Шудлер потягнувся був до газети.

— А втім, ні, — сказав він. — Я ще матиму час прочитати її, коли ви підете.

Проте Лартуа відчув, що думки Шудлера вже звернені до тих таємничих коротеньких рядків, з яких він намагався почерпнути надію. І ця нав'язлива ідея видалася лікареві дивнішим за все інше.

Він одсунув чашку ріденької кави.

— Ви б якось приїхали до мене: я вас як слід огляну, — сказав він, підводячись. — Ви побачите: у мене чудові апарати, я вимірюю ваш тиск, зроблю рентген.

— У мене часом болить і нога, — ніяково признався Шудлер.

— Подивимось... подивимось, чим тут можна допомогти. О, я певен, що серце у вас, як у молодого! — зауважив Лартуа.

Вже виходячи, він знову глянув на портрету орденську стрічку барона, і аж здригнувся.

Квапливо відчепивши од піджака свою власну стрічку і вклавши її в руку своєму другові, Лартуа сказав:

— У мене їх багато в Парижі. А в тутешніх крамницях навряд... Відзнаки цього рангу не так просто знайти.

III

Професор Лартуа мав чи не всі вади, які, мов той лишай, прилипають до щедро наділеної від народження людини, що добила великих успіхів замолоду і великої шанни в зрілі роки. Однак, дружбу він підносило до культу.

Другого дня після одвідин Віль-д'Аврей він пішов до Сімона Лашома. Той дістав пост товариша міністра з красних мистецтв у кабінеті Стена — єдиному досить стійкому за багато років. Крім того, після краху Шудлера партія Сімона купила «Еко дю матен», і тепер Сімон був співвласником цієї великої щоденної газети і посідав у ній чільне місце.

— Дорогий Лашом, — проголосив Лартуа своїм свистячим голосом, відхиляючи голову назад, — мій дорогий Лашом, ви не маєте права прирікати людину на такі злидні! Адже він змушений вишукувати оголошення в газеті, яка належала колись йому.

Це жахливо! Я згоден: Шудлер наробив дуже багато дурниць, і все-таки якби він свого часу не створив це підприємство, ви б не сиділи тут зараз... і ви і всі інші. Тож я вважаю, що це підприємство мусить в тій або іншій формі, — я не кажу обсипати його золотом, — дати йому можливість більш-менш пристойно дожити свої дні, щоб він мав чисту сорочку для переміни й міг, коли схоче, взяти таксі. Шудлер протягом якогось часу — і досить-таки тривалого, до речі, — був невід'ємною частиною життя Парижа. Як подумаю, які прийоми він влаштовував, згадаю той вир справ та ідей, що завжди кипів круг нього, всіх цих людей, котрих він безпосередньо чи посередньо вивів у світ...

Він перевів подих.

— Можливо, даремно я все це кажу, — додав він, — але я не можу не пам'ятати, мій дорогий Лашом, що ваша перша стаття була надрукована саме тут і, коли не помиляюсь, саме я замовляв її вам.

Сімон був завершеним мерзотником, а з недавнього часу — мерзотником, впевненим у собі, і тому він нічим не виказав, що це нагадування його збентежило. Навпаки, простягнувши до Лартуа руки, він вигукнув:

— Невже ви гадаєте, що я цього не пам'ятаю! Смерть Жана де ла Моннері... Його слова про те, щоб вас обрали на його місце в Академії... Та я й досі зберігаю того листа, якого ви написали мені на другий день, повідомляючи, що саме ви рекомендували замовити статтю мені... Саме вам, любий друже, я завдячую всім тим, що зі мною потім сталося. Так, так!.. Але запевняю вас, — вів Сімон далі, — я зовсім не знав про становище Шудлера. Добре, що ви сказали мені все: я негайно візьмуся за це і подумаю, що тут можна зробити... До речі, мій любий і славний друже, — додав Сімон, проводячи академіка до дверей, — мені казали, що ви незабаром дістанете орден старшого кавалера Почесного легіону... Правда, точно ще нічого не вирішено, але, як мені відомо, вас включать до списку на чотирнадцяте липня...

І Лартуа, який думав, ідучи сюди: «Цей Лашом справжній мерзотник — ось я йому зараз покажу!», виходячи, казав собі: «А взагалі він не такий вже й поганий хлопець!»

А Сімон Лашом на черговому засіданні ради директорів «Еко» змалював становище Шудлера і, наче це була його власна ідея, висловив побажання, щоб старому допомогли. Така великодушність усіх зворушила.

Кінець кінцем було написано листа, де

«Еко дю матен» пропонувала Ноелеві Шудлерові місячну винагороду в розмірі дев'яти тисяч франків (приблизно таку ж суму одержував головний редактор) за виконання обов'язків технічного радника для сторінки біржових новин. Звичайно, було зазначено, що редакція з великим інтересом знайомитиметься з його пропозиціями та критичними зауваженнями, але зовсім не вимагає, щоб він регулярно ходив на роботу.

Делікатний Сімон навіть не став сам підписувати листа.

Важко було придумати більш чемний спосіб подати милостиню і дати зрозуміти Шудлерові, що його присутність в редакції небажана.

Цей лист став для Шудлера початком Ста днів. Він зразу спакував свої речі, взяв машину, звелів швейцарові готелю «Крійон» розплатитися з шофером і, показавши язи́ка головному адміністраторові, зажадав номер на найдорожчому поверсі.

«Хлопчаки! Хлопчаки! — повторював він. — Я знав, що так буде. Без мене нічого у них з газетою не вийде. За якихось півтора місяця я знову все приберу до рук!»

І почалися сніданки та обіди, які він влаштовував, щоб «відновити контакти». Він запрошував впереміш старих друзів, старих ворогів, провалених на виборах парламентаріїв, міністрів, які вже добрий десяток років не мали портфелів, абсолютно нікому не потрібних людей, пройдисвітів, зустрінутих напередодні, шукачів дрібної поживи. Почує про якусь справу чи діловий проєкт, і одразу запрошує: «Заходьте до мене, заходьте. Ми це обговоримо. Скоро я матиму в своєму розпорядженні чималі кошти». Якийсь час він був патріархом химерного збіговиська невдах, озлоблених, одурених життям людей, які знали колись кращі часи, або таких, які не знали їх ніколи, але все ще вважали — хоч їм перейшло за шістдесят, — що стоять на вірному шляху.

Тепер Шудлер ходив в театральній накидці, злегка кульгав і лякав своїм виглядом мешканців готелю під час зустрічей в холлі.

В «Еко» він приходив щодня, тикався своєю бородою бретонського моряка в папери на редакційних столах, перекидав, не помічаючи того, чорнильниці й пера художників і, спустившись униз, заважав працювати поліграфістам.

Спершу він заходив до свого кабінету, кажучи, що йому потрібен якийсь папір, згодом почав моститися на краєчок стола, нарешті міцно сів у крісло, і Сімон, прийшовши на роботу, не знав, як його витури-ти.

На кінець місяця рахунки витрат Ноеля Шудлера перевищили сто тисяч франків. Тоді його рішуче попросили повернутися на Віль-д'Аврей, сказавши тільки, що газета щомісяця сплачуватиме вартість його проживання в пансіоні.

— Отже, відправляєте мене на поселення, на заслання? — вигукнув Шудлер.

Сімон опустил очі і безпорадно знизав плечима.

IV

У лісах пахло фіалками. Довгоносі дворянчики, які втішалися життям лише в погані пори року, неохоче відступили перед теплим повітрям і ароматом квітів. Собаки сиділи у псарні, мисливці — в замках. Зникли жовті куртки з лісу, і він на кілька місяців знову поринув у первозданну тишу — було лише чути, як струмує по деревах сік і ростуть молоді пагони.

Маркіз де ла Моннері, дивуючись, що він все ще живий, — «смерть хоче, щоб я постояв у передпокої», відповідав він тим, хто питав про його здоров'я, — не сидів більше, як узимку, годинами біля каміна з грифонами, дрімаючи або очікуючи повернення мисливців, а перейшов на літній спосіб життя.

Щовечора, коли було не дуже холодно, сліпий, — він обідав рано і їв тільки молочне, — наказував винести йому крісло і поставити перед похмурим фасадом Моглева — тут була своєрідна природна тераса, що нависала над селом.

Загорнувши ноги пледом і поклавши голову в німбі сивого волосся на спинку крісла, маркіз години дві сидів там, прислухаючись до звуків, що долинали з села і ланів. Повертались останні вози; збруя бряжчала на розпряжених конях. Потім коваль починав сваритися з дружиною, плакали діти, чути було, як стукають ложки по мисках, плюскотить вода, вихлюпнута надвір після миття посуду. Повітря ставало свіжіше, прозоріше, голоси звучали виразніше у цьому світі, що поринав у спокій. Під високим схилом Моглева, схожим на кар'єр під Сіракузами, старий поміщик, сидячи на вершині пагорба біля воріт своєї фортеці, чув притишені голоси, розмови. З цих вечірніх розмов, що долинали до нього, Урбен де ла Моннері знав майже все про життя села — про весілля, хвороби, зради й народження; він знав, що саме сказав священник дружині Гранжоме, і чи налилося колосся пшениці, і почім продаватимуть сіно; він чув також, що кажуть селяни про нього, про Жакліну,

про Габрієля, про челядь. А втім, він не надавав усьому цьому ніякого значення — для нього це була лише розвага, і він міг слухати без кінця, бо вранці забував те, що чув напередодні. Але ці звуки, ці голоси дедалі частіше зливалися у монотонний невиразний гомін, він не міг розрізнити ні окремих слів, ні звуків, і маркіз подумав, чи не втрачає він уже й слух. Він умирав неначе частинами — в міру втрати тих чи інших почуттів і здатностей. Втрата пам'яті, часткова втрата розумових здібностей, сліпота, завтра, можливо, глухота, одного чудового дня — параліч рук і ніг...

«Коли так, — думав він, — то що ж нам буде залишено, як саме там, на небі, розрізнятимуть нас... Господь бог мусив би дати нам щось інше, якусь заміну...»

В такі дні він тільки дихав і, з насолодою втягаючи в себе повітря, наповнюючи ним свої старі легені, свої звужені, задерев'янілі судини, втішався тим, що живий. Єдиною радістю маркіза була тепер свідомість, що він існує. А оскільки від природи він був людина розумна, то замість того, щоб озлобитися, навпаки, прагнув якнайповніше використати крихти життя, що лишились йому.

Якось увечері, коли він дрімав, прислухаючись до звуків і своїх неясних думок, на терасі почувся чийсь кроки. То був майор Жілон. Він захекався від швидкої ходи, і маркіз подумав з досадою, що цей гладкий шершень тепер весь вечір дзижчатиме коло нього.

— Дорогий друже, я приніс вам не дуже веселу новину, — зразу почав відставний драгун.

— Он як?.. Що ж сталося? — спитав маркіз.

— Бачте... наша спільна знайома, мадам де Бондюмон...

Жілон делікатно сказав «наша спільна знайома», не бажаючи ставити крапки над «і».

— Ах, Одиллія, — промовив маркіз. — Я таки давненько її не бачив. Коли ж це вона була тут востаннє? Щось не пригадую.

— Вона дуже хвора, — сказав Жілон.

— М-м!.. Що ж з нею?

— Серце... Та й взагалі всього потроху. Маркіз кахикнув.

— Вона вмерла? — спитав він.

— Ні, дорогий друже, ні, я б вам про це сказав, можете не хвилюватись! — відповів Жілон і, помовчавши трохи, додав: — поки що ні.

Він з тривогою чекав реакції старого. Та її не було.

— ...Можливо, залишились якісь години. Я гадаю, вам слід до неї поїхати, — сказав Жілон.

«А взагалі, це жорстокість — вимагати від

старого таких зусиль, — подумав він. — Дс того ж зараз він зовсім не хвилюється, а там...»

Доля знову примушувала Жілона встрявати в чужі справи й бути посередником у делікатному питанні, де йому аж ніяк не могла зарадити його примітивна дипломатія.

— Так, так... ви маєте рацію: я мушу поїхати, — сказав маркіз. — Я зараз скажу запрягати.

— Ну що ви, я одвезу вас своєю машиною. Так вам буде зручніше, і ми швидше доїдемо.

— Авжеж, звичайно! Адже ви маєте автомобіль!

Старий подзвонив — бронзовий дзвіночок на дерев'яному держальці стояв поруч нього на траві. Дзвін цей поплив униз, на дахи сільських сараїв та будинків, і селяни зауважили:

— Диви-но! Пан маркіз сьогодні чогось рано кличе Флорана. Занедужав, чи що? А може, це через майора, що оце приїхав до них?

Флоран з'явився на терасі, важко дихаючи і ледве тягнучи ноги.

— Флоране, одягатися!.. — сказав маркіз. — Я їду до Жуєнврі.

Старий дворецький квапливо пішов назад у дім.

«Що ж робити, що робити: сказати зараз, чи почекаати, поки ми вирушимо, — думав Жілон, виконавши тільки частину — і найменш делікатну частину — своєї місії. — Коли я скажу йому зараз, він може упертись або схоче подумати. А коли я скажу йому в машині, це буде схоже на пастку... І навіщо я встряв у цю історію? Адже богові це, либонь, зовсім байдуже. Треба було хоч узяти з собою кюре, а я й цього не зробив. Чомусь вдалі думки у мене завжди запізнюються... Ні, так не можна: я мушу сказати йому зараз».

І, щоб підбадьорити себе, він намацав язиком те місце, де не було зуба, і голосно цмокнув.

— Ваша знайома, — сказав Жілон, — має намір соборуватися.

— Ну, звичайно, інакше й бути не може, — зауважив маркіз.

— І вона хотіла б... тільки, будь ласка, не гнівайтеся на мене: я лише переказую її волю, — трохи затинаючись, вів Жілон. — Можна говорити відверто, правда ж? Бачте, наскільки я розумію, між вами існували...

— Що таке? Що ви маєте на увазі? Що вона була моєю коханкою? — нетерпляче спитав маркіз. — Так, звичайно, і ви це добре знаєте. Таке рано чи пізно стає відомо. І не так важливо зуміти це приховати, як зробити так, щоб про це якнайменше теревенили.

— Ну, так от: ваша знайома хоче одночасно виконати й інший обряд, і для цього потрібна ваша присутність. Вона хоче постати перед господом чистою від гріха. Точніше кажучи, їй хотілося б умерти вашою дружиною. От!

— Угу!.. — тільки й мовив маркіз.

Тут повернувся Флоран із цілою купою одягу. Він допоміг своєму панові надіти пальто, закутав йому шию білим шерстяним шарфом, натягнув на руки плетені рукавички — так, наче, виходячи за огорожу Моглева, людина зразу потрапляла з весни в грудень.

Сліпого довели до автомобіля і обережно умостили на сидінні, поставивши йому між коліньми ціпок.

«А найгірше те, — думав Жілон, від'їжджаючи, — що все це сталося, коли Жакліна з Габрієлем у Парижі... Можна б, звісно, спробувати подзвонити їм, але це забере кілька годин. Та їх, мабуть, і вдома немає. А, крім того, це нічого й не дасть. Я знаю Жакліну. Адже вона трохи ханжа і вважає бажання старої цілком природним. Коли б тільки ми встигли приїхати».

Дорога до Жуєнврі була вибоїста. Жілон вів машину швидко, уникаючи, проте, сильної тряски і раз у раз поглядаючи на вісімдесятисемирічного жениха, наречену якого вони, можливо, застануть уже мертвою.

Ця несподівана подорож, нічне повітря і шум мотора немовби підбадьорили маркіза. Він згадав, як Жілон якось уже возив його своєю машиною на похорон його брата, генерала, до церкви Палацу Інвалідів.

— От не думав, що мені доведеться ще виїздити з Моглева, — зауважив раптом маркіз.

Світ для старої людини замикається спершу парком або садом, потім куточком саду, потім порогом дому, потім стінами кімнати, вийти з якої неможливо, бо вже не стане сил зійти сходами, потім штанами з піджаком, що висять на спинці стільця, — їх ніколи вже не доведеться надівати... Смерть невблаганно виштовхує людину з життя, лишаячи їй кінець кінцем стільки місця, скільки потребують розміри тіла, — біля розкритої могили.

Урбен де ла Моннері втішався цією прогулянкою, яка порушувала одноманітність його поступового, повсякденного відходу від життя.

Він розумів, навіщо його везуть. Він їхав до Оділлії, щоб якось «узаконити» їхні відносини. Він не сказав Жілонові «так» або «ні» не з обережності, а з нерішучості, воля його теж атрофувалася. Думка про шлюб на порозі смерті, про цей крок — серйозний і водночас суто зовнішній, про цей обов'язок до того, що вже відійшло в минуле,

лише ледве зачіпала в ньому давно відбриті нлі струни спогадів.

І Урбен, не замислюючись, їхав туди, куди вела його сила обставин і чужа воля.

Він мав дружину — Матильду; він часто бачив, ніби наяву, її прекрасне чорне волосся й бліде обличчя. На його думку, то була найвродливіша жінка у Франції — після імператриці. На лихо, вона мала надто вузький таз. Дитина теж померла. Але Урбен уже не пам'ятав, де саме висить портрет Матильди у Моглеві.

Чому він не одружився з Оділлеєю, коли та теж овдовіла, а було це більш як двадцять років тому? По-перше, боявся видатись смішним: адже вони обоє були вже в таких літах, коли люди звичайно справляють золоте весілля; до того ж існували правила пристойності, принципи, звички. Оділлія походила з буржуазної родини, як і Бондюмони. Тільки раз вона заговорила з Урбеном про шлюб, але він тоді різко обірвав її:

— Законно чи незаконно, — сказав він, — моя коханка ніколи не житиме у Моглеві. Тут є надто багато причин.

І Оділлія двадцять років ніколи більше не згадувала про це...

Жілон враз загальмував, і маркізові здалося, неначе в п'ятні ночі, що огортала його, замерехтіло тьмяне жовте світло. «А я зараз щось бачив!» — подумав він.

— От негідники, мчать просто на тебе з увімкненими фарами! — вигукнув Жілон.

Повз них прогуркотіла машина.

Маркіз був задоволений своєю прогулянкою. Давно вже його почуття і мозок не були такі гострі, як сьогодні.

V

Приїхавши до Жуєнврі, Урбен де ла Моннері спробував уявити собі великий низький довгий будинок з мансардами. Стояла осінь, і дім був повитий суцільною сіткою червоного листя винограду.

Три сходинки вгору, до дверей у дім; одна сходинка, вища, веде в кімнату ліворуч...

— Я — абат Проше, — сказав хтось; старий паркет рипів під його важкими кроками.

— А, добровечір, пане кюре, — відгукнувся сліпий, простягаючи священникові два пальці над рукояткою ціпка.

Священик підбіг до старого й обережно потиснув простягнуті два пальці, схилившись так низько, неначе перед ним був єпіскоп і він намірявся цілувати йому перстень.

— Дозвольте, пане маркіз, служителеві

церкви, — сказав він, — з усією повагою похвалити вас за ваш вчинок. Ви так багато робите... для спокою її душі й навіть для вашого власного, пане маркіз.

Підлога зарипіла ще під чиїмись кроками.

— Аж ось і пан мер, — сказав священник.

— О, я бачу, все заздалегідь підготовлено, — промовив маркіз.

Сходинок вгору, до внутрішніх покоїв. «Ох, ці вже мені одноповерхові будинки: скрізь оті сходинок», — подумав Урбен де ла Моннері, згадавши фразу, яку він вимовляв принаймні разів з двадцять.

— Добровечір, Одилліє, — твердо сказав він. — Що, погані справи? В чім річ? — спитав він голосніше, вже з нетерпінням. — Чому ви мовчите?

І знову мовчання — лише рука ледь помітно ворухнулась на ковдрі.

Маркіз не міг бачити, скільки надії, вдячності, захвату і любові було у зверненому до нього погляді старої дами. Вертикальні зморшки на її обличчі стали ще численніші й глибші.

Жілон нишком узяв маркіза за рукав і потяг до сусідньої кімнати.

— Ми зараз повернемося, — сказав Жілон у відповідь на тривожний погляд умираючої. — Вона вже не може говорити, — звернувся він до сліпого, коли вони вийшли за двері. — З'єднатися з вами узами шлюбу — це було останнє висловлене нею бажання. Невідомо навіть, чи вона ще чує.

До них підбіг священник.

— Майор буде у нас за свідка, чи не так? — сказав він. — І ще, я гадаю, можна попросити служницю пані де Бондюмон поставити свій підпис...

— Е, ні! — заперечив Урбен де ла Моннері. — Якби мені сказали про це заздалегідь, я привіз би свого дворецького або доїжджачого. Я зовсім не хочу, щоб у цій справі фігурувала якась покоївка — та я її й не знаю зовсім!

Було ясно, що тут старий не поступиться.

— В такому разі, — запропонував священник, — пан мер розпишеться у парафіяльній книзі, а я — у книзі мерії.

— Не знаю, чи буде це законно, — зауважив мер, чухаючи лоба. — А втім... чому, власне, ні?

— Треба все зробити так, щоб нам потім нічого не могли закинути, — сказав священник.

Всі спантеличено дивились одне на одного.

— Нехай хто-небудь піде до Дюе. Адже він живе тут поруч! — згадав маркіз.

— Чорт забирай, чудова ідея, — схвалив

Жілон. — Я біжу. А ви побудьте поки що з нею — я зараз повернуся.

Він допоміг маркізові подолати сходинок. Священик підсунув до ліжка крісло. Коли старий сів і з нього зняли шерстяний шарф, пов'язаний Флораном (той шарф викликав у нього припливи крові до голови), Жілон узяв його руку і поклав на ковдру. І суха зморшквата рука сліпого взяла стиснуту в кулачок руку старої дами, — руку, яка нагадувала пташку з шовковистим пір'ячком.

Довго сиділи так двоє старих коханців, одному з яких смерть затуманила очі, а другу вже тримала за горло.

Священик і мер, сидючи поруч за столом, — обоє гладкі, з чорнотою під нігтями — ретельно писали кожен у своїй книзі, схожі на школярів-переростків, які сиділи по два роки в кожному класі.

«Сього 29 травня 1930 року, о 22 годині, до нас офіційно звернулися...»

— Вибачте, пане маркіз, як буде повністю ваше ім'я? — спитав мер.

— Урбен-Антуан-Жак... Стривайте, адже було ще якесь...

— Ну, це нічого: досить і того, що ви назвали. А як дівоче прізвище пані де Бондюмон?

Маркіз глибоко зітхнув.

— Мулін'є, — пробурчав він.

— Ви не знаєте року її народження?

— Залишимо тут пропуск: ми це заповнимо завтра, — шепнув священник, відчуваючи, що ці запитання дратують маркіза і що все може розладнатись.

— Так, але це буде не зовсім законно, — повторив мер.

— Власне, — пробурмотів маркіз, не звертаючись ні до кого персонально і не випускаючи скорченої руки Одиллії, — людина ніколи не належить до того класу, до якого вона мала б належати.

Почувся шум машини — це повернувся Жілон. Двері розчинились, пропускаючи опасистого віконта де Дюе-Душі в старих бальних туфлях — він взував їх увечері перед обідом, хоч і в сам-один у себе в замку.

— А, це ти, Мельхіоре, даруй, що доведлося тебе потурбувати, — сказав маркіз.

— Пусте, — заперечив колишній представник покійного претендента на трон.

Присутність товстуна, з його білим, немов варений яєчний білок, обличчям, цапиною борідкою та вицвілими очима зразу ніби надала більшої виразності всьому, що було в кімнаті, — запорошеному балдахінові над ліжком умираючої, тьмяним лампам, накритим абажурами, запахам ліків і старості, що

в'їлися в тканину оббивки, — стару, з рудими плямами, подекуди прогнилу від вогкості. Жілон помітив на скроні у Мельхіора де Дуге-Душі велику гулю, ледве прикриту волоссям.

Усі формальності було виконано за кілька хвилин.

— Вважаємо, що умови прочитано, — сказав мер. — Оголошую вас чоловіком і дружиною перед законом.

— Нехай в обох книгах розпишуться одначасно, — шепнув йому священник, відчуваючи, що треба поспішати, — умираюча дихала уривчасто і на обличчі в неї залягли тіні.

Священник якомога скоротив молитви. Повернувшись до маркіза, він спитав:

— Чи згодні ви взяти присутню тут Оділью законною дружиною відповідно до установлень нашої матері святої церкви?

— Так, згоден, — рішуче проголосив маркіз.

— Чи згодні ви взяти присутнього тут Урбена...

Стара дама не розрізняла вже окремих звуків, але добре все розуміла. Свідченням згоди було хрипіння, що вирвалося з її горла, і тріпотіння в'ї, які прикривали маленькі очиці, ледь видні між двох вертикальних зморшок.

— *Ego conjugo vos in matrimonium...*¹

Стара дама тремтячими руками насилу підтягла до своїх тонких висохлих уст руку маркіза і припала до неї довгим гарячковим поцілунком, тішачись здійсненою нарешті мрією, яку вона плекала двадцять років.

Але руки їхні довелося розняти, відокремивши ту, що скидалася на суху гілку, від тієї, що була схожа на замерзлу пташку, і, водячи ними по двох книгах, примусити їх накреслити такі кривулі, які навіть приблизно не нагадували підписів цих людей.

Це останнє зусилля коштувало маркізові такого напруження, аж йому видалося, ніби не тільки очі його, а й усе тіло його осліпло. Він сидів, ледь нахиливши вперед голову в німбі сивого волосся, і так, сидячи, поки священник за допомогою шести заздалегідь наготовлених шматочків вати соборював стару даму, — заснув. Вона — теж.

Жілон, розбудивши старого, не сказав йому, що Оділья вмерла. Та Урбен ні про що його й не питав — він мовчки дозволив пов'язати собі шарф і відвести в машину.

Наступного ранку він спав довше, ніж звичайно. А ще через день він забув і думати про своє одруження і більше ніколи про нього не говорив.

Взаємини між Мартою Бонфуа та Симоном Лашомом стали дещо холодніші, але остаточно не припинились. Марта ніколи не поривала зв'язку із своїми коханцями. Просто фотографія Сімона, відколи він став товаришем міністра, перекочувала на камін. І коли Сімон вряди-годи проводив ніч, — або вірніше півночі — на набережній Малаке, він стискав у обіймах те, що вже майже віджило, хоч, правда, ще цілком зберегло пишність форм.

Сімона, який розміняв п'ятих десятків, мучило, з одного боку, бажання щиро покохати, а з другого — прагнення досхочу насититися жіночим тілом, якнайбільшою кількістю жінок. Одне слово, виходила своєрідна квадратура кола, до того ж становище ускладнювалося також необхідністю виконувати обов'язки державного мужа, різними справами і громадською діяльністю.

Кінець кінцем у хвилини так званого «перепочинку» Сімон найчастіше звертався до Сільвени.

Після того, як Сімон так безславно покинув вулицю Наплі у супроводі Вільнера, він послав актрисі квіти, а потім, коли в театрі був вихідний день, запросив її пообідати разом.

Поступово в Сімона виробилася звичка дзвонити Сільвені щоразу, коли в нього серед тижня випадала вільна хвилина, і він з острахом думав про самотність. Звичайно Сільвена теж була вільна або намагалася звільнитись.

Їхні взаємини були позначені веселим цинізмом. Умови, в яких вони свого часу познайомились, а потім знову зустрілися, не могли викликати в них особливої поваги одне до одного. Але обоє займали в Парижі таке становище, що цей зв'язок тішив їхнє самолюбство. Погляди Сільвени й Сімона, судячи принаймні з їхніх слів, цілком збігалися. Вони довіряли одне одному майже як спільники і не тільки не намагалися ввести компаньйона в оману щодо свого минулого, а навпаки, відверто розповідали про нього. А головне, обоє знали на коханні: вона була палка, досвідчена й зовсім не соромлива, він — витривалий і теж не ликом шитий.

Обоє все це добре розуміли і не соромлячись говорили одне одному. Вони вважали себе добрими друзями — друзями в усьому. І були одне з одним на «ти».

Словом, це були дві істоти однієї породи й однакової сили, кожна з яких підсвідомо прагнула не дати другій взяти над нею гору.

Якось у середині червня Сімон Лашом зустрів Ізабеллу, одну із своїх перших коха-

¹ З'єдную вас шлюбом (лат.)

нок. Ізабелла розповіла від неробства, але була така чорнява, як і раніше, з темними кругами під очима і блукаючим поглядом.

— Що ж ви тепер поробляєте? — машинально, за звичкою спитав Сімон, як він спитав би художника, журналіста, службовця.

— Нічого, — відповіла вона. — Може, поїду куди-небудь. Якщо, звичайно, в наступному сезоні не майнемо на полювання з Жакліною...

Під час розмови Ізабелла то знімала, то знову надівала окуляри в роговій оправі, немовби через свою хоробливу нерішучість ніяк не могла зрозуміти, чого вона хоче: чи то краще бачити, чи то не здаватися потворною, чи таки справді краще бачити...

— Власне, — знову сказала вона, — найбільше мені хочеться взяти на виховання дитину. Я думаю про це дедалі більше. Адже я досягла вже того віку, коли можу це зробити згідно з законом...

«І навіть трохи перейшла за цей вік», — подумав Сімон.

— Ось тільки не знаю, до кого звернутись. Закладам, які цим займаються, я не довіряю. Підсунуть дитину бозна від кого... Ах, Сімоне, я іноді так шкодую... — додала Ізабелла, знявши окуляри й глянувши на нього сумними очима. — Та не будемо про це говорити. Навіщо? Адже ви, мабуть, ніколи про це не згадуєте!

Сімон замислився.

— Стривайте, люба... — сказав він. — Мені спала на думку одна ідея. Можливо, мені вдасться ощасливити троох людей...

Він подумав про дитину Сільвени — вірніше, нібито Сільвени, — про дівчинку, одну із «знаменитих близнят», що лишилася в живих. Сільвена платила на дитину, матір'ю якої вона була згідно з законом, але зовсім не дбала про неї. Вона вважала, що виконала свій обов'язок, віддавши дівчинку з чотирьох років на виховання в домініканський монастир.

— Я, наприклад, пишалася б тим, якби могла сказати, що виховувалась у домініканців, — заявляла Сільвена.

Сімон подумав, крім того, про іронію випадку, який приведе в лоно сімейства ла Моннері приписану Мобланові дитину, що стала причиною стількох драм.

— А ви коли-небудь бачили цю крихітку? — спитала Ізабелла.

— Так, бачив один раз, але цілком побіжно. Дівчинка дуже мила. І потім, я певен, ви зробите добру справу. Ви ж розумієте, що актриса не може приділяти досить уваги дитині. Справжня мати, — до речі, вона зовсім не дає про себе знати, — здається, вийшла заміж десь у провінції, і становище її в суспільстві більш ніж скромне. Зате батько, наскільки мені відомо, був з дуже

порядної родини... одне слово, людина нашого кола...

Наступного дня Сімон розповів Сільвени про свій план.

— Чудово, просто чудово, — сказала вона.

Протягом цілого тижня не було жодного дня, щоб Ізабелла не дзвонила Сімонові. Вона вимагала додаткових відомостей, хотіла подивитись на фотографію дитини...

— А скажіть, ви певні, що згідно з законом справжні батьки не зможуть, коли їм заманеться, одібрати її в мене? Ви ж розумієте, це така відповідальність...

Сімон уже почав шкодувати, що взявся за цю справу, коли раптом Ізабелла урочисто заявила, що вирішила прийняти дівчинку за дочку, і попросила якнайскоріше привезти до неї дитину.

VII

Наступної неділі Сімон прийшов до Ізабелли. Через свою нерішучість вона все ще не залишила тієї квартири, де жила з покійним чоловіком Олів'є Меньєре. «Я неодмінно переїду, — казала Ізабелла. — ...Ні, мабуть, зостанусь.. Ні, таки переїду, ось тільки підшукаю що-небудь пристойне».

В одній руці Сімон ніс червоний чемоданчик із фібри, а другою тримав за руку дівчинку років семи з напрочуд тонкими рисами матового обличчя, високим опуклим чолом, блискучими чорними очима й кучерявим каштановим волоссям, яке легкою хмаринкою облямовувало личко й буклями спадало до самої талії. Дівчинка трималася з дивовижною, просто-таки надмірною слухняністю.

— Це Люсьєнна, — сказав Сімон.

Дівчинка в білому платтячку не всміхнулася. Погляд її був хворобливий, трохи визивний. Відчувалося, що вона звикла мовчати, спостерігати й знов-таки мовчати.

— Так уже судилося, Сімоне, що саме ви даєте мені дитину, — пристрасно сказала Ізабелла. — Дівчинка справді дуже мила, — додала вона тихо. — По-моєму, трохи дика, але далєбі, чарівна.

Коли Сімон пішов, Ізабелла сіла в крісло й пригорнула до себе дитину.

— Отже, тепер я буду твоєю мамою, — мовила вона.

— Добре, мадам, — сказала маленька Люсьєнна.

— І ти зватимеш мене «мама».

— Так, мадам.

Ізабелла не стала наполягати. Вона розгубилась і зовсім не знала, як їй поводитись, наче перед нею була якась незвичай-

на істота. В очах дитини відбивалось таке саме таємниче хвилювання, яке можна бачити в очах цуценят, котрих забрали від матері й посадили в клітку на псарні.

Ізабелла механічно глянула на долоні дитини, шовковисту шкіру яких вкривали легкі лінії. Проте вона вміла читати по них лише те, чого її навчили залицяльники, тобто, можна сказати, нічогісінько не тямля в цій справі.

— Іди пограйся трохи, — сказала Ізабелла.

Дівчинка повільно пішла по квартирі, уважно розглядаючи все й ні до чого не торкаючись. Часом, коли вона, задержавшись, дивилась на люстру або розглядала дрібнички із слонової кістки, що стояли на дошці каміна, чи корінці книжок, на обличчі її відбивався подив. Відчувалося, що їй багато про що хочеться спитати, але вона не наважується.

Ізабелла звеліла постелити дівчинці на дивані, в кімнатці поруч її спальні.

Три дні підряд Ізабелла відхиляла всі запрошення. Вона повила дівчинку до парку Монсо, купила їй великого плюшевого ведмедя. І личко Люсьєнни осяяла усмішка, від якої злегка роздулися ніздрі тонкого носика, а погляд примружених очей став веселишим.

Третього дня увечері, коли Ізабелла підійшла до Люсьєнниного дивана, щоб поправити на дівчинці ковдру, Люсьєнна обхопила її рученятами за шию і прошепотіла на вухо:

— На добраніч, мамцю!.. Розумієте, я казала сестрам «матінка», але ніколи ще нікому не казала «мама», я не розуміла, що це означає...

Ізабелла швидко одвернулася і, пішовши до себе в кімнату, довго плакала. Вона уявляла себе літньою жінкою поруч веселої дівчини, потім поруч молодій жінки, яка завжди називатиме її мамою з ніжністю, від якої стискається серце.

На другий день Ізабелла поїхала на обід. Доручаючи дівчинку покоївці, вона дала Люсьєнні кілька настанов і побачила в очах дитини такий німий докір, таку суміш злості й горя, аж їй моторошно стало.

Минув іще день.

— Що ви збираєтесь робити влітку, люба Ізабелло? — спитав її майор Жілон на обіді у знайомих. — Я їду в Біарріц. Там у нас збирається товариство. Їдьмо разом!

Ізабелла замислилася. Ні, вона, звичайно, ніколи не заводитиме роману з цим лагідним Жілоном. Але при нагоді він приємно й не дуже настирливо залицявся до неї, і це тішило її, розважало. А потім — хто знає? В Біарріці вона може зустріти людину, яка... А коли вона не поїде в Біарріц, то нікого не зустріне. Але ж не може вона поїхати в Бі-

арріц із дитиною: довелося б узяти няньку, а на це в неї немає коштів. Інакше вона буде зв'язана. А що, коли їй зустрінеться людина, яка не любить дітей?..

І її охопив страх утратити цю непотрібну їй, ілюзорну свободу — свободу, що нічого не давала їй ось уже десять років. І ця дівчинка, яку вона збиралась удочерити, стала для неї втіленням кінця надій, відмовою від майбутнього, вступом у світ літніх жінок.

Ізабелла тисячу разів на день знімала й знову надівала окуляри в роговій оправі, борячись із суперечливими думками. А в неділю вона подзвонила Сімонові.

— Я вирішила остаточно, — сказала вона. — Ні, я її не удочерю! Я не можу цього зробити.

Розлючений Сімон прийшов по червоний чемодан і дівчинку в білому платтячку, з кучерявим волоссям, яке легкою хмаркою облямовувало її личко.

— До побачення, мамцю, — сказала Люсьєнна.

— Ні, моя крихітко, забудь про це й ніколи більше не називай мене так, — сказала Ізабелла, квапливо підштовхуючи дівчинку до дверей.

Личко в дівчинки зморщилось, темні круглі оченята затуманились.

Вона подала свою ручку чоловікові в сірому, який був для неї уособленням долі. В другій руці вона тримала плюшевого ведмедя.

На сходах Сімона охопило набагато більше хвилювання й почуття провини, ніж тоді, коли загинули Руссо, Шудлер і навіть його мати.

Вийшовши на вулицю, дівчинка жбурнула плюшевого ведмедя в канаву.

— Нехай ним бавляться маленькі жебраки, — сказала вона.

Вона не плакала.

Сімон відвів її до Сільвени, а та в свою чергу відвезла її до домініканців.

У відносинах Сімона й Сільвени нічого не змінилося.

VIII

Більшу частину майна Жакліни і все, що згодом мало перейти до її дітей, поглинув крах Шудлера.

Жакліна побоювалась, що це раптове зупинення може якнайсумніше позначитись на її шлюбі. Але цього не сталося. Навпаки, Габріель став ще уважніший і лагідніший з нею і, висловлюючись сентиментальною мовою, місяці після краху Шудлера були без

сумніву найщасливішими за все їхнє подружнє життя.

Габріель, мабуть, ніколи по-справжньому не кохав би Жакліну, коли б вона з якоюсь підсвідомою впертістю не будила в ньому ревності до небіжчика. Деякі несвідомі або майже несвідомі кокетки підтримують у такий спосіб палкі почуття в мужчині, з яким живуть, постійно адресуючи свій погляд або усмішку комусь іншому.

А кохання, коли воно ґрунтується лише на вузькій і гострій основі ревностей, потребує перемог, які тішать гордість. Отож усе, що могло принизити ім'я Шудлера, розвіяти його ореол, уявляв собі це Габріель), на який було піднесено пам'ять про Франсуа, — усе це колишній спагі сприймав як благо. Після краху на авеню Мессін він немовби виріс у власних очах. Тепер Жакліна вже не зможе сказати йому, — правда, вона ніколи цього не казала, але він завжди боявся почути від неї у хвилину гніву: «Але ж ви живете за рахунок того, що залишив мені Франсуа».

І ось Габріель опинився у справді парадоксальному становищі: одружившись із Жакліною заради грошей, він радів тепер з її часткового банкрутства.

Втім, у нього вистачило такту не виявляти свого задоволення і триматися спокійно і розумно. «Хіба ми з тобою не повинні ділити щастя й горе?» — неначе промовляв він усім своїм виглядом. І таке благородство не могло не взоружити її.

До того ж, Габріель тепер, уперше після того, як покинув службу в армії, не байдикував: неспроможна розібратись в паперах, Жакліна кінець кінцем доручила всі справи чоловікові.

— О! — не раз зітхала вона. — Якби сердешна Полан була з нами! Вона була в курсі всіх справ і мала таку чудову пам'ять — вона б нам стала у великій пригоді.

Але літня секретарка родин ла Моннері та Шудлерів, котра приходила щоразу, коли траплялося якесь лихо, вміла складати списки запрошених і споряджати небіжчиків, померла чотири роки тому від нариву в печінці.

Діяльність Габріеля полягала переважно у відвідуванні адвоката, біржового агента і нового банкіра, що репрезентував їхні інтереси; він вислухував їх, геть нічого не розуміючи, а потім з дивовижною впевненістю повторював усе Жакліні, неначе накази головнокомандуючого.

Він приділяв цьому багато часу і набирав дедалі більшої ваги. Дружина щохвилини дякувала йому за турботи поглядом, мовчанкою, потиском руки, поцілунком.

Весь цей час Жакліна і Габріель майже

нікуди не виїздили з Парижа й жили постійно на вулиці Любек.

В очах пані де ла Моннері Габріель дуже піднісся.

— Ах, мій сердешний Габріелю, — сказала вона йому якось, — я ж із самого початку була проти першого шлюбу Жакліні. Ці сім'ї банкірів завжди погано кінчають.

Габріель ніколи не думав, що висловлювання старої дами можуть бути йому приємні, і зразу ж належно оцінив їх.

Родині Де-Воос ще не загрожували грошові утруднення, жили вони не дуже розкішно, отже, їм нічого не довелося змінювати.

Спадщина, залишена дядечком-генералом і дядечком-дипломатом, складалася в основному з цінних паперів, які пощастило реалізувати за їх номінальною вартістю. Звичайно, це було зовсім небагато в порівнянні з тим, що було втрачено, враховуючи до того ж загальне різке зниження акцій. Але в одному з лондонських банків зберігся сейф з золотом: барон Ноель, либонь, забув про нього.

Крім цього, Жакліну чекало величезне багатство — Моглев. Він мав перейти до неї в недалекому майбутньому і прибутками від нього вона вже вельми широко користувалася, живучи на них протягом шести місяців на рік. І хоч управитель і нотар не раз казали: «Зверніть увагу, пані графиня, на фермі Піромея треба зробити ремонт... є заставна квитанція на землі скотного двору...» — тисячі гектарів лісових угідь і ланів — не пір'я, що може розлетітися від пориву вітру!

Габріель, попрівши не один місяць, щоб вникнути в роботу повірених, нарешті з переможним виглядом приніс Жакліні перелік цінностей, з яких складалося тепер майно, а також оцінку того, що лишилося в її розпорядженні. Дивлячись на назви, на стовпчики цифр, на підсумкові лінії, проведені під лінійку червоним чорнилом, Габріель милувався чітким порядком й акуратністю, з якою було заповнено папери, точнісінько, як колись на плацу, коли він проводив огляд свого ескадрону.

І якщо добрий настрій спонукав його тоді програвати ввечері свою платню в покер або пити до самого ранку, то тепер Габріель вирішив купити собі новий автомобіль, у чому Жакліна, звісно, не могла йому відмовити.

Габріель вибрав одну з найшвидкохідніших і найшикарніших машин з особливим кузовом і гарною червоною шкіряною оббивкою; зате мотор у неї був на три кінські сили слабший, аніж у попередньої. Це заявив Габріель, він зробив зумисне, для економії на пальному.

Відтоді він тільки те й робив, що їздив на своїй новій іграшці, без усякої потреби дивився на годинник і чекав кінця червня — дуже важливої для Жакліни і для нього дати: роковин смерті Франсуа.

Габріель чекав цього дня з надією і страхом водночас — наче хворий на малярію, що, позбувшись на якийсь час пропасниці, чекає наближення тієї пори року, коли вона дуже мучила його.

Перед самими роковинами смерті Франсуа Габріель помітив, що з обличчя в Жакліни щез той байдужий і водночас зосереджений вираз, який він спостерігав у минулі роки. Це сталося внаслідок природних причин, — плину часу й забуття, — чи, може, Жакліна прагнула надати собі такого вигляду? Так чи ні — Габріель вважав цю зміну своєю перемогою. Він не усвідомлював, що, відзначаючи цю сумну дату як подію власного життя, він тим самим прирік себе на поразку. Жодна із сторін навіть не згадала про цей близький день.

Напередодні Жакліна й Габріель попросилися на ніч сухіше, ніж звичайно, не дивились одне на одного, бо кожен знав, про що думав другий.

Габріель, ясна річ, не прийшов того вечора до Жакліни в опочивальню; хоч обоє й далі знаходили радість у фізичній близькості, однак стали рідше ділити подружнє ложе, отож, коли Габріель виявив такт, це не здалося порушенням усталених звичок.

Завтра Габріель довідається, чи справді він переміг мерця.

Другого дня вранці, спустившись на сніданок, — річ у тому, що після «катастрофи» на вулиці Любек снідали за англійським звичаєм, у їдальні, однак зовсім не з міркувань економії, бо це не економило навіть сил челяді, яка все одно подавала в кімнати чай, зате відповідало моральним нормам, — Габріель здивувався, побачивши, що Жакліни немає за столом.

— Вона пішла до церкви, там сьогодні служба по Франсуа, — пояснила пані де ла Моннері.

— Ага, ну звичайно. Це ж цілком природно! — мовив Габріель.

— Що? Що ви сказали?

— Я сказав, що це цілком природно, — голосніше повторив Габріель.

— Отож бо, — вела далі пані де ла Моннері, — так роблять, бо інакше не можна. Я, наприклад, щороку служу месу по своєму покійному чоловікові. Я вважаю, що одного дня на рік цілком досить за ту радість, яку він мені дав... Що? В чому річ? Увійдіть!

Жакліна незабаром повернулася. Вигляд у неї був нітрохи не зажурений: вона зуміла надати своєму обличчю цілком спокійного виразу.

— Ну й дощ! — сказала вона. — Я промкла до нитки. А мені ще сьогодні на кладовище іти — в таку негоду!

Вона промовила це таким тоном, ніби йшлося про якийсь дуже нудний обов'язок.

— Я вас одвезу, — невимушено запропонував Габріель.

— Ну що ви, мій любий, хіба ж я можу на це погодитись?

— Звичайно, можете, запевняю вас! У цьому немає нічого поганого.

Жакліна легко дала себе умовити, бо їй теж хотілося переконатись, чи справді Габріель вилікувався від своєї хвороби.

Отже, відразу ж пополудні Габріель одвіз її до воріт кладовища Пер-Лашез.

— Я тільки на хвилинку, — сказала вона.

Габріель машинально глянув на годинник. Жакліна купила оберемок квітів і зникла.

Коли вона повернулася через півгодини — адже стежки на великому цвинтарі довгі, і, крім того, Жакліна не зразу знайшла садівника, якому раз на рік давала на чай, та й білу вазу, куди вона звичайно ставила квіти, хтось розбив, — Габріеля в машині не було.

«Певно, пішов прогулятися», — подумала вона, все ще перебуваючи під владою того зусилля, яке їй довелося зробити над собою, щоб не заплакати, стоячи навколішках біля могили Франсуа, — Габріель міг помітити сліди сліз на її обличчі.

Жакліна сіла й стала чекати.

Пальці її знічев'я гладили оленячу ногу, яка висіла біля вітрового скла. Це не була нога сліпого оленя — той трофей Габріель звелів поставити на традиційній дубовій дощечці з мідною пластинкою, де було вигравірувано дату і обставини, за яких уполювали оленя. А ця нога, що висіла в машині, належала оленеві, загнаному одного з винятково щасливих днів після їх заручин, коли Жакліна з Габріелем полювали разом і майже самі. Шкіра, заплетена в косицю, засохла й стала гнучка, майже як нагайка з бичачих жил.

— Пан граф добре робить, що тримає напхавті таку річ, — казав Лісовик. — Мало що може трапитись, коли їдеш уночі машиною... Краще за всякий дрючок. У мене в машині теж є така штуковина.

Але Габріель возив цю оленячу ногу, як сувенір. «Він ще кохає мене, якщо й досі зберігає цю іграшку», — думала Жакліна.

Однак з часом її почало охоплювати глухе занепокоєння й роздратування. «Він з мене глузує, чи що? Куди це він подівся?»

Минуло півгодини, потім іще п'ятнадцять хвилин, коли нарешті з'явився Габріель — багровий, з перекривленим лицем і

міцно стиснутими кулаками. Він різко рвонув дверцята машини.

— А, ви вже тут! — мовив він, не дивлячись на Жакліну.

Сидіння, обтягнуте чудовою червоною шкірою, було трохи висунуте. Габріель штовхнув його чоботом. Від нього дуже тхнуло анісовою горілкою.

Жакліна відчула, як у неї холонуть обличчя й руки, заплющила очі.

«Так. Усього кінець. Тепер усе почнеться спочатку, — подумала вона. — І в усьому винна я сама. Навіщо я повірила?.. Так гірше для мене...»

У Габріеля тричі глухнув мотор, поки йому вдалося завести його. Нарешті вони помчали слизькими, залюдненими вулицями з небезпечною для життя швидкістю.

— Габріелю, благаю тебе, мені здавалося, що цьому вже край, — сказала Жакліна найлагіднішим, найніжнішим і найблагальнішим тоном, який тільки можна собі уявити, і поклала руку на лікоть чоловіка.

— Мені теж так здавалося! — крикнув він. — Мені теж здавалося, ніби цьому край, назавжди!

І він скинув із свого ліктя руку Жакліни — машина зробила різкий зигзаг, потім з цією самою жахливою швидкістю помчала далі.

— А що, в Шудлерів великий склеп? — спитав трохи згодом Габріель удавано байдужим тоном, ледве приховуючи ненависть, що наростала в ньому. Тим часом машина промчала по мокрому бітуму повз автобус, мало не зачепивши крилом його капот.

— Так, досить великий, — відповіла Жакліна, силкуючись триматися спокійно.

— В такому разі ви б могли перенести туди своє ліжко!

Позаду з брязкотом наскочили одна на одну дві машини, але вони були вже далеко. Жакліна затулила руками обличчя і мовчки дала волю сльозам, які стримала на могилі Франсуа.

І з цієї хвилини знову почалося життя втрьох, де зайвим був то мертвий, то живий.

IX

Спека в Парижі збільшувалася з кожним днем. Великий приз на іподромі було вже розіграно, багато мешканців міста розїхалися. Недалеко від Площі Згоди буржуазна молодь купалася в басейні Делінї, куди подавали профільтовану воду.

Якось вранці у професора Лартуа задзвонив телефон. Власниця пансіону «Шипши-

на» негайно викликала його до Віль-д'Авреї. Приїхавши туди, Лартуа побачив, що в Ноеля одібрало ногу, опухла й посиніла стопа, побіліли пальці, — на тлі цієї гидкої прозорої сіруватої білини чітко вирізнялися темні кола навкруг суглобів, неначе гангрена відкреслила олівцем ті частини тіла, які вже належали смерті.

Лартуа чудово знав, як розвивається ця хвороба, де жива плоть бореться з тлінню, а остання поступово відбирає в неї ніготь, потім мускул, потім кістку, потім цілу фалангу.

Ховаючись за професійні терміни, що їх вживають лікарі, як гадає багато людей, не тільки для звеличення своєї персони в очах неука-смертного, але найчастіше для того, щоб поставити заслон між хворим та його недугою, Лартуа спокійно заявив:

— Ось що, дорогий мій: у вас закупорка вен плюс початок некрозу.

Хвороба старого барона мала одну й ту ж природу і пояснювалася одним і тим же атеросклерозом. Нагорі — затверділі ущільнені артерії недостатньо зрошували клітини сірого бугра в мозку, внизу — звужена стегенна артерія не зрошувала як слід кров'ю ногу.

— Дуже боляче? — спитав Лартуа.

— Особливо вночі — мов тому грішникові, якого підсмажують на сковорідці, — відповів Шудлер, і рука його на ковдрі затремтіла.

«Ще б пак! — подумав Лартуа. — Бідолашний вже однією ногою стоїть у пеклі».

— Це серйозно? — спитав Шудлер.

— Так, досить серйозно. Але ми вас врятуємо, — сказав Лартуа. — Тільки, можливо, доведеться піти на жертви. Та це не так страшно! Ви й не таке бачили: адже ви мужчина! — І подумав: «Для нього було б краще, якби він сьогодні вночі помер від удару».

А Ноелеві стало невимовно гірко: єдиний друг сказав йому — «адже ви мужчина», як кажуть дітям.

Того ж вечора Лартуа поклав його до хірургічного відділення професора Шельєра.

Шельєр був кругленький, невеличкий на зріст чоловічок, лисий — усього кілька миршавих кушчиків рудуватого волосся стирчало на його голові, — з чолом, порізаним зморшками, і голубими жвагими блискучими очима.

На обличчі іншої людини його вольові, злегка притуплені риси могли б свідчити про властолюбство, зарозумілість і жорстокість, а в нього вони промовляли переважно про поміркованість і лагідність.

Обличчя професора Шельєра не було дзеркалом його душі: воно випромінювало силу, а це ж якось незвично, щоб сила була супутником доброти.

Коли він брав хворого за обидві руки, ніби це були дві точки, два полюси, за допомогою яких він хотів пропустити свою енергію крізь тіло іншої людської істоти,— навіть у тих, хто зовсім впав у відчай, з'являлося бажання жити.

Шельєр оглянув Шудлера. Потім, мабуть, добрих чверть години лікарі міркували: ампутувати вище чи нижче?

— Ти ж знаєш: я не люблю відрізати... та коли вже без цього не обійдешся, то якомога менше, — сказав Шельєр. — Якщо можна врятувати п'яту, щоб він міг ходити, хоч трохи...

— Ти ж бачиш його загальний стан,— заперечив Лартуа.

— Так, так, звичайно...

— А що ж, тоді й одріжемо. В його стані висока ампутація може бути смертельною. Тому краще вдатися до неї якнайпізніше. Адже ніхто ні за що не може ручитися!

Луї Шельєр був одного віку з Лартуа, і обидва вони займали однакове становище; їхні знання і репутація — у кожного в своїй галузі — теж були цілком однакові.

Коли двоє таких літніх людей, досягши у своїй професії апогею слави, кажуть один одному «ти», — навіть якщо, працюючи в надто близьких сферах, вони й не дуже люблять один одного — це викликає розчуленість у тих, хто ними захоплюється й запозичує у них знання.

Недарма, коли Лартуа і Шельєр, — два «великих патрони», — ішли поруч білосніжними коридорами цього велетенського комбінату продовження людського життя, всі мимоволі змовкали — і доглядальниці, і лікарі, й асистенти.

— Над чим ти зараз працюєш? — спитав Лартуа.

— Вивчаю одну проблему, — відповів хірург. — Здається, знайшов саме для цієї хвороби спосіб обезболювання, який дає змогу уникнути ампутування. Мені потрібно буде років з п'ять для детальної розробки цього методу... а можливо, й більше. Та я свого доб'юся. А ти що поробляєш? — спитав він.

— Я сиджу над третім томом моєї «Загальної історії медицини» й ніяк не можу його закінчити. Сам розумієш, — провадив Лартуа далі своїм іронічним свистячим голосом, — щоб зробити хронологічний огляд усіх медичних помилок, починаючи з біблії, — адже біблія теж терапевтичний трактат, — і кінчаючи тобою, на це потрібен час, так чи ні?

— А коли ти їдеш відпочивати? — поцікавився Шельєр.

— Збирався наступного тижня. Все йшло якнайкраще. Мої невиліковні хворі померли. Тим, у кого ніколи нічого не було, я нарешті сказав, що вони одужали. І раптом — маєш.

Тепер усе залежить від нього, — сказав Лартуа, показуючи на двері, за якими лежав Шудлер.

І тут Шельєр зрозумів, що Лартуа зовсім не бездушний цинік, як усі вважали, — його обличчя теж не відповідало душі.

Х

Закинувши руки за голову й міцно схопившись за пруття лікарняного ліжка, задержавши вгору свою рибальську бороду, Ноель Шудлер боровся з болем.

— Коли ж вони прийдуть? Господи, хоча б уже швидше! — стогнав він крізь зціплені зуби.

Жан-Ноель сидів у нього в ногах і, спершись на спинку ліжка, дивився на груди старого велетня, заховані в своєрідному тунелі, утвореному ковдрою, натягнутою на металеве кільце. Під сивою щетиною на шиї то з'являлися, то знову зникали жили, надимаючись од хрипу.

Напад, видно, минав: пальці розтулились, випустили пруття ліжка; борода опустилась, і хлопчик побачив звернені до нього щілини крихти прикритих товстими повіками очей.

— Знаєш, Жан-Ноель, — сказав Ноель Шудлер, — мені доведеться, мабуть, ще раз лягати на стіл. — І висолопив страшний язик.

Йому відрізали плесно два тижні тому. Але рана не загоювалась, в нозі, як і раніше, не було пульсу, і болі поновилися з подвоєною силою.

Ноель Шудлер звелів, щоб до нього привели онука. Йому здавалося, що він багато про що повинен поговорити з хлопчиком. Жан-Ноель приїхав у четвер вранці. І тепер старий Шудлер ніяк не міг згустити в слова туман думок і почуттів, який огортав його мозок протягом останніх днів.

Нарешті він сказав:

— Стеж за сестрою. Це твій обов'язок. Вона дуже мила, але, на мою думку, поводитися не зовсім так, як личить дівчині нашого кола. Тому...

Слова ці надзвичайно схвилювали старого: він мусив зупинитись, і обличчя його скривилося, ніби він ось-ось заплаче. Все, про що він говорив, — про минуле чи майбутнє, про людей, які відійшли в інший світ, чи про тих, що житимуть після нього, — все зворушувало його до сліз.

Жан-Ноель одсунувся від ліжка, заліз на спинку якого двигтіла від конвульсій, що пробігали по тілу діда.

Ноель Шудлер підняв трохи ковдру й здоровою рукою погладив голе коліно — воно тремтіло, наче під струмом.

— Бідна моя нога, бідна нога, — проми-
рив він, — цього разу мені очевидно, дове-
деться з тобою розпрощатись. Ми проводи-
мо з тобою разом останні хвилини.

Відтак Ноель Шудлер висунув шухляду
нічного столика, вийняв останню стофранко-
ву банкноту і пару великих золотих запонок
з викарбуваними на них його ініціалами.

— На, — сказав він онукові, — це тобі. В
тебе такі самі ініціали... А гроші матимеш
на канікули...

— Дякую, дідусю, — мовив Жан-Ноель.

— Ні, ні, що ти. Я повинен би дати тобі на-
багато більше... Ех, якби я був умер десять
років тому... Навіщо все це, навіщо...

В Шудлера почався новий напад болю.

Він знову впечився руками в пруття ліжка
за головою, застогнав.

— Подзвони, Жан-Ноель, подзвони. Ви-
лич сестру. Нехай мені зроблять укол.

По його запалих щоках струмив піт.

Сестра озвалась не зразу, і Ноель закри-
чав:

— Банда вбивць! Я тут помру! Банда
вбивць!.. Вони проводять на мені досліди,
я знаю. Перевіряють, скільки людина може
терпіти біль. Жан-Ноель, подзвони префек-
тові поліції, скажи йому, що ти мій онук
і що мене хочуть убити; нехай він щось
зробить, інакше я відкрию кампанію в своїй
газеті...

Увійшла сестра, тримаючи в руках шприц
з морфієм.

— Ну, не треба так, не треба, — сказала
вона.

— Убивці!.. — буркнув старий, простяга-
ючи худу руку.

Сестра вийшла, і Ноель Шудлер знітився,
застиг мовчки й непорушно, ніби лічив сти-
ха секунди, що відділяли його од заспокій-
ливої дії ліків.

Жан-Ноеля занудило в цій задусі, наси-
ченій запахами хвороби й ліків. Він пошу-
кав очима, де б його сісти. Але на єдиному
стілці стояла миска. Тоді хлопчик знову
сперся на ліжко.

Жан-Ноель з самого малку трохи боявся
діда, цього грізного й могутнього велетня.
Зникнення Франсуа Шудлера (Жан-Ноель
усе ще не знав правди про нього) тільки
збільшило в його очах престиж літнього во-
лодаря.

І ось цей міцний, мов кіраса, торс пере-
творився на вузькі груди з запалими бока-
ми; ці страшні руки, які піднімали колись
Жан-Ноеля на два метри від землі, пере-
творилися на довгі, тремтячі худі тріски, а
нога колоса, що її Жан-Ноель, коли йому
було чотири роки, обхоплював руками, і,
сівши на неї верхи, примушував возити се-

бе по вітальнях будинку на авеню Мессін, —
нога ця зникала шматок за шматком...

— Ця гидота нітрохи мені не допома-
гає, — простогнав старий. — Це вода... Во-
ни мені влили воду... Ох, Жан-Ноель! Сер-
дешна ти моя дитино! — І, пригнувшись до
ковдри, закусив її край, щоб онук не ба-
чив, як він плаче...

«Шудлер ніколи не плаче...» Ця істина
теж розсипалася на порошок у спостережли-
вому розумі Жан-Ноеля, як несподівано
розвіялася кілька місяців тому перед ре-
альністю газетних заголовків та образли-
вими словами однокурсників упевненість в
безмежному багатстві дідуся і як півгодини
тому розвіялася віра в силу тих, хто наро-
дився раніше, ніж він.

— Ти знаєш, мені, мабуть, доведеться
знову лягти на стіл, — повторив хворий. —
На обличчя тобі кладуть маску... і ти па-
даєш, падаєш, мов той камінь, у пільму...

І страх перед цим паданням після того,
як накладуть ефірну маску, примусив його
мимоволі повторити звичний жест: піднести
руку до серця, яке ніколи ніщо не триво-
жило, крім страху перед смертю, а зараз
одне-однісіньке боролось за існування в
цьому розбитому тілі.

Жан-Ноель зрозумів, що дідусеві страш-
но і, напевне, завжди було страшно. Жан-
Ноеля знайоме було це невиразне, таємне
відчуття, що підкрадається поволі, але по-
яву його він пояснював собі тим, що «він
іще маленький».

І він уперше відчув ніжність до дідуся,
вперше зрозумів, що в жилах їх обох тече
людська кров; хлопчик підійшов до діда
і обережно погладив його по голові — аж
до потилиці.

— О, так, так, мені це дуже приємно... —
прошепотів Ноель Шудлер. — Мати завжди
так робила, щоб я швидше заснув... А зараз
тут мав би бути твій батько — Франсуа!

Так, Жан-Ноель більше не боявся свого
діда. Але його охоплював інший страх, силь-
ніший, — страх від усвідомлення того, що
в чотирнадцять років він став раптом дуж-
чий за богів свого дитинства. А надія на те,
що одного чудового дня, коли він уподіб-
ниться цим богам, він матиме спокійне жит-
тя, виявилася облудною, — спокій безтур-
ботного життя був однині вигнаний з землі.

— А тепер іди, мій хлопчику, — тихо
сказав старий. — Ти дуже добре зробив,
що прийшов до мене.

Шудлер почав відчувати заспокійливу дію
морфію і хотів нею скористатися.

Жан-Ноель пішов, несучи з собою скла-
дену банкноту, дві золоті дрібнички, що
побрязкували у нього в кишені, і відчуття
нетривкості усього земного, — весь свій
скарб.

Візок з операційної підняли нагору годині десь об одинадцятій. Заросле обличчя барона Шудлера, здавалося, лежало на тарелі, накритому кошлатою шерстю.

Дряблі повіки заплющились, розчервонілі щоки позападали, бо з рота було вийнято вставні зуби. Двоє санітарів, схопивши ковдру, на якій лежав барон Шудлер, перенесли його довге тіло з візка на ліжко.

Сестра негайно поклала на груди хворого гірчичник, потім, укріпивши його руку на дерев'яній дощечці, встромила в неї голку, крізь яку протягом кількох годин по краплині переливатиметься рідина з великої ампули, підвішеної до штатива.

— Тепер усе гаразд, пане професор?

— Так, так... Треба чекати, коли він прокинеться, — відповів Лартуа, що ввійшов до палати слідом за візком.

Він усе ще був у білій куртці й шапочці. Сівши біля ліжка, він почав лічити пульс оперованого. Чекає... Він нікуди й не поспішав.

Через півгодини Ноель Шудлер ворухнувся, промимрив щось незрозуміле, кілька разів виблював і знову поринув у безпробудний сон.

Професор Шельєр прийшов десь за годину. Протягом ранку він зробив належних шість операцій і відчував себе стомленим, але нерви його були напружені, з думки не виходили шість тіл, що лежали в шести кімнатах і стогнали — шість тіл, у які проникла його рука, щоб змінити хід долі. На краще? На гірше? Він ніколи цього не знав, ніколи не був упевнений...

Шудлер поволі почав прокидатися. Його погляд спочатку втупився у посудину з сироваткою, ковзнув по трубці, що вела до його руки, помітив Шельєра, який стояв праворуч од ліжка, потім Лартуа, що сидів ліворуч, і знову зупинився на Шельєрові.

— Ну, як справи, бароне? — спитав той.

— А ви все ще не скинули свого чудового капелюха? — мовив Шудлер. Потім показав очима на Лартуа. — Ось хто мій єдиний друг, — пробурмотів він.

— А я? — вигукнув Шельєр.

— Так, і ви, звичайно, теж.

Шудлер поцікавився, чи довго він був під дією наркозу, чи різали його в тій самій операційній, що й першого разу. Думки його кружляли навколо надзвичайно важливого питання, яке він не наважувався висловити.

Шудлер просунув вільну руку під металевий обруч, обмацав бік, складку паху, початок ноги й дуже скоро торкнувся пов'язки.

— Все ж таки залишили шматочок, — сказав він. — А нижче?

— А нижче... бачите, нижче нема нічого, — відповів Шельєр. — Іншого виходу не було... Я не люблю це робити, ви ж знаєте, я ненавиджу сам себе, коли мені доводиться різати. Я люблю хірургію, яка дає змогу зберегти, а не відтинати. Та коли вже інакше не можна...

— Авжеж, інакше не можна було, — повторив Шудлер, і голова його глибше вгрузла в подушку. — Але даремно ви старалися... Все одно треба ж від чогось померти.

Лартуа зрозумів, що ця неспокійна людина нарешті вгамувалась, і презирнувся з Шельєром.

Власне, навіщо їм було сидіти тут удвох, схилившись над цим ампутованим, спотвореним тілом, мозок якого втратив ясність думки? Шудлер не мав більше ні багатства, ні домівки, ні друзів, не мав, по суті, й сім'ї, в нього не було ніякої надії й радості, не було звідки цю радість чекати. Навіщо ж тоді вони з Шельєром борються за це життя ось уже шістнадцять днів за допомогою шприців, сироваток, скальпелів, перев'язування артерій?

«Може, я хочу врятувати його для себе, для власної втіхи від його присутності чи розмови з ним?.. Заради наших спогадів?..»

Але ні, річ була не в цьому... В ім'я чого вони хотіли силоміць утримати на ногах цей напівтруп, що зайшов уже в глиб алеї, з якої немає виходу? Їхні зусилля диктувалися міркуваннями, що були непохитною істиною як для хірурга, так і для самого хворого. Ці двоє людей присвятили своє життя врятуванню людської плоті, така була їхня доля і їхній обов'язок, і слава, якою їх за це вшанували, була не стільки нагородою за їхню працю, скільки заохоченням для інших наслідувати їхній приклад і згодом заступити їх.

— Я більше не можу... Не можу... — пробурмотів Шудлер, не розплющуючи очей. — Сьогодні вранці приходив до мене мій онук... Ні, далі я більше не можу...

Голос його бринів стомлено і наче звідкись здалеку. Язик раптом судорожно висолопився і знову зник у гортані.

Лартуа відчув полегкість: він розумів, що це якоюсь мірою підло, але він все зробив, щоб не відступити перед смертю, і не він винен, коли агонізуючий тепер упокорювався перед нею або сам її кликав.

А те, що в Шудлера почалася агонія, не викликало ніякого сумніву.

Шкіра його напнулася на кістках, очі заплющились, дихання стало сухе, прискорене — заважав язик, який раз по раз западав у гортань. Хворий затиснув у кулак

великі пальці; руки, що лежали на ковдрі, злегка ворушилися, неначе він плив.

Професор Шельєр торкнувся плеча професора Мартуа.

— Ми це з вами передбачали, — прошепотів він. — Ходімо. Все-таки треба поспішати.

Вони спустилися сходами, надягли піджаки і, вийшовши з лікарні, попрямували до ресторанчика навпроти, де звичайно снідав Шельєр, коли пізно закінчував роботу.

— Добрий біфштекс із перцем, так, пане професор? — спитав власник ресторанчика, змітаючи зі столу, біля якого вони сіли.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ТИША, ЯКА ЗБЕНТЕЖИЛА МОГЛЕВ

I

Місяці, що минули після випадку коло кладовища, були і для Жакліни, і для Габріеля повільним спуском у пекло, з якого ні він, ні вона не бачили виходу.

Ревнощі Габріеля вибухнули з новою силою і тепер уже не давали йому спокою, змушуючи вишукувати все нові подробиці, про які він раніше навіть не думав.

Окремі слова, назви міст і клички коней, зустрічі з людьми, яких Жакліна знала в роки свого першого заміжжя, чи навіть згадка про цих людей у розмові — все це дратувало Габріеля, змушувало його замикатись у ворожому мовчанні або раптом вибухати.

Жакліна не сміла тепер вимовити й фрази, не переконавшись спочатку, що в ній немає жодного небезпечного слова. Він весь час стежив за нею, поки вона мовчала. «Вона про щось думає, вона хотіла щось сказати», — говорив собі Габріель. І Жакліна, щоб покласти край цим мукам, цьому холодному, повному ненависті слідуванню, починала щось мимрити — фальшиво, недоладно.

Вони не раз пробували пожити кілька днів окремо, щоб відпочити одне від одного — вона у Моглеві, а він у Парижі, чи навпаки. Та незабаром Жакліна помітила,

що Габріель, мов поранений, який зриває пов'язку й відкриває кровоточиву рану, користувався розлукою і перекидав шухляди, проникаючи в таємниці старих листів, витягаючи на світ божий спогади, які належали тільки їй, викликаючи біль, що мучив тільки його одного.

Смерть Ноеля Шудлера стала причиною трагедії, що тривала цілий тиждень. Габріель дозволив дружині піти на заупокійну відправу, але заборонив їй їхати на кладовище.

«Як подумаю, — казав він собі, — що після такого мого ставлення до неї... після всіх моїх зусиль вирвати бодай що-небудь із пазурів цих шахраїв... Треба було мені плюнути на все, нехай би її багатство пішло прахом...»

Жакліна скорилася: вийшовши з церкви, вона сказала, що нездужає, і звеліла дітям їхати на кладовище без неї. Вона сама не розуміла, звідки в неї береться така покірність, проте часом бунтуючи, а часом ідучи на пом'якшення відносин, вона все-таки поволі втягалась у гру, затіяну Габріелем. Він зумів прищепити їй почуття провини, яку не можна спокутувати.

«Але що ж я таке вчинила, — залишаючись на самоті, стогнала вона, стискаючи руками скроні, — що я таке вчинила, від чого він так страждає? Адже це неможливо, він просто збожеволів...»

Це запитання не раз ставив перед собою і Габріель. Зовні в ньому, здавалось, нічого не говорило про розумовий розлад. Розум у нього був цілком посередній, ніякі релігійні чи метафізичні проблеми не мучили його, і тілом він теж був цілком здоровий.

Тоді чому ж від найменшого натяку, а іноді й зовсім без будь-яких підстав настирлива ідея раптом знов опановувала його?

Габріелеві в таких випадках здавалося, ніби розум його розлізається, наче тканина, наче простирало, яке розривають по нитці.

І гнів, що піднімався в ньому, був такий сильний, що заглушав думку.

В такі хвилини Габріель пив. Вино було єдиним засобом, що допомагав йому позбутися цього стану, точніше, притупити свідомість.

Потім це ввійшло у звичку, і він став пити вже тому, що йому коротіло випити.

Жакліні довелося попросити слуг, щоб вони ховали спиртне, казали, що забули купити вина чи десь подівся ключ від погребу і вони не можуть його знайти. Але ці дитячі казки нітрохи не допомагали.

Габріель у таких випадках казав, що йому треба купити сигарети чи піти по журнал; користуючись нагодою, він випивав три

чарки перно і повертався додому — коли розлючений, а коли ні.

Під час ловів у Моглеві Габріелю не доводилося вже просити дружину, щоб вона їхала слідом за ним. Жакліна не відставала від нього і на крок. Але він таки знаходив спосіб загубитись, — у всякому разі, так він потім запевняв, — і провести решту дня у товаристві барона ван Херена в якому-небудь шинку. Жакліна тепер з жахом дибилася на голландця.

Якось увечері, коли не пощастило вполювати оленя і собаки збилися з сліду, — а було вже темно й мисливці опинилися за двадцять п'ять кілометрів од Моглева, — Габріель примудрився потягти з собою навіть першого доїжджачого.

— Ходімо, Лісовиче, — умовляв він його. — Собак додому приведе Жолібуа, а ми з тобою вип'ємо по чарці. Я наказую!

— Гм, приємнішого наказу від пана графа не можна собі й уявити.

Додому Лісовик повернувся напідпитку.

— Та що ж це таке! Та де ж це ти? — залементувала його дружина, витріщивши на чоловіка очі. — Ти що, завжди тепер будеш отакий приходити додому? Ще тільки цього бракувало!

— Знаєш, Леонтіно, — урочисто відповів Лісовик, — по-моєму, я збагнув, що діється з цим чоловіком: пам'ять про пана барона Франсуа не дає йому спокою. Ось!

— Чудово! Але це не причина, щоб поводитись так, як не поводяться навіть слуги, — заперчила дружина. — Ти тільки глянь на себе... І потім — усі про це тільки й розмовляють! Сором який!

— Так... Так... Тільки, може, це зовсім не так просто, — похитав головою доїжджачий — він схилився перед Габріелем і дуже любив його.

Вино старило Габріеля. Йому минуло тільки сорок років, а волосся на скронях було вже зовсім сиве, лице запухло, під очима з'явилися мішки. Красень Де-Воос руйнувався на очах. Він дедалі більше курив, і пальці в нього стали зовсім жовті.

Страждання наклало свій відбиток і на Жакліну. Вона схудла. Обличчя її втратило ясність, яка надавала їй примарної чарівності. Вона стала маленькою сухенькою жінкою із слідами краси, яка почала вже в'янути.

Палка пристрасть до неї охоплювала Габріеля дедалі рідше. Він жадав її близькості тільки тоді, коли був п'яний. Спочатку, навчена гірким досвідом своєї слабкості, що примусила її перший раз поступитись, вона вирішила в такі дні не підпускати його до себе.

— Ах так! — вигукнув Де-Воос. — Пані

сьогодні ділить ложе з обдуреним небіжчиком... А я забирайся геть!

Тоді Жакліна капітулювала. Сила, якій вона не могла протистояти, з'єднувала її, зв'язувала з тілом Габріеля. Коли б не ця сила, що тяжіла над нею, хіба терпіла б вона такі страждання, та й чи страждала б вона?

В такі хвилини Жакліна просто робила все можливе, щоб довгі руки Габріеля не опинялись надто близько від її шиї. «А втім, може, так було б і краще...» — часом казала вона собі.

Коли Габріель не був п'яний і не перебував під впливом своєї навади, він розв'язував кросворди. Через те він так і полюбив щотижневики. Часто можна було бачити, як він походить по кімнатах Моглева з тлумачним словником в руках. Дійшло до того, що він вивчив напам'ять усіх нащадків Авраама й список царів халдейських та ассирійських.

Кращими хвилинами життя Жакліни в цю пору, справді щасливими були ті вечори, коли вона шила, а Габріель, посмоктуючи золотий олівець, який вона йому подарувала, бурмотів:

— Ану-ну... «Його генерали сперечалися один з одним за владу в імперії...» з дев'яти літер... Ну, це ж зовсім просто, аж дивно!

В такі дні вона дякувала богові за це жалюгідне щастя передчасно постарілих людей. Але ці дні випадали досить рідко.

— Слухайте, Габріелю, — нарешті змучено сказала вона. — А вам не здається, що, постійно нагадуючи про Франсуа, ви самі не даєте мені забути про нього? Невже ви не бачите, що робите зовсім протилежне тому, що мали б робити?

Він добре знав, що дружина має рацію й що віднині не вона, а він сам винен у їхньому нещасті. Проте замість того, щоб визнати свою провину, Габріель подумав:

«Нічого, я з тобою поквитаюся за ці слова: тепер я почну тебе обманювати».

Це рішення було не наслідком раптового бажання, а пояснювалося тільки жадобою помсти; Габріель, як це часто буває в таких випадках, поновив колишній зв'язок із Сільвеною Дюаль.

Ніжність до минулого й до тих людей, які свого часу зробили вам чимало і добра, і зла, почуття радості від усвідомлення, що знову повернувся той, хто колись тебе покинув, бажання знати, чи все ще вабить її ця людина, котру вона й досі вважала своїм єдиним справжнім коханням, — усе це спонукало Сільвену здатися, не дуже ламаючись.

Вона не зазнала від цього ніякої втіхи й пошкодувала, що згодилася, здивувалася,

що плоть, колись така гаряча, може стати такою холодною; їй стало сумно від краху своїх ілюзій.

А Габріель через якесь незрозуміле боягузтво не розповів Жакліні про те, що сталося, хоч зробив цей крок тільки для того, аби потім похизуватися ним. Тепер, коли цей крок зроблено, він здавався йому жалюгідним, непотрібним і нічого не вартим.

І життя знову пішло звичною колією — полювання оленів, спалахи гніву, запої, кросворди...

II

Напередодні різдва Жакліна з Габріелем пішли до закладу для молодих дівчат, де навчалася Марі-Анж, щоб подивитися виставу, яку за традицією влаштовували там наприкінці року. Марі-Анж спершу прочитала вірш свого діда «Птах на озері», потім виступила в хорі, що виконав «Шосту благодать» Франка.

Марі-Анж на той час минуло вже п'ятнадцять з половиною років, і на зріст вона була вища за матір. Трималася вона з презирливою самовпевненістю, яку часто напускають на себе дівчата її літ, прагнучи якнайскоріше стати дорослими. Її каштанове, з золотистим полиском волосся, розділене прямим проділом, спадало валиком на плечі: Марі-Анж подобалися портрети флорентинок.

Жакліна, дивлячись на доньку, не помічала в ній жодної своєї риси, а мимоволі вишукувала ті, що нагадували Франсуа, наприклад, видовжений розріз очей, контури губ, довгу талію.

Габріель цього дня був у цілком пристойному стані: він уже протверезився після вчорашньої пиятики й ще не встиг напитися знову. Він нудився, слухаючи «Благодать» Франка, але йому було приємно дивитися на цих дівчаток, особливо на Марі-Анж. У нього було таке враження, мовби він пірнув у свіжу, злегка напахнену воду.

«Так, це, мабуть, єдиний спосіб бути щасливим, — подумав він. — Одружитися з гарненькою шістнадцятилітньою дівчинкою, замкнути її в селі, народити їй дітей, а самому трохи погуляти».

Жакліна дуже боялася цього дня, але, на щастя і превеликий її подив, нічого не сталося.

Увечері вони попрощалися з Жан-Новелем і Марі-Анж, які поїхали в супроводі тітки Ізабелли кататися на лижах. Жакліна відмовилася провести з дітьми зимові канікули, щоб не жити з ними цілих два тижні під

одним дахом, де вони могли б бути свідками вибухів вітчимового гніву.

Вона залюбки сама поїхала б з ними в гори, замість посилати Ізабеллу.

«О, як би я ожила після такого відпочинку! Але бозна, що викинув би Габріель без мене...»

Скориставшись моментом, коли Габріеля не було в кімнаті, вона квапливо сказала дітям, не спускаючи погляду з дверей:

— Не забувайте згадувати батька у своїх молитвах, любі мої... Пам'ятайте, що я про нього ніколи не забуваю.

Марі-Анж скося глянула на матір з ледь помітною презирливою байдужістю. Її найбільше цікавило, чи будуть у гірському готелі хлопці: вона була певна, що скоро покаже всьому світові, як треба жити. Але як довго доводиться чекати цієї хвилини — по двадцять чотири години на добу! Адже увісні вона теж чекала.

Того ж вечора Габріель із Жакліною повернулися до Моглева, взявши з собою і пані де ла Моннері.

Священник із Шант-Моглева обслуговував кілька парафій, між якими він намагався порівну розділити свою прихильність, і тому вийшло так, що цього року в Моглеві не служили всеношної, і будинок, як у звичайний день, звечора поринув у сон.

Другого дня вранці Жакліна пішла на ялинку в безплатній школі. Габріель, розв'язавши кросворди в журналах «Гренгуар» і «Кандід», подався на псарню, щоб поговорити з Лісовиком про призначені на завтра лови. Лісовик «прочеше ліс» у напрямі Обгорілого дуба, де, за словами сторожів, є олені.

— Ви часом не почастуєте мене склянкою сухого вина, Лісовиче? — спитав раптом Габріель.

— Аякже, звичайно, пане граф... Леонтіно! — гукнув доїжджачий. — Принеси-но нам пляшечку... ти знаєш яку.

— Даремно месє цим захоплюється! Тільки псує собі здоров'я! Я жінка не церемонна: можу сказати все просто в вічі, — заявила Леонтіна.

— Та годі тобі, не мели язиком, — урвав її доїжджачий. — Пан граф нам честь робить...

Трохи згодом, повертаючись додому, Габріель зустрів мера, і той запросив його покуштувати молоді виноградні горілки.

— На смак, пане граф, вийшла трохи терпка, — сказав мер, — але аромат... довго залишається в роті, та ви самі пересвідчитесь — адже ви знавець.

Турбуючись за наступні муніципальні вибори, мер дуже радів, що новий поміщик славиться в селі як п'яниця.

І все ж таки в Моглеві перша половина

обіду пройшла без будь-яких пригод. Габріель тільки один раз не стримався і, коли пані де ла Моннері заговорила про якогось чоловіка, що овдовів кілька років тому, Габріель повернувся до Жакліні й мовив:

— Ось за кого вам треба було вийти заміж: ви могли б тоді паруватися з вашими небіжчиками.

Жакліна взяла в рот трохи каштанового пюре, але так і не торкнулася індички — її нудило від страху. Вона не сказала ні слова.

Велика їдальня в Моглеві була увішана оленячими рогами. На стінах, на дверях і навіть на кроквах висіли прикраси двох чи трьох тисяч винищених тварин. Деякі з оленів були впольовані сто або й більше років тому, і роги їхні побіліли. При тьмяному світлі газових ламп та канделябрів, що кидали велетенські тіні, ця безліч лобових кісток та рогів створювала враження зачаханого дерева або кімнати катувань.

Сліпий, загальний стан якого все гіршав, скидався у цій обстановці не на живу людину, а на привид, що тримається в житті з допомогою павутиння. Пані де ла Моннері надвечір зовсім утрачала слух і розмовляла сама з собою, нітрохи не дбаючи про те, чи її хто чує й чи відповідають їй.

Дихання Флорана, що підносив страви тим, хто сидів за столом, схоже було на рипіння іржавої лебідки.

Ніколи ще цей будинок не здавався Жакліні таким страшним, ворожим і похмурим, як цього вечора, ніколи не здавалося таким зловісним товариство, що сиділо за столом.

— В минулі роки ви відзначали в Парижі свят-вечір із... ну... із моїм попередником? — запитав раптом Габріель тим байдужим тоном, якого так боялася Жакліна.

— Так... іноді... — відповіла вона.

— Але ж це не так важко згадати, правда? Отже, так чи ні?

— Так, святкували, — покірливо відповіла Жакліна.

— Чому ж тоді ми не святкували його вчора?

— Тому що я про це не подумала, а ви нічого не сказали.

— Неправда, я вам пропонував!

— Значить, я не почула.

— Знову брешете!

І Габріель утратив самовладання. Отже, він потрібний тільки для того, щоб наглядати за адвокатами, доїжджачими та псами. З ним не хочуть ділити ніяких розваг, бо їх ділили з іншими... Значить, він просто лакей на побігеньках у вдови та й годі!...

Жакліна відчувала, що вона зараз знеприємна.

Сліпий вишукував ложкою в своїй тарілці їжу, нарізану маленькими кубиками, і все

на світі відступало на задній план, коли він ніс її до рота.

Пані де ла Моннері оповідала про фризиди Парфенона, виставлені в Луврі.

— Хочете знати? Будь ласка! — зненацька вихопилось у Жакліни. — Так, раніше мені було гарно на різдво, дуже гарно, так не буде вже ніколи. І зараз я прошу вас тільки про одне: не нагадуйте мені, що сьогодні різдво.

Габріель підхопився, перекинувши стільця.

— Гаразд! — вигукнув він. — Дуже добре. Це мене цілком влаштовує. Рано чи пізно все мусило розсипатись. От воно й розсипалося. І тепер це вже ніхто не склеїть — ні сьогодні ввечері, ні пізніше. Я їду до Парижа і починаю там нове життя!

Він побіг до дверей, зачепився плечем за оленячі роги, буркнув: «Бордель!» — і вийшов.

Жакліна кілька секунд сиділа, дивлячись у порожнечу, потім підвелася і теж вийшла.

— Куди вони пішли? Що сталося? — спитав сліпий.

— Нічого особливого, бідолашний мій Урбене, — відповіла пані де ла Моннері. — Адже він раніше служив у колоніальних військах. Певно, напад пропасниці.

Жакліна накинула на плечі плащ і вибігла за чоловіком надвір.

Габріель, одягнений у шубу, сідав у машину.

— Роби що хочеш, Габріеле, — сказала вона, — тільки благаю тебе — не їзди як божевільний.

Вона ледве встигла відсмикнути руку: рвучко зачиняючи дверцята, він був би розстрошив їй пальці.

— Не псуйте собі кров! — крикнув він. — Навіть якщо я і скручу собі в'язи, ви мучитимете свого третього чоловіка спогадами про мене. Яка щаслива нагода!

Виїхавши за ворота, Габріель подумав, що не дуже приємно їхати самому так далеко холодної темної ночі.

Він вирішив заїхати до Монпрелі й спробувати вговорити Жілона. Колишній майор був уже в ліжку: він лежав у смугастій фланелевій піжамі, насадивши на носа з розширеними венами окуляри.

— Ні, Габріелю! — відповів він. — Я бенкетував цілий місяць. Тепер у мене болить печінка, болять нирки. Та й тобі я теж радив би лягти.

— Чудово. Значить, ти мене кидаєш напризволяще, — мовив Габріель. — Я ж сказав тобі, що змушений розпочати нове життя.

Прямуючи до виходу через їдальню, Габ-

ріель одчинив погрібець і одним духом ви- хилив три чарки коньяку.

Від Монпрелі до «замка» 1880 року, де мешкав ван Херен, було всього три кіло- метри.

— Яким щасливим вітром принесло вас сюди? — зрадів велетень-голландець.

На ньому був домашній костюм із голу- бого оксамиту, оздоблений шнуром; він надавав ван Херенові вигляду тамбурма- жора часів імперії або маскарадного кано- ніра.

— Ван Херен! Ви мій єдиний друг, чує- те? — сказав Габріель. — Надягайте смо- кінг. Гайда бенкетувати!

— Якщо там будуть пухенькі дамочки, то з охотою, — заявив голландець. Облич- чя його набрало цегляного відтінку, він підморгнув.

У вестибюлі «замка» пахло варенням «домашнього виробу»; сидіння стільців, ви- шиті хрестиком, були теж «домашнього ви- робу»...

З'явилася баронеса ван Херен у халаті, плоскогруда, з ріденьким волоссям, стег- на — самі кістки, шкіра на вилицях блища- ла, мов натерта замшею, обличчя стриво- жене, винувате й змучене, як у всіх дружин п'яниць, — такий самий вираз почав з'яв- лятися і на обличчі Жакліни.

— Те, що ви робите, пане Де-Воос, по- гано, дуже погано, — сказала вона. — Ви ж іще молодий. А для мого чоловіка це мо- же скінчитися фатально.

Але помітивши пильний цинічний погляд Габріеля, вона злякалась і замовкла.

III

Перший день різдва обидві палати засіда- ли з ранку до вечора, щоб упоратися з фі- нансовим законом до 31 грудня. До оди- надцятої години вечора бюджет по розділу красних мистецтв було без ніяких трудно- щів затверджено в Люксембурзькому па- лаці після блискучого виступу Сімона Ла- шома, який звернувся з закликом до сен- торів дати йому кошти, щоб він міг підтри- мати «ці найчудовіші, найсвятіші скарби Франції — її художні цінності й велич її культури!»

Для Сімона, який ретельно підготував цей бюджет у тій самій будівлі на вулиці Гре- нель, де він почав свою кар'єру, відповівши на дзвінок Анатолія Руссо, ухвалення цього закону було особистою перемогою. Моло- дий товариш міністра, — а він зумів зберегти свій портфель в обох кабінетах, які змі- нили один одного, — виходячи того вечора

з сенату, замислився, не знаючи, куди по- датись. Подзвонити Сільвені? Ні. Він волів побути в чоловічому товаристві, щоб за- спокоїти свої нерви після засідання і весело провести кілька годин, які залишилися до сну. Що більше Сімон старів і що важчим ставав тягар покладених на нього політич- них обов'язків, то менше йому хотілося спати. Зате він почав багато їсти.

— Ходім з'їмо по біфштексу й вип'ємо пляшечку бургундського у «Карнавалі», — запропонував він одному із своїх колег.

Сімон побував у багатьох інших закла- дах, але йому ніде не сподобалось, і тепер він ходив тільки сюди, спонукуваний ба- жанням розважитись, голодом, утомою, сп'янілий від успіху або кохання, а іноді й шукаючи самотності, — ходив постійно, мов той кінь, що повертається до стійла, як він сам не раз казав.

І не тому, що цей заклад був кращий за інші, — просто Сімон звик до нього, з цим місцем його зв'язували спогади. Він знав метрдотелів на ім'я, його зустрічали друж- німи й шанобливими усмішками. Ресторан старів разом з ним.

— Добри вечір, Абелю. Посадіть мене ку- дись у тихий куточок, — сказав Сімон.

— Звичайно, як завжди, пане міністр, од- ну хвилинку, — озвався метрдотель.

Сімон не належав до тих клієнтів, перед якими автоматично ставлять відерце з шам- панським, — кухня завжди була рада при- готувати будь-яку страву на його замовлен- ня, і рахунок йому завжди подавали на досить помірну суму.

Час від часу Сімон анулював якийсь про- токол, складений на власника ресторану, або виступав за зниження податків.

Того вечора його посадили поруч з ім- позантним, статечним і мовчазним суб'єк- том, який рівно сидів за столом і дуже ски- дався на величезну болонську ковбасу. Цей суб'єкт сидів не сам, а в товаристві чолові- ка з золотим браслетом-ланцюжком, який твердив, що життя для нього починається саме тут і саме зараз, що треба відкинути все, що було, й починати заново, що він наб'є пику кожному, хто... і що «коли йому псуватимуть життя, то кладовища існують не для собак».

— Можливо! — відповів його співроз- мовник.

Обоє чимало пили. Зненацька той, що мав золотий браслет, зірвався на ноги, став перед Сімоном, схопив його за обидві ру- ки, притиснувши їх до тарілки, — Сімон саме орудував ножом і виделкою, — і ви- гукнув:

— Мені щойно сказали, що ви Сімон Ла- шом? Радий вас бачити, я багато чув про

вас і давно хотів познайомитись. Адже ви один із тих, хто знищив Шудлера?

Він був п'яний, і Сімон занепокоєно спробував звільнити свої руки.

— Дозвольте подякувати вам, — вів тим часом далі незнайомий. — Ви зараз усе зрозумієте. Я — Де-Воос, чоловік удови.

Сімон здригнувся від подиву.

— Вона тепер вас, знаєте, ненавидить, — провадив далі Габріель. — Ще б пак! Адже ви зазіхнули на батька її Франсуа, на майно її Франсуа, на газету її Франсуа!..

— Але, месє... я ніколи не мав нічого проти Франсуа Шудлера, між нами завжди були найкращі стосунки, — сухо зауважив Сімон.

— А, то ви теж вважаєте його порядною людиною? — вигукнув Габріель.

— Бачите... що стосується його ділових якостей... мені нічого такого невідомо, месє, — квапливо додав Сімон.

Габріель провів довгими пальцями по підборіддю.

— Ніхто, — сказав він, — чує, ніхто не примушував мене так страждати. Тому всі його захисники — мої вороги.

І, не питаючи дозволу, сів. На ньому був вечірній костюм — він їздив на вулицю Любек переодягтися.

Волею випадку Габріель і Сімон досі ні разу не зустрічалися. У Парижі Сімон і Жакліна бували тепер у різних колах. У Беррі, хоч його виборча округа й розташована поруч Моглева, Сімон навіть не намагався грати на руку поміщикам і господарям ловів з собаками. Після краху ніщо вже не могло змусити його чи Жакліну відновити колишні відносини.

Тому Сімонові було цікаво познайомитися з чоловіком молодої вдовички, з якою він сам хотів свого часу одружитись.

«Як добре я зробив, — подумав він, — вірніше, як добре розпорядилася доля. Ото б я чухав потилицю тепер, коли вони банкрутували».

І почав пильно розглядати Габріеля.

«Власне, саме такий і був їй потрібен, — міркував Сімон. — Гарний, балакучий, здається, дурень і любить випити. Якраз підходящий для життя в селі».

Він нічого не зрозумів із того, про що говорив Габріель, і вирішив, що в ньому під дією спиртного пробудилася колишня образа на Ноеля Шудлера.

Сімон згадав іншого п'яницю, який десять років тому в цьому самому залі сказав йому:

— Шудлери? Це пропащі люди, вони більше не існують! За тиждень на авеню Мессін з'явиться табличка: «Продається»...

І так воно й сталося Люлю Моблан... див-

ний привид, що з'являвся часом на шляхах спогадів у своєму фетровому капелюсі, із своєю гулястою лисиною...

Сімон підніс до губ келих.

В цю мить люстри трохи пригасили, в кутку спалахнув прожектор, дрібно заторохтів барабан, і диригент оголосив, що дирекція «Карнавалу» має щастя запропонувати увазі клієнтів «Анні Фере у своєму репертуарі, яка повернулася після тріумфальної подорожі по Південній Америці!..»

— Святий боже! Привид із потойбічного світу! — вигукнув Сімон, звертаючись до свого колеги.

Співачка з'явилася, нагримована охрою, усміхнена й постаріла в світлі прожектора. Вона страшенно розповніла. Під сукнею між ліфом і поясом вимальовувалися товсті складки жиру. Сімон подумав про те, скільки провалів, нездійснених надій, перерваних романів примусили Анні Фере повернутися після своєї «тріумфальної подорожі» сюди, до своєї стайні, в своє стійло.

Вона сказала, що проспівала для давніх друзів, які сидять у залі (хазяїн попередив її про присутність Лашома), кілька пісеньок, модних у 1920—22 роках: «Чоловіченько»... «Продавщиця фіалок»...

Якесь безглузде хвилювання стиснуло Сімонові горло, коли він почув ці старомодні пісеньки, які супроводили його вступ у паризьке життя. І давно забутим жестом він протер великими пальцями окуляри. Втім, не так уже й давно це було! І все ж таки за цей час можна було осідлати долю або прогавити її, чогось досягти або не досягти... Йому здавалося, що все людське життя можна вмістити на долоні.

Жодне чудове місто чи дорогий серцю друг, що їх ти бачиш після довгої розлуки, не здатні так швидко й з такою чіткістю воскресити минуле, як банальна, популярна свого часу мелодія. Кілька нот, кілька нескладних мелодійних ритмів і кілька нікчемних рядків, впливаючи на якісь таємничі центри людської істоти, викликають раптом у нашій пам'яті низку спогадів, руки наших далеких коханок, обличчя померлих.

Тепер Анні Фере перейшла до бойовиків дня чи року, до пісень на зразок: «Кажіть мені про кохання...», — нових мелодій, що через десять років матимуть таку саму силу і теж будитимуть спогади. Але Сімон ці пісеньки зовсім не слухав, — він почує їх набагато пізніше...

Сімон кивнув офіціантові налити келих. Йому зовсім не хотілося напиватись, але на нього мокрою ковдрою зненацька налягла невимовна туга.

Той самий офіціант ось уже десять років наливає йому келих; і той самий гладкий

циган-скрипаль керує оркестром і цигикає на скрипці «венгерку... на спеціальне замовлення», окидаючи парочки тим самим багатозначним поглядом, з тією лише різницею, що волосся в нього зовсім уже посивіло: і та сама дівчина сидить коло вішалки й продає сигарети; і так само співає Анні Фере...

«Як можуть ці люди, — спитав себе Сімон, — щодня надягати одне й те ж саме вбрання, повторювати одні й ті ж самі жести — з молодих літ аж до старості, нічого не змінюючи, нічого не добившись у житті, як вони можуть жити й не кидатись у воду?»

Бувають такі кондуктори в автобусах, — зустрінешся з ним через п'ятнадцять років і бачиш, що він працює на тій самій лінії й завжди в одні й ті ж години пробиває ті ж самі квитки тим же самим пасажиром...

Сімона охопив якийсь незрозумілий розпач від думки про цей повсякденний, невблаганно однаковий круговорот життя середньої людини.

Він випив. Багато пити йому не хотілося, але трохи — чом би й ні..

«А я весь час сиджу отут і п'ю...»

Так, але ж він уже не той, яким був колись. Адже він не читає вже курсу латинської граматики, не дає щоранку уроки в тому ж самому класі, не повертається на той самий четвертий поверх на вулиці Ломона... Ломон... «De Viris...»¹ смішно... не їсть під тим самим пильним поглядом Івонни...

Він вирвався з цієї круговерті, добився в житті успіху, він змінив немало постів і жінок... Тепер він має своє місце серед інших щасливчиків, бо гідний цього... Палата схвалила запропоновані ним асигнування на потреби красних мистецтв... «Культурна спадщина Франції...»

Він був уже близький до того, щоб осудити себе й зненавидіти. Зрозумів, чому вітер революцій раптом пролітає над народами й чому люди часом з радістю йдуть на війну: надто багато хто втомлюється крутити одне й те ж саме жорно, щодня молоти одне й те саме зерно, і коли їхнє переповнене болем серце не витримує...

Чому ж тоді він, Сімон, який відмовився не тільки бубоніти щоранку «De Viris», а ще раніше, в дитинстві, гнати одну й ту саму корову до водопою і возити на поле один і той самий гній, — чому він не пристав до бунтівників, замість того, щоб, уміло орудуючи кулаками, прокладати собі шлях до кращих місць за банкетним столом?

Є такі ідеї, відносно яких людина почуває себе зрадником уже тому, що не визнає їх. І свідомість цього часом страшною гіркотою отруєє найкращий трунок.

IV

Закінчивши співати, Анні Фере одразу ж попрямувала до столика Сімона.

— Лашом! Оце сюрприз! — вигукнула вона. — Дуже рада тебе бачити! Слухай, ти, кажуть, став знаменитістю! Яка кар'єра! Я прочитала про все там, у газетах. Не знаю, як і розмовляти з тобою. — Вона й справді не знала, як з ним розмовляти, бо зразу перейшла на «ти», чого ніколи раніше не робила. — Ти... ти станеш колись президентом республіки, — додала вона.

Сумління — це суддя, який швидко скасовує вирок, і Сімон швидко дійшов згоди сам із собою, заспокоєний дешевими компліментами огрядної кафешантної співачки, що захотіла потертися в атмосфері успіху — не заради чогось, а просто, щоб проинятись його ароматом, як проймається запахом часнику натертий ним хліб.

— О, та й Габі тут! — вигукнула вона, впізнавши Де-Вооса. — Всі давні знайомі! Я не знала, що ви приятелі.

— Ми теж цього не знали — до сьогоднішнього вечора, — зауважив Сімон.

— Ах, он як! А ти... я б не сказала, що ти помолодшав, — вела вона далі, звертаючись до Де-Вооса. — Це мене тішить. Бачиш, скільки я набрала? — Вона відтягла руками складки жиру на боках. — Але все це пусте. Головне — щоб душа була спокійна!

Анні Фере була «козир-молодичка» і по слову у кишеню не лізла: вона знала всі «ходові» фрази.

Ван Херен раптом прокинувся від поглибленого самоспостереження: очі його засвітилися, наче дві круглі лампочки на обличчі манекена, і, втупившись у широкий круп співачки, він сказав:

— Дорогий мій друже Де-Воос, ось воно — те нове життя, про яке ви казали!

— Ну, а як ся має Сільвена? — спитала Анні Габріеля. — Ви все ще зустрічаєтесь? Ні? Перестали?.. Ти одружився? Браво! Щасливий?..

— Яка Сільвена? — спитав Сімон.

— Сільвена Дюаль — ти повинен її знати! Звичайно, ти її знаєш! — відповіла Анні. — Ця крихітка теж високо видряпалась! А це ж я, так би мовити, допомогла їй сісти на коня... осідлати того нещасного Люлю. Вони ж довго були разом — Габі й вона.

¹ Назва підручника латинської мови для початкових класів, складеного абатом Ломоном і запровадженого в усіх французьких школах.

І, треба сказати, він дорого їй коштував; так, як він, патрати жінок не вміє ніхто. Правда, Габі?

Сімон зрозумів, що цей чоловік у вечірньому костюмі, який навалився всім тілом на стіл, — чоловік з золотим перснем і золотим браслетом, з крохмальними манжетами, що стирчали з рукавів, з сивіючими скронями і набряклими під очима мішками, — об'єкт трагічно обірваного великого кохання, котре іноді згадувала Сільвена, щоб надати собі благородства й загадковості.

На обличчі в Сімона з'явився такий дивний вираз, що Анні Фере спитала:

— Я бовкнула якусь дурницю?

— Ні, ні, — сказав Сімон.

Проте він так і не зміг подолати огиду, яка піднімалася в ньому...

Сільвена з Сімоном, Анні з Сільвеною, Сільвена з Мобланом, Марта з Вільнером, Стен з Мартою, Марта з Сімоном, а Сімон співробітничав із Стеном в одному кабінеті міністрів... Сімон з мадам Етерлен, мадам Етерлен з Жаном де ла Моннері, Жакліна де ла Моннері з Де-Воосом, Де-Воос із Сільвеною — цей перелік людей, пойнятих жаждою втіхи, зазвучав раптом, наче балада, в Сімоновій голові. Кружляв похмурий хоровод кохання, — люди різних поколінь чіплялись у ньому одне за одне, мертві мішма з живими! Тут напрошувався образ не тільки стайні, стійла і жорна, а й манежу, образ бика, запряженого в ярмо, який чалапає, грузнучи у власних кізяхах...

І та сама скрипка супроводила своїм млосним цигиканням це безперервне утримування гною, і перед Сімоном, ніби втілення в'янучої сили, постійно сидів або Недекер, — десять років тому, — або Де-Воос — сьогодні, герой-вояка, що гине від наркотиків чи від алкоголю.

І Сімонові, котрий десять років грався цим переплетенням любовних ниток і брав участь у цій грі як рівний, з почуттям гордості людини, що сидить за великим столом у казино, — раптом стало душно й страшно. Чому? Що сталося?

— Власне, мені треба було залишитися з Сільвеною, — казав тим часом Де-Воос, звертаючись до Анні Фере. — Гарна дівка. Я повівся з нею дещо жорстоко. І потім, розумієш, два тижні тому, в нападі нудьги, я зайшов до неї... провів з нею ніч... і так мені було добре...

Сімонові здалося, ніби йому під шкіру засунули розпечений лист заліза. Йому стало не тільки боляче, а й тривожно, бо все раптом змінилося: температура тіла, густота крові, ритм думки. Хотілося скинути із стільця цього п'яного кретина, і Сімон стри-

мався тільки тому, що він громадський діяч.

Два тижні тому... Отже, це було того тижня, коли Сімон три чи чотири рази бачив Сільвену. Невже їй було цього замало?

«Та що це зі мною? — подумав Сімон. — Мені начхати на цю шльондру. Я зустрічаюся з нею, коли хочу й коли вона цього хоче. Ми нічим одне одному не зобов'язані. Вона може проводити як завгодно ті ночі, коли мене коло неї немає. Я просто збожеволів!»

Він зажадав рахунок, розплатився, на швидку попрощався з Анні Фере і пішов.

— Я майже певна, що бовкнула якусь дурницю, — сказала співачка, коли він ви-йшов із залу.

Сімон висадив свого колегу на розі однієї з авеню.

— До вас звідси рукою подати, правда ж? — І поїхав на вулицю Напль.

«Ото буде здорово, — усміхнувшись, подумав він, — коли цей кретин теж з'явиться до неї сьогодні».

Гаряче залізо все ще пекло йому груди й боки, і терпіти цей біль було вже не сила.

Сільвена — вона вже лягла спати, і до того ж одна, — сама відчинила йому. Вона була заспана і дуже здивувалася, побачивши його, але водночас і зраділа.

Не сказавши ні слова, Сімон ударив її по обличчю — в праву щоку, в ліву й навпаки...

І гаряче залізо почало холонути, він перестав відчувати його під шкірою.

Так Сімон і Сільвена дізналися, що вони кохають одне одного.

Зал «Карнавалу» спорожнів. Оркестр грав хіба для ван Херена, який куняв біля столика, і для Габріеля, який пересів за інший столик, попросив паперу і тепер щось писав.

Анні Фере пішла. Скрипаль поглядав на метрдотеля, метрдотель поглядав на офіціанта, той поклав рахунок спершу перед голландцем, потім перед Габріелем. А Габріель недбало сунув рахунок у кишеню і мовчки звелів налити собі ще вина.

Він був п'яний і усвідомлював це. Але розум його був на диво ясний, тимчасом як весь світ огорнув хитливий туман: Габріель немовби стояв у промені світла, а навколо нього вели безглуздий хоровод невиразні тіні. Він нарешті збагнув, як влаштований світ. Він не тільки ясно мислив, але й здавався сам собі напроцуд розумним.

«Коли вже я вирішив порвати з нею, то вона мусить принаймні знати, чому саме» —

сказав він собі і вгорі на поданому аркуші паперу написав:

«Коли вже я вирішив порвати з Вами, то ви мусите знати, чому...»

Наступні фрази прийшли самі собою — такі чіткі, такі точні, що Габріель аж здивувався.

«Ви мене більш не побачите й тому повинні знати, чому так сталося. Два з половиною роки Ви мучили мене такими муками, яким не дозволено піддавати людину. Не можна з такою впертістю змушувати людину страждати, як це робили Ви...»

Ці фрази здавалися Габріелеві страшними й прекрасними водночас, і його бентежило тільки те, що всі рядки на папері ніби зливалися в кінці. Але це було цілком нормально: паралельні лінії завжди перетинаються десь у безконечності...

«Ви не переставали звертатись у думках до небіжчика. Але чи відповів він Вам хоч раз? Ні! Він Вам не відповів, бо по той бік життя нема нічого. І це буде для Вас карою, коли Ви це зрозумієте. По той бік нічого нема, нічого!»

Габріель змушений був відкласти листа, бо з'явилася весела компанія в паперових капелюхах, з дерев'яними сурмами, в які посилено сурмили учасники маскараду.

Похитуючись на втомлених ногах, тримаючись одне за одного, горлаючи, щоб не заснути, ці люди з слідами поганого травлення на обличчях все ще, за паризькою традицією, відзначали свят-вечір.

Музиканти, вже зовсім знесилені, удавано зраділи й заграли з подвоєним запалом; у вправних руках офіціантів забахкали корки шампанського.

«...нічого! — писав далі Габріель, — І Ви цілком заслужили те лихо, яке спіткало Вас або ще спіткає».

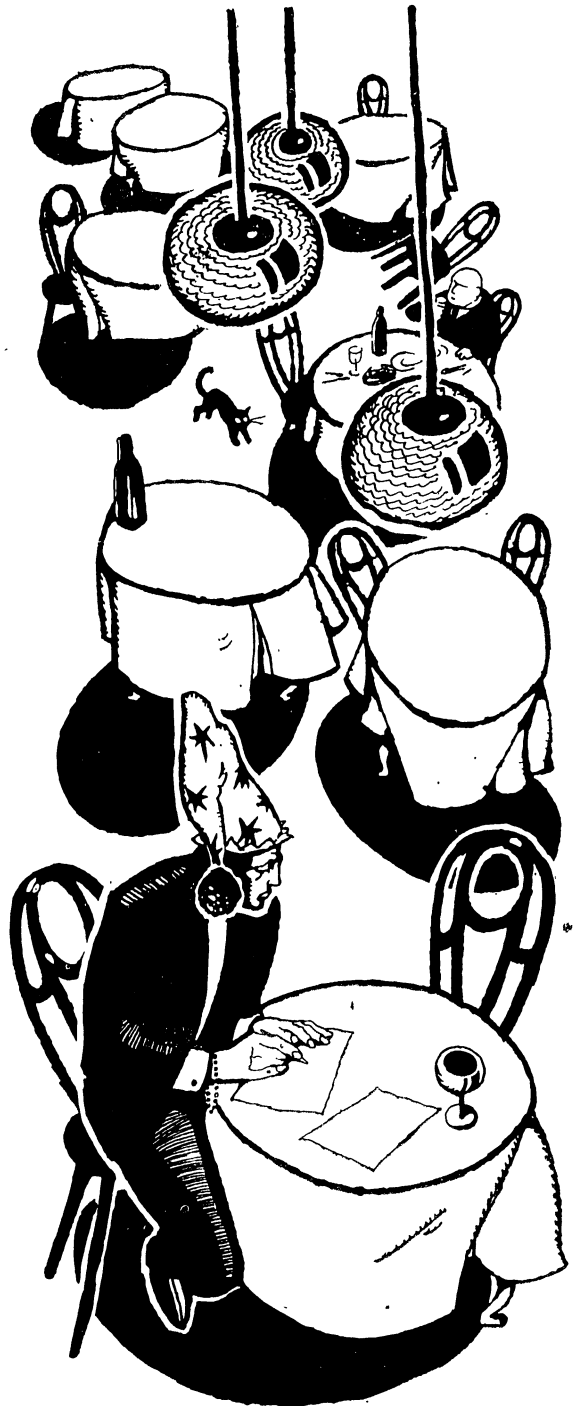
Він анітрохи не здивувався, коли, підвівши очі, побачив на ван Херені тюрбан з гофрованого паперу; за мить і на його голові з'явився блазеньський ковпак.

Барвісті нитки серпантину, кинуті з другого кутка залу, обвилися навколо його шиї, манжет, вічного пера, маленькі гумові кульки одна за одною вдарялися об його скроні.

Дівчина, яку галаслива компанія підчепила, мабуть, десь по дорозі, в якомусь закладі нижчого, ніж «Карнавал», гатунку, підійшла до Габріеля і, схилившись над столом, спитала тим іронічним, визивним і майже войовничим тоном, яким часто розмовляють продажні жінки:

— Кому це ви пишете? Хіба зараз для цього час? Любовне посланнячко, так?

Габріель підвів голову, але не побачив дівчини, яка стояла над ним, не помітив, що вона бліда, що в неї чорне, гладко за-

чесане волосся і що її можна було б назвати навіть гарною, якби не надто близько посажені очі й не надто широка щелепа.

— А ви, бачу, не дуже балакущий! Та я, знаєте, зовсім не мала наміру заважати вам, — додала вона. І пішла до гардеробної.

Весь обснований паперовими стрічками, Габріель схилився над листом.

«Ви не зрозуміли, що я за людина, а коли Ви не змогли зрозуміти мене, то не зможете зрозуміти й мого листа...»

Габріель поклав перо, взяв списаний аркуш і цілком логічно порвав його на дрібні клапті.

В цю саму мить галаслива компанія, підстрибуючи, мов шапу, свої веселощі, висипала з «Карнавалу» й пішла шукати іншого місця, де можна було б побавитися хлопавками та пожбурляти конфетті.

За кілька хвилин з гардеробної повернулася чорнява дівчина.

— От свині! — вигукнула вона. — Так одурити мене! — І підсіла до Габріеля. — Ну як, дописали свого листа? У вас неприємності? Начхайте на них. Нумо веселитись. Хочете, пошукаємо моїх друзів? Я, здається, знаю, де вони.

Вона зняла з Габріеля блазенський ковпак, наділа його на свою голову, подивилась у дзеркало, що висіло на стіні («Пасує мені чи ні?») — потім узяла Габріеля під руку й спробувала одірвати його від стільця.

— Ходімо, тут нудно!

— Так, — сказав Габріель, підводячись. — Я мушу їй пояснити, я мушу сам їй усе пояснити. А потім... там буде видно... — додав він, непевно махнувши рукою.

Йому принесли шубу. Він тицьнув швейцарові стофранкову банкноту.

— А рахунок? — спитав метрдотель, уклонившись, і простяг йому новий рахунок.

Габріель знову непевно махнув рукою, показуючи на голландця.

Музиканти квапливо ховали в футляри інструменти, а офіціанти збирали в кошик серпантин та пошматованого листа.

Ван Херен раптом збагнув, що його всі кидають, і загорлав:

— Дорогий друже!..

І, впавши ницьма на диванчик, одразу ж заснув міцним сном.

Габріель вийшов разом з дівчиною, яка трималася за нього, вірніше — за його елегантну й теплу шубу.

Вона теж була напідпитку; їй не хотілося залишатись на самоті, і автоматична сподіванка що-небудь заробити спонукала її реп'яхом причепитися до цього чоловіка, який навіть не відповідав їй.

Вони сіли в машину, зачинили дверцята, і Габріель упав головою на руки, що лежали на кермі.

— Та що це зі мною коїться? Що? — простогнав він.

Цих раптових переходів од розпачу до ненависті він не міг збагнути.

Дівчина обняла його за шию.

— Не треба журитися, ось побачиш, ти повеселієш, мій хлопчику, будеш задоволений, — прошепотіла вона. І поцілувала Габ-

ріеля у вуха, ніби хотіла, щоб він краще почув її слова.

А Габріель намагався згадати, як був написаний лист, і зокрема той незаперечний доказ, котрий усе пояснював.

— Це ти забрала мого листа, га? — роздратовано спитав він дівчину.

— Що ти, мій хлопчику, ти ж сам його пошматував!

— Неправда!

— Запевняю тебе, я сама бачила!

— Що ж, можливо... — погодився Габріель. І повільно поїхав.

Дівчина ласкаво гладила боброве хутро, яким була підбита шуба.

— Ну, хіба не шкода, — шептала вона, — псувати таке хутро на підбійку!.. Що мені зразу в тобі сподобалось, — додала вона, — то це те, що ти у вечірньому костюмі. Одяг taki дуже прикрашає людину!.. Так куди ж ми їдемо, мій хлопчику?

Де-Воос звернув до Італійської застави.

— Ти десь тут живеш? — спитала дівчина.

Раптом Габріель зупинив машину посеред вулиці, схопив дівчину за плечі й спробував, пробившись крізь п'яний туман, що огорнув їх обох, прочитати жадану відповідь у погляді її близько посаджених очей.

— Як по-твоєму, що там, по той бік? — спитав він.

— Де?

— Ну, коли вмирає людина?

Дівчина знизала плечима:

— Ах, ось що тебе мучить! Ти, видно, п'яний, як чіп, коли так!.. Не суши собі цим голову: нічого там немає. Все це дурниці, що нам розповідають. Я певна, що там нічого немає. Це страшне неподобство.

— Ага! Ти теж у цьому впевнена! — переможно всміхнувшись, вигукнув Габріель. І помчав далі, щосили натиснувши на педаль. — Тепер я знаю, що мені робити.

— Послухай, я не знаю, що ти збираєшся робити, але я не розумію, чому ти хочеш порішити нас обох. Ану, велетню, зменш трохи газ.

Вона погладдила Габріелеву руку, шию, ногу, намагаючись заспокоїти його. Та Габріель нічого не слухав, нічого не відчував.

«Так, тепер я без сумніву виграю, тепер я їй доведу...» — повторював він у думці. І ліхтарі, тротуари, будинки мчали повз нього, наче сонячні зайчики і плями тіні на поверхні озера, що пропливають обабіч моторного човна. Машина поминула паризьку заставу.

— Якщо ви зараз не зупините, я закричу пробі, покличу поліцію, — сказала дівчина, з переляку перейшовши на «ви».

Колеса підстрибували на бруку Вільжюїва, і тьмяно освітлена стрілка показника швидкості перейшла за число сто.

Дівчину охоплювала паніка, вона питала себе, чим закінчиться ця їзда — чи цей божевільний п'яниця розіб'ється разом з нею, чи оволодіє нею, як дикун, а потім задусить. І вона закричала нелюдським голо-
сом.

Габріель, здавалося, тільки тепер помітив її.

— В чому річ? Ти хочеш вийти? — спитав він.

І загальмувавши, одчинив дверцята, а потім виштовхнув її на бруківку.

Втрачаючи рівновагу, дівчина ступнула кілька кроків, наштовхнулась на тротуар, зачепилася за дерево і, обхопивши його руками, припала обличчям до кори, — серце в неї гучно калатало, скроні зросив піт.

А задні вогники машини вже зникли вдаль.

VI

Діанина кімната, названа так на честь Діани де Пуатьє, яка нібито жила тут і для якої зіткано килими, що ними були обвішані стіни із сценами ловів, містилася на другому поверсі й виходила вікнами на знаменитий фасад. Перед двома високими вікнами, що починалися біля самої підлоги, вистеленої паркетом у шаховому порядку, була лоджія, звідки вдень відкривався вид на парадний двір, зеленкуватий ставок і більшу частину парку.

Ця кімната з кесонною стелею, з великою кількістю голубих із золотом постатей на килимах, з птахами, кіньми та оленями, з кабанами, пантерами, неграми, богинями, з ліжком на струнких колонках, флорентійським письмовим столиком та двома великими кріслами епохи Людовіка XIV, оббитими узорчастим шовком кольору стиглої смородини, мала по-королівському розкішний і майже казковий вигляд, хоч і була збудована в пропорціях звичайного людського житла.

Відтоді як Жакліна вийшла заміж за свого першого чоловіка, вона постійно займала її.

Тьмянний вогник маленької свічки, яка опликала на нічному столику, освітлював лише одну з колонок ліжка, частину килима на стіні й одне крісло.

Жакліна лежала з розплющеними очима, розкинувши волосся на подушці, й думала: «Треба б усе ж таки провести електрику в Моглеві. Хоч у кількох кімнатах. Але поки живий сердешний дядько, це просто неможливо: він не зрозуміє, навіщо це. І потім — стільки треба всього ремонтувати. Ось хоч би й ця кімната: опора лоджії почала хитатися, паркет здувся... Варто тільки почати...»

Вона не спала всю ніч і тільки іноді поринала в напівдрімоту, але ні свідомість, ні думка її не притуплялись ні на хвилину. Інколи їй здавалося, буцім її черепна коробка піднімається, мов каска, і вона бачить, як працює механізм мозку. Вона прийняла легке снотворне, та воно нітрохи не допомогло, а тільки викликало в неї такий стан, коли вона взагалі вже не могла чинити опору невідступній думці.

«Габріель, звичайно, повернеться, він не може не повернутись. Він повернеться завтра... Мабуть, мені краще було б поїхати в гори... Аби тільки з ним нічого не сталося! А втім, він завжди має при собі свій талісман... Якщо я почну звертати увагу на такі речі... — Їй згадалися перші тижні їхнього знайомства. — Якби я могла тоді уявити собі, що буде...» Перед нею постала та п'ятиниця, коли вона чекала з Габріелем на узліссі, поки собаки знайдуть загублений слід. Габріель сказав тоді напівжартома, тільки голос його ледь тремтів:

— Отже, коли ми з вами поберемося, Жакліно?

— Що ж, місяців за півтора, якщо хочете, Габріелю: саме закінчиться сезон полювання...

І в неї раптом так запаморочилася голова, що вона мало не звалилася з коня...

...На розетці свічника було вже повно стеарину, і тепер він струмочком дрібних перлин стікав на срібну підставку.

Жакліна спробувала згадати свої заручини з Франсуа, і з жалем виявила, що точно й чітко не пам'ятає нічого. Їй довелося добре таки напружити мозок, щоб зібрати до купи розкиданий кістяк свого першого кохання. Час, всевладний час поглинув навіть це. Жакліна подумала, що доведеться кожен день тренувати свою пам'ять, аби врятувати хвилини колишнього щастя.

«От бачиш, Франсуа, от бачиш, — шепотіла вона в думці, — по суті я люблю його, либонь, не менше, ніж тебе, а може, навіть більше, бо я люблю його, хоч і нещаслива з ним. І ти на мене, певно, гніваєшся, а він нічого не розуміє. Ну чому він нічого не може зрозуміти? І що зробити, аби він зрозумів? Усі ми якісь хворі...»

В нічній темряві почувся гуркіт мотора, який дедалі наближався, на гравії зашурхотіли шини... Жакліна затамувала подих і прислухалася; силкуючись переконатись, що це реальні звуки, а не шурхіт, породжений її уявою. На очі їй набігли сльози: Габріель повернувся. Тривога вляглася — залишився тільки фізичний біль і відчуття, неначе її хтось побив. Навіть тривала втомлива їзда на коні не забирала стільки сил, як отака ніч. Габріель повернувся, але в якому стані?

Та хіба не однаково? Незважаючи ні на що, в неї не було іншого бажання, іншої потреби, іншого способу вгамувати свій біль, як притиснути до себе велику голову цієї людини, хай навіть п'яної.

Виходячи з машини, Габріель зірвав з рами вітрового скла важку шовковисту річ, поклав її в кишеню шуби і, забувши вимкнути фари, грюкнув дверцятами.

Відтак непевною і водночас розгонистою ходою попрямував до дверей, що виходили на старовинний фасад.

Він не помітив Лісовика, який ішов з псарні, ведучи на повідку вівчарку.

Надворі стояла темна зимова ніч: розвиднятися почне тільки за півгодини, і Лісовик якраз устигне вчасно добратись до лісу.

Другий доїжджачий, який мав прочесати вранці віддаленіший ліс, уже пішов.

Навколо все спало — і в будинку, і в надвірних будівлях. Чулося тільки гарчання собак — вони прокинулися, коли виводили вівчарок.

У тьмяному світлі фар авто, що стояло під каретним сараєм, Лісовик побачив високу постать Габріеля — він одчиняв вхідні двері до будинку. Ця картина справила на доїжджачого гнітюче враження — так бувало щоразу, коли він бачив Габріеля п'яного.

Лісовик підійшов до машини, вимкнув фари.

«А морозець сьогодні таки міцний, — подумав він. — Чого доброго, в моторі замерзне вода. — Він підняв капот, відкрутив кришку радіатора й послухав, як витікає вода. — Все-таки це дуже необережно, — подумав Лісовик, — не замикати на ніч двері. Можуть проникати злодії і спокуситись. Та нічого не вдієш, як пан граф повертається, коли хоче. Може, він до того ще й хворий. Посковзнеться коли-небудь на сходах. Треба було провести його до покоїв...» — І підійшов до відчинених навстіж вхідних дверей.

В цю мить протяжно й зловісно завилала вівчарка.

— Цить, Сигарето! — гримнув на собаку Лісовик і, розмахнувшись, ударив собаку по морді. Потім припнув її до товстої чавунної скоби для чищення черевиків.

Габріель з превеликим зусиллям засвітив одну із свічок, що стояли на високій консолі у вестибюлі: він забув зачинити двері, й протяг обдував йому руку, свічник, гніт. Нарешті свічка загорілася, і він пішов угору сходами. Маленький жовтий язичок полум'я освітлював нижню частину портретів маршалів Моглев, їхні рожеві руки, вкриті потрісканим лаком, що владно лежали на лафеті гармати або на карті Фландрії.

На повороті площадки першого поверху Габріеля хтось підступно схопив за руку і він впустив свічник. Виявляється, він зачепив-

ся рукавом за одне з мідних кілець, що притримували на перилах товсту обшивку з червоного оксамиту.

Далі Габріель пішов уже навпомацки. Йому здалося, ніби він чує чийсь кроки на нижньому поверсі. Але він був у такому стані, що навіть коли б почув позаду скрип сідців під вагою своєї тіні, то все одно не обернувся б.

Він погладжував у кишені шуби важку річ, з чимось круглим і гладеньким на кінці, схожим на камінь.

Внизу виднілося тьмяне світло, наче рожева рука одного з маршалів підняла свічник. Коли Габріель звернув у коридор другого поверху, світло щезло. Зате в глибині величезної темної коробки Габріель помітив вузьку жовту смужку, що пробивалася з-під дверей. Саме туди він і прямував.

Жакліна почула кроки, потім шурхіт пальців, які з тваринним нетерпінням шукали на дверях бронзову ручку. Відтак двері відчинилися, як завжди, після певного зусилля, бо в одному місці трохи здувся паркет.

Перед Жакліною з'явився Габріель: він ішов на неї в бобровій шубі, накинутій на широкі плечі, в розхристаній накрохмаленій сорочці із перекошеною білою краваткою. Вона побачила його обличчя, яке наближалося до неї.

Жакліна схопилась і, ступаючи босими ніжками по паркету, відсахнулася, наскільки могла, поки не нашттовхнулася на колонку ліжка; але вона тікала від Габріеля не тому, що обличчя в нього було п'яне, а тому, що за час нічних блукань воно набрало застиглого виразу — щасливого, демонічного й божевільного водночас.

Вона хотіла крикнути: «Габріелю!», та собі на лихо мовила:

— Франсуа!

Простягнувши перед собою руки, Жакліна дико скрикнула в останній спробі примусити Габріеля отямитись.

Але в ту ж мить оленяче копито опустилося на її скроню, крик замер у неї в горлі, затриманий зціпленими зубами, і голова її вдарилась об дубову колонку ліжка.

Лісовик, присвічуючи собі старою запальничкою воєнного часу, змайстрованою з гільзи набою, ішов коридором другого поверху.

«Ага, він зайшов до пані графині — в таку пору! — подумав він. — Значить, я можу...»

Він почув здавлений крик і, хоча крик цей був дуже приглушений, він був сповнений такого жаху, що Лісовик кинувся вперед.

«Куди я біжу? Куди? — повторював він у думці. — Може, це вони в ліжку... Гарний же в мене буде вигляд!»

Він машинально зняв з голови кашкета й поклав його в кишеню свого старенького пальта.

Двері до кімнати Діани були прочинені.

Лісовик побачив «пана графа», який, тримаючи однією рукою за комір нічної сорочки безживне і обм'якле тіло «пані графині», другою бив її по голові. І при кожному ударі копита чулося глухе потріскування.

Габріель анітрохи не здивувався, побачивши Лісовика, не чинив опору, коли той відирив його від трупа.

Доїжджаючи відчув під пальцями груди Жакліни й, немовби торкнувшись чогось не дозволеного, пересунув руки.

«Пана графа посадять у в'язницю, — майнуло Лісовикові в голову, — ...поліція, газети... а як це відіб'ється на панові маркізі й на дітях...»

Характерна для мисливця кмітливість підказала Лісовикові, що робити, і він швидко обвів своїми вицвілими очима кімнату.

Ніде не видно було ніяких слідів боротьби, відкрите, як звичайно, ліжко.

Габріель у тупому заціпенінні розтулив пальці, і копито впало долі.

«На щастя, така штуковина вбиває, не поранивши шкіри, — подумав Лісовик. — Якби він ударив її свічником, усе було б залите кров'ю...»

А зараз тільки з вуха і правої ніздрі Жакліни текли дві тоненькі бурі цівки, але кров почала вже холонуту і вкрилася блискучою шкурочкою.

Удари копита впали саме там, де було найгустіше волосся, і розстрожили череп, не пошкодивши шкіряного покриву.

Лісовик узяв на руки тіло Жакліни, відчинив балконні двері й вийшов із своєю ношею в лоджію, яка висіла над землею на висоті двадцяти футів.

Неквапливо обміркувавши кожен свій рух, він поклав Жакліну ницьма на різьблену кам'яну балюстраду, яка давно вже була в аварійному стані. Відтак, одступивши крок назад, він щосили вдарив по балюстраді ногою, і каміння разом з трупом полетіло в темряву ночі.

Повернувшись до кімнати, він зачинив за собою двері, підняв оленяче копито...

«Ти ба, я таки непогано придумав! Ніхто ні до чого не присікається!» — подумав Лісовик, і, глянувши на балконні двері, відчинив їх знову.

— Ходімо, пане граф, тепер не можна гаяти часу, — сказав він тихо й настійливо, беручи Габріеля під руку.

Вони зайшли до Габріелевої кімнати — вона була поруч. Засвітили другу свічку. Габріель покірно йшов за Лісовиком і так само покірно дозволив йому роздягти себе.

Лише на мить він, здавалось, вийшов із заціпеніння.

— Вона ж не змогла мені відповісти, — сказав він. — Треба було про це подумати. Я так нічого й не довідався.

Обличчя його набрало зеленкуватого відтінку, і Лісовик злегка поплескав його по щоках, щоб запобігти блюванню. Відтак порозкидав на ліжку й на підлозі — саме так, на його думку, мала поводитися з речами багата і п'яна людина — шубу, костюм, сорочку, білий жилет, лаковані черевики.

Він метнувся до шафи, до комода, натягнув на Габріеля штани для їзди верхи, теплий светр із високим коміром і запахнув його ноги в непромокальні чоботи.

— Жовтий плащ месє у вестибюлі?

Габріель знизав плечима.

— Ходімо, не можна гаяти ні хвилини, — сказав Лісовик.

Вони вийшли в коридор. Темрява почала вже рідшати. Лісовик дуже боявся, щоб не відчинилися якісь двері. «Якщо нас хтось побачить, мене вважатимуть співучасником, це без сумніву. Що я зможу сказати? Навіщо я це зробив?..»

Навряд чи хто-небудь міг почути гуркіт каміння і удар об землю тіла. Кімната маркіза була в протилежнім кінці будинку. Флоран з дружиною жили в напівпідвалі, під покоюми свого пана, щоб у разі потреби миттю з'явитись на його поклик. Інші слуги жили або в мансардах під дахом, або в надвірних будівлях, і, якщо вони навіть прокинулись, то все розкриється не одразу.

В цій частині будинку жила тільки пані де ла Моннері. Але вона зовсім глуха... І все ж таки, коли вони пішли вниз сходами, Лісовик крізь дерев'яну обшивку стін, завішаних килимами, почув голос:

— Що сталося? Увійдіть!

У вестибюлі Лісовик надяг на Габріеля жовтий плащ, тицьнув йому в руки рукавички й кепку, виштовхнув надвір, зачинив за ним двері й відв'язав тремтячу Сигарету.

«Ще добре, що вона не почала вити», — подумав Лісовик.

Дорогою він повісив оленячу ногу в машині на її звичне місце, спочатку старанно витерши її об своє пальто. Потім повів Габріеля поза будинок, щоб не йти через двір і вибратись у парк бічною алеєю.

Фасад величезного будинку почав вималююватись у сіруватих сутінках, але побачити щось на землі ще було неможливо.

«А що, коли я наробив якихось дурниць, ось як, наприклад, не зразу додумався відчинити балконні двері, — занепокоївся Лісовик. — По-перше, на паркеті залишилися наші сліди — пана графа й мої. А потім — невідомо ж, як саме впала пані графиня... Але тепер уже пізно відступати. І навіщо я все це зробив?»

Сигарета тим часом почала вже тягти по сліду.

Пальці на ногах залякли від холоду, бо Лісовик взув Де-Воосу чоботи прямо на тонкі шовкові шкарпетки, і це повернуло його до дійсності.

Розвиднялось. Він був у лісі і йшов чомусь дуже швидко, але, незважаючи на це, тремтів. Лісовик, якого тягла за собою вівчарка, ішов за кілька кроків попереду й стиха примовляв:

— Так, так, моя собачко! Ось ми й натрапили на слід! Ну, ну, вперед...

Сигарета йшла, опустивши морду майже до самої землі. Потім біля якого-небудь кущика задирає голову догори, зупинялась, намагаючись винюшити в холодному повітрі щось зрозуміле тільки їй, і бігла далі.

Зненацька Сигарета рванулася вперед, мало не висмикнувши повідець з руки доїжджачого, вибігла на невисокий схил і з гавкотом хотіла кинутись у підлісок.

— Ти в мене молодець, не помилилася, — зауважив Лісовик, притримуючи собаку. — Так воно і є. Цей олень не виходить з огорожу. Шкода, що не доведеться його вполювати: вже такий гарний, видно з сліду, — додав він, кинувши на Габріеля лютий погляд. Трохи помовчавши, похитав головою і сказав уже зовсім тихо: — Як подумаю, що більше ніколи не побачу пані графиню на коні...

Габріелеві раптом щось здушило груди, і він зігнувся в три погібелі, наче його занутило. Але він тільки голосно ригнув, і в холодному повітрі запахло шампанським.

— Що, месьє потроху приходить до тями? Месьє знає, що казати? — спитав Лісовик.

Габріель випростався, вдихнув повітря, озирнувся навколо, потім перевів погляд на Лісовика.

— Так... так... здається, знаю, — мовив він.

— Чудово, в такому разі нехай месьє буде ласкавий вислухати мене, — вів далі доїжджачий, дивлячись своїми сірими колючими очима просто в вічі Габріелеві. — Месьє повернувся з Парижа, по-моєму, в три чверті на шосту. Месьє весело провів час, він розважався в якійсь компанії, але це мене не обходить. Месьє в'їхав на подвір'я, коли я вирушив до лісу з Сигаретою. Пан граф сказав мені: «Почекайте мене, Лісовиче, я хочу піти з вами до лісу». Я відповів: «Пан граф завжди так — він, мабуть, не знає, що таке втома. Я дуже радий: завжди приємно шукати слід разом із хазяїном». Цить, Сигарето! Сиди!

Вони стояли один навпроти одного: високий Габріель — злегка схиливши голову в кепці, і низенький Лісовик — тримаючи на повідку нетерплячу собаку.

— Коли ваша ласка, месьє, то вам не завадило б витерти вухо. Сьогодні вам не можна показуватись людям на очі в такому вигляді.

Габріель витяг хусточку з кишені плаща, витер губну помаду, глянув на хусточку. «Куди вона поділася, та дівчина?» — подумав він. І раптом побачив відчинені дверця та машини, тіло, що вивалюється на бруківку. Може, він її теж убив? Він нічого не пам'ятає, крім двох близько посаджених очей, як це часом буває уві сні. Так, але хусточка...

— Тоді, — вів далі Лісовик, — месьє звелів мені вилити воду з радіатора, поки він піде й переодягнеться. Месьє не захотів будити пані графиню — певна річ, я цього точно не знаю, але я так гадаю... Отже, **месьє не будив пані графині**, — повторив Лісовик голосніше й виразніше і, коли Габріель кивнув головою, провадив далі: — Месьє швидко переодягнувся: він буквально за кілька хвилин спустився вниз, і ми пішли поза будинком. Оце і все... Якщо месьє часом попросять пригадати, чи не чув він яких-небудь звуків, ідучи через парк, месьє може подумати й згадати, що сказав мені: «Лісовиче, ти чуєш? Що це за шум?», а я відповів: «Певно в ставок упала суха гілка...» Але месьє скаже про це, тільки якщо його спитають... А потім ми пішли до Обгорілого дуба, — ми ще напередодні умовилися з месьє, що я піду туди, бо, як мені доповіли, в цьому напрямку є олені; ми взяли собаку, подалися до великого лісу й незабаром вистежили оленя...

Лісовик присів, відкинув убик декілька гілочок, що лежали на землі, засунув вказівного пальця у ямку завбільшки з монету на сто су й заглибивши в кілька сантиметрів, яка видніла на холодному ложі з мертвого листя.

— Оленеві цьому буде років чотири — це точно, — сказав він. — А нога яка... Пан граф може сам переконатись... А ось сліди й олениці... Найцікавіше те, що тут проходили й інші тварини... Ось цей великий слід у формі трикутника — месьє мусить добре його бачити — ратиця, з двома зазублинами ззаду. — І Лісовик заходився розчищати листя. — Це кабан, метр двадцять — метр тридцять. Вони теж пройшли сьогодні вночі — слід зовсім свіжий. Але бачите: Сигарета не звертає навіть уваги на цей слід. Недарма ж вона дочка Валансея...

Інстинкт мисливця і звичка сумлінно виконувати свій обов'язок взяли гору над усім іншим, і доїжджачий не вмовкав, пересипаючи свою розповідь термінами, які існують уже стільки століть і так увійшли в ужиток, що ніхто не пам'ятає, де вони беруть свій початок: іти по сліду, зайти спереду, заплутати, вигнати звіра, погнати назад...

— Сьогодні можна гнати звіра скільки

завгодно — риску ніякого. Мені хотілося б глянути на цього оленя...

І він попрямував у хащу, обережно ідучи слідом за собакою; Габріель рушив за ними. Голе галуззя раз по раз стьобало його по обличчю.

— Цс-с! — обернувся Лісовик до Габріеля, який надто гучно човгав задубілими ногами по листю.

Зненацька Лісовик нахилився, притягнув до себе Сигарету, повторюючи: «Лежати, друже, лежати!» і шепнув:

— Пан граф бачить їх? Он там...

І він показав пальцем на оленя та трьох самиць — їх видно було крізь зарості неподалік, і вони здавалися зовсім рудими в ранковій імлі, на тлі тоненьких білих берез. Тварини нахилили голови й знову піднімали їх, тримаючи в зубах листок або травинку, неквапливо жували, потім ступали кілька кроків своїми тонкими ногами, підштовхуючи рухливою, ніжною мордочкою молочну хмаринку свого дихання. Одна із самиць була набагато менша за двох інших.

Габріель стиснув голову руками.

— Слухайте, Лісовиче, що ж усе-таки сталося? Що я накоїв? — вигукнув він.

Самиці здригнулися, в їхніх прекрасних довгастих очах короткозорих принцес з'явився жах; олень повернув роги й тріпотливі ніздрі в бік людей, і стадо побігло геть благородним підтюпцем: самиці поруч, підштовхуючи одна одну, а самець позаду.

— Месьє не повинен про це думати. Месьє повинен про це забути, ніби нічого й не було, — сказав Лісовик, — і пам'ятати тільки те, що я йому казав... Тепер можна й повернутись. Пора цілком підходяща...

Габріелеві здавалося, наче думка його працює одночасно в різних планах, на різних глибинах.

«Ніби нічого й не було»... Десь у глибині Габріелевої пам'яті ворухилися розрізнені спогади про цю жахливу ніч, схожі на страшний сон або марення п'яної людини. Ось зараз його трусонуть за плече, крикнуть: «Прокинься ж бо!» і він побачить, що нічого не змінилось, і знову ревнуватиме Жакліну до Франсуа й мучитиме її.

Але там були також сліди помади на хусточці — доказ існування дівчини, якісь дрібні факти, що перетворюють спогад у реальність, у щось зроблене, непоправне. Габріель згадав про лист... Він справді писав його, чи це йому тільки приверзлося? Тільки б не знайшли цього листа!

Було, нарешті, й побоювання: як він розігруватиме здивування, розпач, як відповідатиме на запитання поліції, як його арештують за вбивство...

— А копито, куди ви його поділи? — сухо спитав Габріель.

— Я повісив його в машині, там, де воно завжди висіло, пане граф.

— Ага, дуже добре, — сказав Габріель, ніби доїжджачий тільки виконав те, що входило в його обов'язок. І раптом він зрозумів, що ця людина, цей слуга намагається врятувати йому честь і життя. — Дякую, Лісовиче, — тихо додав він.

— О, панові графу нема за що мені дякувати. Я і сам не знаю, чому я так зробив... І крім того, ще невідомо, що з цього вийде.

Виходячи з хащі, доїжджачий сумлінно, як завжди, заламав гілку край дороги — знак, що сюди пішов олень.

VIII

Габріель і Лісовик простували до Моглева, коли раптом побачили захеканого псаря Карлушку, який біг їм назустріч.

— Пане граф, пане граф, — крикнув він, — нещастя!

— Що сталося? — спитав Габріель.

— Пані графиня...

— Що з пані графинєю?

— Вона впала з балкона. Вона... вона вбилася на смерть.

Габріель розпачливо скрикнув, і Лісовик лишився ним цілком задоволений...

«Що ж, непогано, — подумав він. — Цей не розгубиться».

Габріель спочатку кинувся бігти, але незабаром перейшов на швидкий крок; Карлушка тричі повторив те, що йому було відомо.

— Тоді вирішили, що пан граф, напевно, пішов з Лісовиком на оленя, — закінчував він свою розповідь. — От мене й послали попередити пана графа. Але пан граф, як виявилось, зайшов далі, ніж ми гадали.

Перед замком стояв збуджений, наляканий натовп, усі стиха розмовляли; група челяді й селян дивилася то на каміння, то на діру вгорі, на фасаді будівлі.

— Будинок ніби такий міцний, — шепотіли в натовпі, — а він весь трухлявий од старості... Тому й трапляється отаке...

— Хто її знайшов?

— Кажуть, Флоран. Вона ж була в нічній сорочці...

— Бідолашна жінка!

— Розходьтесь, не стійте тут, — сказав Лісовик, розганяючи натовп. — Соромно лупати очима, коли в панів таке нещастя.

І він почав перевертати каміння, щоб подивитися, чи не лишилося сліду його чобота.

Габріель зник у замку.

Пані Флоран та Лісовикова дружина, майже нічого не бачачи од сліз, вправно й швидко, як це властиво селянкам, уже спорудили в Жаклініній кімнаті катафалк і почали споряджати небіжку.

— Добре, що пані графиня причастилася вчора з нагоди різдвяних свят, — прошепотіла, шморгаючи носом, Лісовикова дружина, — вона піде на небо безгрішною.

Паркет у кімнаті — від дверей до ліжка й від ліжка до лоджії — був геть затоптаний, і окремих слідів на ньому вже не можна було розрізнити.

Найважче було Габріелеві не тоді, коли він побачив тіло Жакліні, а коли опинився перед пані де ла Моннері. Він визнав за найкраще затулити обличчя руками і трохи поплакати. Нерви в нього були напружені до краю, це було зовсім не важко зробити, і він відчув навіть полегкість.

— Як подумаю... скільки вона через мене настраждалася... — промимрив він і побіг до себе в кімнату.

Пані де ла Моннері дивилась на нього сухими очима. Обличчя в неї було таке виснажене, — далися взнаки літа й тривала самотність, — що ніяке горе вже нічого не могло додати до цього.

Лісовик пішов до маркіза, якого з цілком зайвою осторогою встигли вже про все повідомити.

— Сердешна! — тільки й мовив він.

Коли Лісовик зайшов до маркіза, той сперечався з Флораном.

— Пан маркіз не може надіти сьогодні свою жовту куртку! — переконував старого Флоран. — Адже пан маркіз у глибокій жалобі.

— В такому разі, надіньте на мене чорний костюм! — крикнув сліпий. — Що у вас, Лісовиче?

— У хащі, пане маркіз, виявлено дорослого оленя, є там і кабан... Але в зв'язку із смертю небоги пана маркіза... доведеться...

Сліпий якусь мить помовчав.

— А що ж тут такого? Можна їхати на полювання. Адже кабан чорний! — вигукнув він. — Це нікого не шокуватиме. Ідіть на полювання, Лісовиче, ідіть без господарів. Треба ж собакам розім'ятись... А потім увечері ви мені все розповісте.

Лісовик саме виходив од маркіза, коли йому сказали, що його хоче бачити пані де ла Моннері.

Стара дама пов'язала на шию чорну стрічку.

— Скажіть, Лісовиче, це мій зять убив мою доньку? — спитала вона.

— Але ж, пані графиня...

— Гаразд, гаразд, не розказуйте мені ба-

єчок, друже! Жодна жінка не вийде взимку на балкон у нічній сорочці. Вона надіне халат. Він же повернувся п'яний, так?.. Тільки ви один можете все знати. Ну, коли ви не хочете мені сказати... Уявіть собі, сьогодні вранці я чула шум! Це вас дивує... Так от, я зажадаю, щоб поліція розслідувала цю справу. Тоді й з'ясується, хто це зробив — мій зять чи хтось інший... А може й ніхто.

— Бачите, пані графиня...

— Кажіть голосніше!

Лісовикові нарешті увірвався терпець.

— Може, мені треба розповісти пані графині таке, що не всі повинні чути! — вигукнув він. — Та коли пані графиня чуєть — перепрошую — тільки вночі, а вдень не чуєть, я з таким самим успіхом можу викликати барабанщика й повідомити про все це на площі.

— Так, звичайно... Гаразд, — сказала вражена пані де ла Моннері. — Я згодна вислухати вас, де ви самі захочете.

— Якби пані графиня були такі ласкаві прийти на псарню... коли завгодно... подивитись на улюблених псів своєї доньки... — мовив Лісовик, знову ставши чемним і поштивим.

І пані де ла Моннері прийшла на псарню. Лісовик пропустив її за ґрати й кинув собакам кілька шматків м'яса, щоб вони почали гарчати й кусатися.

— О, який тут сморід, — зауважила пані де ла Моннері.

— На жаль, так! — вибачливим тоном сказав Лісовик.

І тут, серед гавкоту й гарчання, знятого шістдесятьма собаками, — стара пані, до речі, краще чула, коли навколо стояв шум, — Лісовик розповів усе, що знав, не дуже розводячись, як саме сталося вбивство, не згадавши навіть про оленяче копито.

— Так воно буває під час суперечки, особливо коли людина п'яна: візьме та й вдарить, — пояснив він. — Певна річ, він не хотів її вбивати. Така вже зла нагода: треба ж було, щоб це сталося біля колонки ліжка...

Лісовик переривав свою розповідь окриками «Назад!», адресованими великим рудим псам, які намагалися підняти ніжку біля пані де ла Моннері. — Тепер пані графині все відомо, — заявив він. — Хай вона й вирішує, що робити. Я, приміром, зразу вирішив, не розмірковуючи... щоб врятувати Моглев од скандалу... а потім ще заради месьє Жана-Ноеля й мадемуазель Марі-Анж, яким і так випало на долю більше горя, ніж треба...

Пані де ла Моннері замислилась й уявила собі, як може повернути справа: розтин, жандарми, судові слідчі, репортери,

фотографії в газетах, її заплямована, виставлена на глум цікавої публіки родина. «Донька поета Жана де ла Моннері... Трагедія, розіграна п'яним ревнивцем в історичному замку... Доїжджачий приховав злочин...» Фотографії Габріеля між двома поліцейськими. А потім усе почнеться спочатку під час процесу, на якому вона, графиня де ла Моннері, виступатиме позивачкою... «Це відіб'ється на всьому нашому оточенні...»

— Ви зробили цілком правильно, Лісовиче, — сказала вона. — Краще мовчати, аніж скандал. І якщо месьє Де-Воос винен, що ж, — не зазнає кари на цьому світі, то буде покараний на тому... Як би там не було, ви всім нам зробили послугу. Ви повелись як порядна людина.

— Пані графиня дуже добра, — мовив доїжджачий, уклоняючись. — Ага, іще ось що: пан маркіз хоче все-таки влаштувати лови.

— Про це не може бути й мови, — сказала пані де ла Моннері.

Весь день минув у виконанні формальностей і прийманні гостей, що приїздили висловити своє співчуття. Разів двадцять Габріель, опустивши очі, повторював:

— Нічого не розумію... вона, мабуть, почувала, як ми йшли з Лісовиком... і певно, вибігла на балкон, щоб гукнути мене... Мені так не хотілося її будити...

Без кінця повторюючи одне й те саме, Габріель тепер чітко уявляв собі всю картину: він спокійно йде парком з доїжджачим, Жакліна відчиняє балконні двері, вдивляється в ніч, намагаючись побачити їх, і раптом падає, а вони нічого не чують, бо відійшли вже надто далеко.

Пані ван Херен прийшла сама. Чоловік повернувся з Парижа поїздом і «трохи нездужає», пояснила вона. Габріель постарався швидко скараскатись її.

Жілон дуже допоміг Габріелеві: він підтримував замість нього розмову, втручався, — вперше в житті розумно, — в те, що його зовсім не стосувалося. Хоч він прийняв тільки о пів на одинадцятку, як завжди у мисливському вбранні, проте, слухаючи його, можна було подумати, що це він сам підняв з землі тіло Жакліни.

Гості заходили висловити своє співчуття маркізові, і він декого з них, замість подякувати, питав:

— Ну що, взяли?

Нарешті ввечері пані де ла Моннері й Габріель залишилися на самоті. Для них обох це було нестерпно тяжко, і пані де ла Моннері перша знайшла вихід із становища.

— Габріелю, — сказала вона, — я не знаю і не хочу знати, наскільки чисте ваше

сумління. Я вимагаю від вас єдиного: якщо ви схочете висповідатися, то зробіть це в такому місті, де нас ніхто не знає, і навіть, коли можна, за кордоном. — Цими словами пані де ла Моннері ясно дала йому зрозуміти, якої лінії поведінки вона від нього вимагає. — Але не робіть цього зразу, — додала вона, — щоб ваш від'їзд не скидався на втечу. Спочатку вам доведеться на якийсь час узяти на себе управління Моглевою замість Жакліни, а також — і це ваш обов'язок — взяти опіку над дітьми. Не турбуйтеся, я за вами стежитиму.

Після цього обоє зайшли до малої вітальні. Сліпий сидів біля каміна з грифонами. Перед ним стояв його «мисливський ящик», і руки його обмацували зелені опуклості.

Біля нього стояв Лісовик у тому ж самому одязі, що і вранці, і, тримаючи в руках кашкет, розповідав:

— Ось, значить, мій кабан помчав алеєю Дам...

Він змалював лови минулого сезону — старий уже забув про них.

Габріель з жахом побачив, що в крісло навпроти маркіза замість Жакліни сіла пані де ла Моннері.

IX

До смерті матері під час родинної жалоби Марі-Анж та Жан-Ноеля одягали не в чорне, а просто в неяскраві кольори: біла сукня з бузковим поясом або бузкова сукня з білим поясом; морський костюмчик або курточка Ітонського коледжу, до якої підбирали темно-сірі штани, щоб вони могли потім служити і для першого причастя, і для похорону... Та цього разу діти повинні були півроку ходити в жалобі.

Марі-Анж згадала, яка вона була розчарована в шість років, — у день похорону діда-поета, — коли їй принесли білу сукню, а не таку, «як носять дами», з темною вуаллю — вона вже бачила себе в ній. Такі радощі завжди приходять надто пізно.

А тепер Марі-Анж була в розпачі від бавовняних панчіх, чорних, наче вимазаних сажею. Вона мусила носити їх щодня, пристібаючи сірими підв'язками.

— Якби вони були принаймні шовкові! — казала вона Жан-Ноелю. — Адже не одяг свідчить про людське горе.

Настали літні канікули. Пані де ла Моннері поїхала в Дінар разом з онуками. Марі-Анж знову дозволили ходити без панчіх, носити спідницю з білого піке, а Жан-Ноель — сорочку з відкритим коміром.

Щоранку перед сніданням пані де ла Моннері, спираючись на велику складену парасоль, вирушала на прогулянку в супроводі Жан-Ноеля.

А Марі-Анж, яка дуже погано вчилася в минулому навчальному році, — «причини для цього в неї, звичайно, були, але це її нітрохи не виправдує», казала пані де ла Моннері, — сиділа в цей час у готелі над підручниками.

Всякого іншого хлопчика на місці Жан-Ноеля дратувала б або принижувала необхідність щодня супроводити буркотливу, владну і глуху бабусю. А Жан-Ноель, навпаки, відчував якусь похмуру радість, прилаштовуючись до кроків своєї бабуні, тримаючи в руці пакетик з бісквітами, які вона купувала в крамниці, або стоячи біля неї, коли вона розмовляла з різними літніми людьми, а він вивчав їхні зморшки, примхи та чудне вбрання. Власне, це були ті ж самі істоти, тільки не такі брудні, освічені й пристойно вдягнені, що шикувалися колись біля дверей особняка Шудлерів, а прадід Зігфрід роздавав їм милостину.

Жан-Ноелеві ніколи не набридало стежити за літніми людьми, бо це видовище тішило дві сторони його вдачі водночас — схильність до жорстокості й до ніжності. Він не належав до тих маленьких святенників, вузьколобих та підступних, що ховаються за спідницю своїх бабусь. Жан-Ноель був уже майже юнак, трохи довготелесий і, можливо, занадто блідий, з ясним, як у більшості блондинів, лицем, з природною елегантністю, з відкритим і водночас трохи таємничим виразом обличчя.

Стареча неміч, трагедія і смерть супроводили його від самої колиски, і це не могло не розвинути в ньому певної патологічності. Несподівана звістка про материну смерть, яку він одержав півроку тому в гірському готелі, довершила його пізнання горя.

Пані де ла Моннері мала звичай в кінці прогулянки посидіти на пляжі в полотняному шезлонгу, щоб Жан-Ноель міг помилюватися на жінок, які йшли до моря.

— Тобі вже п'ятнадцять років, — казала вона, — твої батьки померли, і хтось мусить подбати про формування твого смаку. Ну, як тобі оця? Не подобається?.. О, ти помиляєшся: вона, правда, трохи повненька, але яка статура! В мене самої було гарне тіло, і я знаю, що кажу.

Легкі літні сукні, купальні костюми, які

щільно облягають тіло, золотисті ноги, які швидко мелькають перед очима, форма грудей — усе ставало об'єктом вивчення. Пані де ла Моннері не помічала ніяковості хлопця, ні того, як поглядали часом на нього жінки й деякі чоловіки, не уявляла собі, як гучно звучить її голос.

— А погляньте, бабуню, на оцю: вона здається мені дуже гарною, — шепотів час від часу Жан-Ноель.

— Ах ти, мій хлопчику! — вигукувала пані де ла Моннері. — Далебі, в тебе зовсім немає смаку, не розумію, навіщо я марную на тебе стільки часу. Тобі, видно, все життя подобатимуться тільки вульгарні особи!

Якщо до другого сніданку пані де ла Моннері не спускала очей із своїх онуків, то ввечері, граючи в бридж, вона давала їм повну волю, цілком покладаючись на те добре виховання, котре дала їм уранці.

Жан-Ноель на пляжі заприятелював з англійцями, набагато старшими за нього. Серед них була одна бліденька блондинка, яка навчила його курити, випивати келих віскі о шостій годині й мовчки лежати біля неї під парасолькою, поки вона машинально малювала на піску різні непристойні малюнки. Жан-Ноель злегка червонів; блондинка стежила за ним з-під напівзаплющених повік і прискорено дихала. Жан-Ноель щодня повертався до келиха віскі, до блондинки й до малюнків на піску, неначе то був наркотик, без якого він не міг спати. Він дивився, як легкий рум'янець часом спалахував на щоках його блідої сусідки; він уявляв собі, «якою вона буде, коли постаріє»; він чекав, — і серце в нього починало прискорено битися, — щоб вона насмілилась і запропонувала, але вона так і не насмілилась і не запропонувала. Мабуть, малюнків на піску й близькості юнацького тіла з неї цілком вистачало.

Двоє інших англійців були молоді чоловіки років тридцяти, обидва дуже гарні, з дуже витонченими жестами та манерою розмовляти. Вони весь час нишком стежили за ними, вірніше, за Жан-Ноелем — він плавав з ними, коли блондинці набридало малювати на піску і вона переверталася до сонця своїм блідим животом.

А Марі-Анж царювала над кількома юнаками її років. Вона стріпувала голівкою, закидаючи назад волосся, віддавала накази, дуже голосно сміялася, любила, коли її повертали у воді або хапали за стегна.

Брат і сестра часто докоряли одне одному за поведінку; і ці взаємні докори дуже скидалися на ревності. Але перед бабусею вони виступали єдиним фронтом, цілком підтримуючи одне одного.

Після смерті Жакліни Габріель Де-Воос зовсім перестав пити. Можна було подумати, що він зробив це під впливом докорів сумління, проте головну роль тут відіграло побоювання, що коли-небудь напідпитку він може прохопитись.

Але він жив у стані якогось дивного отупіння, що зовсім не було наслідком якихось ліків, крім тих, котрі він сам виробляв у глибинах своєї думки.

Він зразу постарів, змарнів.

— Ця людина, певно, дуже страждає, — казали всі, хто бачив його. — І нема чим його розрадити.

Габріель майже нікуди не виїжджав з Моглева й досить уміло керував маєтком.

Часто, їдучи на коні якою-небудь алеєю, Габріель повертав голову, немов чекав, що його ось-ось наздожене Жакліна.

Обгорілий дуб, алея Дам. Панське коло, шлях до ставка Фонгрель, Вовчий видолінок... Проїжджаючи повз ці місця, Габріель не витримував і звертався до першого доїжджачого.

— Пам'ятаєте, Лісовиче, ті лови... з пані графинею...

А потім якось сказав:

— Ви не раз полювали з бароном Франсуа...

— Авжеж, пане граф...

Лісовикові хвилювання здушило горло, хоч він і не розумів, який дивний слід залишило горе в Габріелевій душі.

Єдиною людиною, з якою Габріелеві було приємно підтримувати стосунки, був Жілон. Майже щовечора вони обідали разом — в Моглеві або в Монпрелі.

— Послухай, друже мій, — сказав Габріелеві якось колишній драгун, — мине якийсь час, і тобі треба буде одружитись. Інакше станеш такий, як я: постарієш, виросте черевце, і житимеш собі потроху, ні про що не думаючи.

— Ні, ні! — заперечив Габріель. — Я залишусь вдівцем... Не хочу нікому завдавати страждань.

Габріель влаштував у своїй кімнаті на дошці каміна щось схоже на вітар, поставивши фотографії Жакліни й Франсуа; біля фотографій завжди стояли квіти, і він проводив тут не одну годину в мовчазному спогляданні.

Іноді, дивлячись затуманеними очима на вицвілу фотографію Франсуа Шудлера в касці з кінським хвостом, які носили в 1914 році, Габріель шепотів:

— Може, хоч ви простите мене... може, ви зрозумієте... може, приймете мене там, угорі, до себе, навіть коли вона не схоче...

Якось уночі, коли цього ніхто не сподівався, Урбен де ла Моннері віддав богові душу. Тонкі, мов павутиння, нитки, що зв'язували його з життям, обірвались уві сні.

Склеп у каплиці Моглева був повний. Довелось трохи перебудувати його, щоб покласти туди маркіза. За роботою наглядав Габріель, одягнений у чорне пальто.

Труна Жакліни ще не встигла потьмяніти од вологи й блищала. Габріель на кілька секунд припав до неї чолом.

«Франсуа спочиває на кладовищі Пер-Лашез, — подумав він, — вона тут, а де буду я?»

— Мерщій! Ворушіться! — сказав він робітникам.

Розкішна труна Жана де ла Моннері вже прогнила й почала розсипатися, оголюючи свинцевий ящик.

Нарешті могильні плити було вичищено, закріплено на своїх місцях — небіжчики знову лежали симетричними рядами. З глибини могил піднімався легкий солодкуватий запах, який залишається після зникнення людської плоти.

Після похорону маркіза Габріель мав зайнятися передусім питаннями спадщини; вони в принципі розв'язувалися дуже просто, бо все майно переходило до дітей Жакліни.

Але раптом з'явилися двоє персонажів років по п'ятдесят, з сухими руками й жовтими обличчями, і заявили протест на тій підставі, що вони — син і донька пані де Бондюмон і що їхня мати була з маркізом у цивільному шлюбі.

— Як? — вигукнув Габріель, звертаючись до Жілона. — Ти приклав руку до шлюбу цих старих, сам їздив по Урбена; і тобі навіть на думку не спало скласти акт про поділ майна? Ти ж добре знав, що ці люди існують!

Між двома приятелями розігралася надзвичайно бурхлива сцена, вони посварилися.

«Ось тобі й маєш! Ось як мені віддячили!» — повторював у думці Жілон, повертаючись до Монпрелі. Він аж кипів од люті, й передусім на себе самого.

Габріелеві як другому опікунові довелося звернутись до суду і розпочати процес. Він був тієї думки, що шлюб треба визнати недійсним на тій підставі, що він порочний за своєю формою, що одного з учасників присилювали до нього, що обидві сторони перебували в такому стані, коли ні одна, ні друга не могли відповідати за себе.

Спадкоємці Бондюмон, із свого боку, запевняли, ніби тривалий зв'язок маркіза з їхньою матір'ю завдав матеріальної шкоди і їй, і їм; вони твердили, що відсутність контракту якраз і свідчить про бажання маркіза «компенсувати цю шкоду».

Габріель міг пред'явити в суд хіба духов-ницю десятилітньої давності, в якій Урбен називав своїх братів законними спадкоєм-цями, але він помер після них.

Бондюмони заявили, що вони — прямі на-щадки жінки, котра протягом тридцяти ро-ків була подругою життя покійного, і тому мають такі ж моральні права на спадщину, як і племінники другого коліна.

Процес коштував дуже дорого, і Габріель програв його. Спадщину поділили навпіл. Проте суд ухвалив, що замок Моглев разом з усім, що в ньому є, має відійти до спадко-ємців по лінії ла Моннері. Це рішення було перемогою в моральному плані, але у фі-нансовому було справжньою катастрофою. Річ у тому, що вартість Моглева, його пар-ку та всіх цінностей, які знаходились у ньо-му, перевищувала суму, залишену в цінних паперах. Тому довелося віддати Бондюмо-нам частину лісів та земель і продати кілька ферм, щоб оплатити витрати на процес і вступ у права спадкоємства.

Так на очах у Жан-Ноеля і Марі-Анж, які з дня свого народження вважалися найба-гатшими дітьми Парижа, тепер, коли вони вступили у пору юності, розвіялася друга половина обіцяного їм величезного багат-ства. Осиротілі, втративши батька й матір за однаково таємничих і трагічних обставин, вони вступали в життя самотні, обтяжені звичками й потребами багатих людей, ді-ставши у спадщину тільки величезну напів-середньовічну фортецю, в якій вони не змо-жуть підтримувати в порядку навіть дах. Вони були вже в тому віці, коли могли оці-нити своє становище, і починали дивитись навколо себе, та й на світ взагалі, досить тверезими очима.

На додаток до всього їм мали вчетверте змінити опікуна.

Одного жовтневого дня 1932 року Габ-ріель з'явився до пані де ла Моннері і вру-чив їй ретельно складений звіт про дору-чене йому майно.

Він вирішив знову повернутись до армії й попросив Сільвену заручитись підтримкою Сімона Лашома, щоб його приписали до полку, який базувався на півдні Алжіру.

Пані де ла Моннері, як це не дивно, шко-да було прощатися з Габріелем: вона звик-ла до нього протягом останніх місяців і від-крила в ньому багато позитивного.

«Шкода, — думала вона, — що він не зміг ужитися з моєю донькою».

Опікункою, замість Габріеля, призначили тітку Ізабеллу.

Моглев замкнули — там лишилися тільки Флоран із дружиною, щоб було кому про-вітрювати кімнати.

Балюстраду лоджії так і не полагодили. Обсипане каміння просто зібрали й склали збоку.

Лісовикові залишили кілька собак та двоє коней, щоб зберегти під досить непевним керівництвом майора Жілона — Габріель таки помирився з ним — бодай що-небудь для ловів... «Пан Жан-Ноель сам вирішить, що з цим робити, коли настане час...»

Крім того, Лісовик узяв на себе обов'яз-ки управителя і довіреної особи.

Діставши призначення, Габріель востаннє приїхав до Моглева, де вийняв із скрині свій гарний червоний мундир, прикрашений орденами й медалями, і голубе кепі офіце-ра колоніальних військ, — все це дуже доб-ре збереглось у нафталіні. Мундир був на Габріеля тепер трохи тісний, і йому здава-лося, що в нього й голова виросла, бо кепі теж було мале.

Потім він спакував свої речі, взявши кіль-ка реліквій на згадку про Франсуа й Жак-ліну.

Був вечір.

При тьмяному світлі лампи, яку ніс попе-реду старий Флоран, Габріель востаннє обі-йшов величезні зали, населені можновлад-ними сеньйорами, неначе живцем замуро-ваними в стіни, оглянув високу стелю з ма-ленькими золотими розетками, схожими на зорі нічного неба, проминув лицарські об-ладунки з затиснутими в панцирних рукави-цях припалими пилюкою прапорами і камі-ни, які роззявляли у півтемряві великі кам'я-ні пащі, щоб десь там, у глибині перетрави-ти все, що проковтнули.

Надворі чекала машина — остання маши-на, яку Габріелеві подарувала Жакліна, єдине, що в нього лишилося від їхнього шлюбу й що він мусив продати, перед тим як сісти на пароплав.

— Щастя вам, пане граф... тобто пане ка-пітан... — промовив Лісовик, злегка відвер-нувшись, щоб приховати хвилювання.

— Дякую, Лісовиче... я вам напишу... — сказав Габріель, міцно тиснучи руку доїжд-жачого.

І життя його загубилося, наче той стру-мок, у пісках пустелі.

*З французької переклали
Т. КУДРЯВЦЕВА та М. ЛУК'ЯНЧИКОВА.*